

Meta REMEC
Jan BERNOT
Anže KERČ
Mateja RATEJ
Darja MIHELIČ

CENA: 11 €

leto XXV, št. 1, 2018

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXV, št. 1, 2018

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Meta Remec

Posilstva v času prve svetovne vojne

5

VERGEWALTIGUNGEN IN DER ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGS

Jan Bernot

Svetna duhovščina in politizacija množic na gorenjskem podežlju med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno

31

DIE WELTGEISTLICHKEIT UND DIE POLITISIERUNG DER MASSES IN DEN LÄNDLICHEN GEBIETEN OBERKRAINS IN DER PERIODE VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS ZUM ERSTEN WELTKRIEG

Anže Kerč

»Zabava in priljudnost nista sami namen plesne umetnosti, njen namen je le, da se odpravijo slabe navade v vedenju in kretanju ter da mu ogladijo njegovo ljubkost in vljudnost.«

47

Plesna kultura v dolgem stoletju meščanstva skozi očala bontonov in mode

„VERGNÜGEN UND WELTGEWANDTHEIT SIND NICHT SELBSTZWECK DER TANZKULTUR, IHR ZWECK IST LEDIGLICH, DASS SCHLECHTE GEWOHNHEITEN IM BENEHMEN UND BEWEGEN BEHOSEN WERDEN UND DESSEN LIEBLICHKEIT UND HÖFLICHKEIT VERFEINERT WIRD.“

Die Tanzkultur im langen Jahrhundert des Bürgertums im Spiegel der Benimmbücher und der Mode

Mateja Ratej

Zatočišče teozofa Hilarija Tofana v Mariboru v desetletju po prvi svetovni vojni

66

DAS MARBURGER REFUGIUM DES THEOSOPHEN HILARIJ TOFAN IM JAHRZEHNNT NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG

Darja Mihelič

Zgodba o vinu s poudarkom na teranu

81

GESCHICHTEN VOM WEIN MIT BESONDERER BETONUNG AUF DEM TERAN/TERRANO

Zapisi

Rozina Švent

»Trnova pot mojega mladega življenja«

102

Spomini Mihaela Šventa

Borut Batagelj

Iz Celja v svet

118

Zgodovinski pregled Mednarodnih iger šolarjev

S knjižne police

Blaž Javornik

Neutrudni jugoslovanski idealist 127

Urh Ferlež

Poletne in zimske radosti kralja Petra v naših gorah 130

Aleksander Žižek

1948, 1984, 2048? 132

Meta Remec

Posilstva v času prve svetovne vojne

REMEC Meta, dr. zgod. znanosti, asistentka
z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, meta.remec@inz.si

343.541: 94(100)"1914/1918"

POSILSTVA V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Prispevek obravnava fenomen posilstev in spolnega nasilja v prvi svetovni vojni. Osredotoča se na primerjavo razmer na območji Furlanije in Galicije, z razmerami na Balkanskem območju, kjer je bilo nasilje nad ženskami načrtno vodeno. Posilstva so bila del vojaške strategije z namenom demoralizacije civilnega prebivalstva, saj niso prizadela le žensk, temveč celotne skupnosti. Prispevek se opira predvsem na poročila švicarskega kriminologa Rodolpha Archibalda Reissa, ki je na pobudo srbske vlade popisoval vojne zločine nad srbskim prebivalstvom ter na poročila o nasilju nad civilnim italijanskim prebivalstvom.

Ključne besede: posilstvo, spolno nasilje, prva svetovna vojna, Rodolph Archibald Reiss

REMEC Meta, PhD, Teaching Assistant, Institute
of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000
Ljubljana, meta.remec@inz.si

343.541: 94(100)"1914/1918"

RAPE IN WORLD WAR I

The article deals with the phenomena of rape and sexual violence in World War I. It compares the situation in the areas of Friuli-Venezia Giulia and Galicia with that in the Balkans, where women were targets of systematic violence. Rape was a part of a military strategy that aimed to demoralize the civil population because it equally affected women and the community as whole. The article is based on reports of the Swiss criminologist Rudolph Archibald Reiss, who was commissioned by the Serbian government to report on war crimes against the Serbian population and on violence against the civilian Italian population.

Key words: rape, sexual violence, World War I, Rudolph Archibald Reiss

Posilstvo – nepogrešljiv del vojne izkušnje

Posilstva v času vojne niso nov fenomen. Bila so del vojaških spopadov, folklorja, ki je vedno bila del oboroženih spopadov. Ženske so bile pač vedno del bojnega plena, ki je pripadal zmagovalcem.¹ Skozi celotno zgodovino je obstajala močna analogija med užitkom ob ejakulaciji in užitkom med izstreljevanjem nabojev v sovražnika. Orožje je bilo namreč vedno močan faličen simbol, ki je pri moških vzbujalo samozavest ter občutek vse-mogočnosti.² Vojaki so o ženskah in spolnosti vedno intenzivno razmišljali, tako med zmagovitimi pohodi, kot v časih najhujših stisk. Poveljstva so s svojo propagando obsedenost s spolnostjo še spodbujala. Če k temu prištejemo še rahljanje moralnih norm, izpostavljenost ekstremnemu nasilju, stalno življenjsko ogroženost in negotovost, dobimo brez dvoma osnovo za stanje vojne psihoze,³ ki je bila včasih vzrok, pogosto pa tudi izgovor in krinka za nasilna dejanja in brutalnost, kar je postalo še posebej očitno po prvih omembah posttravmatske stresne motnje, ki je postala vzrok in opravičilo za katerokoli dejanje.⁴

V aktih Haaških konvencij iz let 1899 in 1907 o posilstvih neposredno ni bilo govora. 46. člen je vojski, ki je zasedala določeno ozemlje sicer nalagal skrb za ohranjanje svetosti družinskega življenja in privatne lastnine, vendar dlje ni segel.⁵ Dejstvo, da pravniška stroka in pisci v preteklosti pojavu niso posvečali večje pozornosti, nikakor ne pomeni, da se spolno nasilje in posilstva niso dogajala. V času prve svetovne vojne in skozi celotno 20. stoletje posilstvu niso pripisovali večje vloge, saj ni veljalo za resnejši zločin, ki bi ga veljalo preganjati. Družbena klima in način razmišljanja so, zlasti posilstvom, pri katerih ni bilo uporabljeno izrazito nasilje nad žrtvijo, pripisovali zgolj minoren pomen. Posilstva, v primerjavi z uporabo bojnih plinov in strupov niso veljala za prave vojne zločine oz. grozodejstva, ki bi jih bilo potrebno preganjati. Šlo je za žalitev časti, brez resnejših posledic.⁶ Poleg tega je bila žen-

Major 16. madžarskega regimenta, Josef Balzarek, se fotografira ob truplih mrtvih civilistov, ki jih je ukazal pobiti. Na fotografiji je prisoten tudi predstavnik Rdečega križa. (Reiss, *The kingdom of Serbia. Report upon the atrocities*, str. 97)

ska v Ženevski konvenciji označena za subjekt, ki potrebuje posebno zaščito, kar je po mnenju Debre Bergoffen ustvarjalo neprijetno analogijo z otroki in jo je postavljalo v podrejen družbeni položaj. Iz vidika preganjanja teh dejanj je bilo problematično zlasti dejstvo, da se je vseskozi poudarjala pravica žensk do ohranjanja časti in moralne neoporečnosti in dejstva, da je vprašanje ženske časti zadevalo celotno skupnost, moškim pa je posredno nalagalo odgovornost da njihovo čast zaščitijo. Posilstvo je bilo kot bojno sredstvo torej tako zelo uspešno, ker se je odvijalo znotraj izrazito patriarhalnega okolja, kjer je bila ženska podaljšek moškega in njegove časti. Poudarjanje pomena spodobnosti in sramežljivosti je v končni fazi pripeljalo do dejstva, da ženske niso mogle in smele pričati o zločinih, ki so bili izvedeni nad njimi, ne da bi nepopravljivo okrnile lastne moralne podobe in bile izločene iz lastne skupnosti. Zavijanje v molk in zanikanje dogodkov je veljalo za edino upanje za njihovo ponovno vključitev v družbo, ki je bila čez čas mogoča predvsem v primerih, ko posilstva niso rezultirala v nosečnosti, saj je bil tak otrok večen opomnik skrunitve, ki jo je bila deležna.⁷

Magnus Hirschfeld je v delu *Sittengeschichte des Weltkrieges* obravnaval razmere v prvi svetovni vojni ter zapisal zanimivo analizo ženskega načina dojemanja nasilja. Vojna naj bi po njegovem mnenju zgolj prebudila instinkte, ki živijo v človeku

¹ Fussell, *La grande guerra*, str. 345.

² Goldstein, *War and Gender*, str. 349–351.

³ Goldstein, *War and Gender*, str. 335–336.

⁴ Bourke, *Rape*, str. 384.

⁵ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 153.

⁶ Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, str. 308.

⁷ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 25–26 in 43.

že od pradavnine. Nasilje, brutalnost, potreba po nadvladi in zavojevanju naj bi bile obče človeške karakteristike, ki sta jih civilizacija in kultura sicer uspeli potlačiti, ne pa tudi izbrisati. Vojna naj bi te instinkte sprostila, z urjenjem in propagando, naj pa jih je bilo potrebno celo krepiti ter poskrbeti, da se vsi negativni nagoni osredotočijo na nasprotnika. Vsako drugo omejevanje nasilja, kamor je spadalo seveda tudi posilstvo ter poskusi definiranja, kaj je v vojni še sprejemljivo dejanje in kaj ne, so se mu zdeli zgolj iluzija.⁸ Človeško nasilje naj bi bilo biološko determinirano in torej povsem naravno, le da ga ljudje uspemo večinoma uspešno nadzirati razen v času vojnih spopadov, ko izbruhne na dan v vsej svoji silovitosti.⁹ Moška brutalnost in agresivnost naj bi bila v ženski podzavesti vsaj do določene mere povezana z užitkom. Tudi pri so-glasnem spolnem odnosu naj bi moški doživljali užitek ob tem, da napadajo in osvajajo, ženska pa naj bi strast povezovala predvsem s podrejanjem in predajanjem. Po njegovem mnenju naj bi si vsaka normalna ženska želela, da jo moški osvoji ter da jo prisili v spolni akt, saj sama zaradi svoje pasivne narave tega ni bila sposobna, od tega do posilstva pa naj bi bil le še korak. Kljub drugačnemu prepričanju, naj bi vojna tudi v ženskah budila strasti in jim burkala domišljijo. Nasilje vseh vrst, naj bi tudi v ženskah budilo instinkte ali vsaj osnovno radovednost. Posilstvo naj bi bilo celo del vojne izkušnje, ki so si jo ženske tiho v sebi želele. Po Hirschfeldovem mnenju naj bi na poročila o množičnih posilstvih gledali z veliko mero skepse, saj naj bi bila v veliki meri plod preveč razburkane domišljije. Hirschfeld govori o »*prekomerno stimuliranjem erotičnem ozračju*«, ki je ženske napeljalo, da so pomešale med dejstvi in fantazijami. V veliko primerih naj bi obtožbe o posilstvih producirale patološke lažnivke, ki so želele vzbujati pozornost in ki so svojo moralno oporečnost zavijale v plašč mučeništva, v veliko primerih pa je šlo tudi za načrtne propagandne akcije.¹⁰ Posilstva so se dogajala

predvsem v sanjah, saj se je ob vsaki resni raziskavi dogodkov izkazalo, da gre za neosnovane obtožbe.¹¹

Tak način razmišljanja je bil zelo zakoreninjen in še ob koncu sedemdesetih let 20. stoletja lahko naletimo na povsem legitimne teze strokovnjakov, da je posiljevanje razumljivo in pričakovano početje in ki so ločevali sprejemljive oblike posilstev od nesprejemljivih, predvsem glede na stopnjo uporabljene brutalnosti.¹² Ob takem dojemanju problematike ni bilo mogoče pričakovati večjega miselnega preboja, zato ne preseneča dejstvo, da se je dojemanje javnosti dramatično spremenilo šele po vojni na tleh bivše Jugoslavije, zlasti na območju Bosne in Hercegovine, ter po množičnih posilstvih, ki so spremljali genocid v Ruandi oz. so bili njegov sestavni del. Posilstvo je bilo šele v 90. letih 20. stoletja nazadnje označeno za zločin proti človečnosti ter del načrtne genocidne politike.¹³ Posebna sodišča, ki so obravnavala vojne zločine storjene na omenjenih območjih, so začela sistematično preganjati tudi različne vrste spolnega nasilja.¹⁴ Množična posilstva in spolno suženjstvo, ki jih prejšnja vojaška sodišča niso obravnavala, so pod vplivom civilne družbe in premika v načinu razmišljanja, ki ga prinesla desetletja feminističnega boja za pravice žensk, postala nesprejemljiva tudi v vojnem času. Pomemben premik pri preganjanju posilstev kot vojnih zločinov, je prinesla sprememba v dokaznem postopku, saj tožilcu ni bilo več potrebno dokazovati ali in če sploh je žrtev ob posilstvu utrpela bolečino in fizično trpljenje.¹⁵ Pred tem je posilstvo spadalo v sklop mučenja, pri čemer je prevladal zlasti moški pogled in način razmišljanja. Bolj kot z žrtvijo, ki je bila, zaradi strahu pred dodatnim ponižanjem in privzgojene-ga občutka sramu, ponavadi prikladno tiho, so se ukvarjali z moškim storilcem in njegovimi nameni. Storilčeva verzija dogodkov je ponavadi prevladala in če ni bilo mogoče dokazati obstoja fizičnih ran, ureznin, udarcev in drugih znakov mučenja, posilstvo ni bilo več posilstvo, ampak sporazumen spolni odnos ali v najboljšem primeru kolateralna škoda ter relativno neškodljivo sredstvo za »*letting*

⁸ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 299.

⁹ Bourke, *Rape*, str. 382.

¹⁰ To naj bi bilo prisotno zlasti na območju Belgije, kjer so novice o množici posilstev služile za vzbujanje histerije, paničnega strahu in sovraštva do Nemcev. Slednje je imelo psihološki učinek tudi izven meja Belgije, zlasti v Združenem kraljestvu in ZDA, kjer so ta posilstva uporabljali tudi kot enega od argumentov za nujnost vstopa v vojno. Glej: Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 316–317.

¹¹ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 318.

¹² Bourke, *Rape*, str. 381.

¹³ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 6–7.

¹⁴ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 6–7.

¹⁵ Flores, *Introduzione*, str. 12–13.

off steam«. ¹⁶ Šele devetdeseta leta so prinesla premik fokusa sodišč iz vprašanj časti, morale, sramežljivosti in spodobnosti na vprašanja človeškega dostojanstva ¹⁷ in prav dejstvo, da smo bili v devetdesetih letih priča sistematični izrabi posilstva kot vojnega sredstva in sredstva za etnično čiščenje, ¹⁸ je spodbudilo raziskave tega fenomena v preteklosti.

Dinamika posilstev v vojnem času

Posilstvo v času vojne je poseben fenomen in se v svojih vzrokih in zakonitostih razlikuje od posilstev, ki se dogajajo vsakodnevno, pogosto celo v domačem okolju. Če je posilstvo v siceršnjih razmerah predvsem sredstvo discipliniranja in izžijevanje pod krinko ohranjanja socialnega reda in tradicionalnih odnosov v družbi, je posilstvo v času vojne simbol in sredstvo. Če je v prvem primeru v ospredju vzpostavljanje hierarhije med moškim in žensko, gre v drugem primeru za odnos med moškim, ki posilstvo izvaja in moškim, ki je lastnik ženske, nad katero je posilstvo izvedeno. ¹⁹ Fizična zadovoljitev vojaka je ob tem pogosto manj pomembna od psihološkega učinka, ki ga ima posilstvo tako na žrtev, kot na celotno družbo, ki ji žrtev pripada. ²⁰ V nekaterih primerih, ki bodo prikazani v nadaljevanju, so bile ženske neposredne in glavne tarče nasilja, na simbolni ravni pa je bilo posilstvo pogosto dobro premišljeno in načrtovano orožje ene skupine moških proti drugi. ²¹ Propaganda se je bolj kot s prizadeto žensko, ukvarjala s ponižanjem, ki so ga utrpeli moški. Posilstvo ženske je razkrinkalo moško nemoč in podrejenost, kar naj bi imelo nepopravljive posledice za njegovo nadaljnje življenje in delo. ²² Tak način interpretacije dogodkov je ženski skoraj v celoti odvzel vlogo žrtve. Postala je zgolj objekt in sredstvo, resnični oškodovani pa je bil njen lastnik, zato njene travme niso zanimale pravzaprav nikogar. ²³

Posilstva v vojnem času so praviloma skupinska posilstva, ki jih nad eno žensko ali skupino žensk

Fotografija ene od posiljenih, pohabljenih in umorjenih sester Soldatović, ki je pretresla srbsko javnost. (Reiss, *The kingdom of Serbia. Report upon the atrocities*, str. 80)

zagreši večje število pripadnikov rednih ali paravojaških enot. V bistvu gre za javne spektakle, ki so jih vedno znova poskušali tudi ovekovečiti, sprva na fotografijah, pozneje pa tudi na filmskih posnetkih, ki so jih nato distribuili v obliki pornografskih filmov. ²⁴ Ženske, ki so bile redno prisiljene opazovati posilstva drugih, so na tak način podoživljale grozo druga druge in bile druga drugi priča, prisotnost prič pa je pomenila tudi, da posilstva ni bilo mogoče prikriti niti z molkom, saj so vedno obstajali še drugi, ki so vedeli za dogodek, njihov učinek pa je bil še večji, če so jih izvedli v pričo družinskih članov, sosedov in drugih mimoidočih. ²⁵ Nasilje, ki ga izvede skupina posameznikov velja za hujše kaznivo dejanje, kot če ga izvede en sam posameznik, dejstvo pa je, da se vsak posamezni storilec lažje skrije v množici in ne prevzema polne odgovornosti za svoje dejanje. ²⁶ Skupinska posilstva imajo sicer podobno dinamiko tako v času vojne, kot tudi sicer, saj imajo pomembno vlogo pri vzpostavljanju vezi in vzpostavljanju hierarhije znotraj skupine. ²⁷ Veliko moških, ki sicer čutijo odpor do posiljevanja, se pri skupinskem posilstvu ukloni skupini, ker ne želijo biti izobčeni in zasmehovani. Odnosi znotraj enote so za vojaka življenjskega pomena, saj je od soborcev pogosto neposredno odvisno njegovo preživetje, poleg tega pa jih skupinsko posilstvo v

¹⁶ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 22–23.

¹⁷ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 27–28 in 44.

¹⁸ Flores, *Introduzione*, str. 13.

¹⁹ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 50–51 in 62.

²⁰ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 18.

²¹ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 42.

²² Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 153.

²³ Bourke, *Rape*, str. 384.

²⁴ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 55 in 60.

²⁵ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 57–59.

²⁶ Flores, *Tutta la violenza*, str. 89.

²⁷ Bourke, *Rape*, str. 376–377 in Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 42.

Ženske iz okolice Niša, ki so jih posilili bolgarski vojaki.
(*Album des crimes Bulgares*, str. 14)

veliki meri odvezuje krivde in odgovornosti za storjeno dejanje.²⁸ Nezanemarljiva pa je tudi vloga, ki jo pri takih dogodkih zavzame poveljstvo enot, ki izvajajo te zločine. V nekaterih primerih nadrejeni zamižijo na eno oko, medtem ko lahko v drugih primerih opazimo, da gre za načrtno izrabo posilstva kot vojnega sredstva. Ločevati je torej mogoče med primeri posilstev, ko poveljniška struktura poskuša zagovarjati pripadnike svojih enot, vidi v posilstvih obliko sproščanja napetosti ali celo odraz stisk vojakov, ki neprestano zrejo smrti v oči, ter primeri, ko gre za načrtovana posilstva z jasno postavljenimi cilji, ki so jih pripadniki vojaških enot dolžni ali celo prisiljeni izvajati.²⁹ Po Reissovem mnenju pa bi bilo napačno vso krivdo pripisovati zgolj vodstveni strukturi in na vojake gledati kot na nemočne izvrševalce ukazov. Ti so namreč pogosto izkazali veliko mero samoiniciativnosti in sadistične domišljije pri izvrševanju ukazov.³⁰

Ženske se, razen redkih izjem, skozi zgodovino niso aktivno udeleževale vojaških spopadov, saj so izpostavljali predvsem njihovo materinsko vlogo. Ženska je bila po eni strani deležna zaščite, ker je so jo dojemali kot last družine, klana ali nekega določenega posameznika. Prav zaradi njene pripadnosti pa je bila toliko bolj ranljiva, saj je za pripadnike nasprotne vojskujoče se strani predstavljala tarčo

in vojni plen.³¹ Moški, ki so ženske skozi zgodovino dojemali kot svojo last, so se zavedali, da bodo nasprotnika najbolj učinkovito prizadeli, ponižali in porazili, če bodo oskrunili njegove ženske.³² Te so bile torej izrabljene in uporabljene kot bojno sredstvo, žensko telo pa je postalo, kot pravi Susan Brownmiller, »ceremonialno bojišče« in »paradna steza zmagovalčevega pozdrava zastavi«. Sporočilo nasilnega dejanja nad ženskim telesom je bilo nedvoumno in namenjeno predvsem moškemu, ki je bil lastnik te ženske, saj je bil s tem dokončno poražen, ponižan in kastriran subjekt, ta čustva pa so se nato prenesla še na celotno poraženo skupnost oz. narod.³³

Posiljena ženska je veljala za omadeževano in razvrednoteno lastnino. Posilstvo se je kot bojno sredstvo tako pojavilo vedno, ko cilj bojevanja ni bil samo poraz nasprotne vojske, ampak predvsem moralno uničenje neke skupnosti. Obračunavanje s civilnim prebivalstvom je vedno pomenilo hud psihološki pritisk na vojaške enote, vesti o množičnih posilstvih pa so bile še posebej demoralizirajoče.³⁴ Civilizacijski proces, ki je vedno bolj omejeval izražanje agresije do žensk znotraj lastne skupnosti, je nasilje uspel le preusmeriti na pripadnike drugih skupin.³⁵ Spolno nasilje v vojnem času je veljalo za družbeno povsem sprejemljivo in ni posebej vplivalo na podobo moškega storilca po koncu vojne,³⁶ medtem ko je za žensko žrtev imelo po pravilu nepopravljive posledice. V družbah, v katerih je posilstvo veljalo samo za eno od oblik prešuštva, so krivdo zanj pogosto pripisovali ženskam. Nekoliko več sočutja so bile deležne neporočene device, saj je posilstvo praktično izničilo njihove možnosti za poroko, enako hudemu pritisku pa so bile izpostavljene tudi poročene ženske, ki so jih mogoče po tem dogodku pogosto obsojali ali celo zapustili.³⁷ Ne preseneča torej dejstvo, da so ženske, pa tudi njihova neposredna okolica, po vojni poskušali na vsak način zanikati, da so se posilstva sploh zgodila, verodostojnost ženskih pričevanj pa je postavljala

³¹ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 18.

³² Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 19.

³³ Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 41.

³⁴ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 20–21.

³⁵ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 23.

³⁶ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 29.

³⁷ Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 43.

²⁸ Goldstein, *War and Gender*, str. 365.

²⁹ Battistelli, *Guerrieri ingiusti*, str. 30; Goldstein, *War and Gender*, str. 368.

³⁰ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 144.

pod vprašanj celo oblast, ki je popisovala posledice vojne.³⁸

Posilstva na različnih bojiščih Velike vojne

Prve svetovne vojne se je v literaturi dolgo držal sloves gentlemanskega spopada, v katerem civilno prebivalstvo ni bilo podvrženo enakim grozodejstvom, kot v drugi svetovni vojni. Bruna Bianchi poudarja, da to ne drži, saj so se vlade in vojaška poveljstva še kako dobro zavedala, da popolne zmage na bojišču ne bo mogoče doseči brez uničenja zaledja, ki je oskrbovalo enote na fronti. Popolna mobilizacije je segla v vse plasti družbe, zato so civilisti tudi postali povsem legitimna tarča vojaškega obračunavanja. Posebej težke so bile razmere na zasedenih območjih. Zmotna prepričanja o naravi spopadov in vlogi civilistov v njih, so se razširila predvsem na podlagi pomanjkljivih zgodovinsko-pisnih raziskav, ki so se večinoma osredotočale na razmere na zahodu, in nepoznavanja razmer na vzhodnih bojiščih.³⁹ Glavna grozodejstva so se namreč dogajala na Balkanu, na ozemlju današnje Turčije ter na vzhodnem bojišču v Galiciji in Bukovini.⁴⁰ Nobeden od teh zločinov, niti genocid nad Armenci, ni bil deležen večje pozornosti zahodnih medijev,⁴¹ kar je bilo močno povezano s predsodki o teh narodih na zahodu. Magnus Hirschfeld je zločine na Balkanskem bojišču namreč opisal z besedami: »Med Južnimi Slovani so bili sadistični umori, pohabljanja, kastracije in posilstva zelo pogosti. To dejstvo ni presenetljivo, saj imamo opravka z ljudmi, čigar zgodovina je bila, in to celo še v 20. stoletju, en sam, neskončen boj za preživetje in čigar balkanske vojne, znane po svoji okrutnosti, so predstavljale nekakšno uverturo in učno polje za I. svetovno vojno. Še več, ti ljudje so vedno zaostajali za preostalo Evropo tako v razvoju, kot v stopnji civiliziranosti, saj so vedno ostajali zvesti svojim primitivnim navadam. Šele v času Velike vojne so pravzaprav vstopili na polje svetovne zgodovine.«⁴² Predvidevamo lahko, da so tudi prebivalci današnje Ukrajine ter Turčije veljali za podobno divje in

necivilizirane, zaradi česar se vojni zločini na teh območjih svetovne javnosti niso zares zanimali. Množičnim pobojem, mučenjem, uničevanjem naselij, polj in drugih resursov, so se redno pridružila tudi množična posilstva. Prav slednja so veljala za glavno metodo mučenja in ponižanja žensk, ki so bile še edini vitalni del poraženega naroda.⁴³

Bolj kot se je vsakokratni spopad spreminjal v totalno vojno, brez pravih ločnic med zaledjem in frontno linijo, večja je bila verjetnost za pojav posilstev.⁴⁴ Za čas prve svetovne vojne velja, da dlje kot je spopad trajal, bolj izrazita je bila ta obsedenost, kar pa ne pomeni, da so moški te svoje fantazije lahko tudi izživel. Prepričanje, da je vojna čas neomejene spolne svobode, se je pogosto izkazalo za nepravilno, saj zlasti moške za frontno linijo niso imeli nikakršnih spolnih stikov, poleg tega pa so bili še za masturbiranje pogosto preveč utrujeni.⁴⁵ Drugače je bilo seveda z vojaki v zaledju, ki so imeli dostop do razvejanega sistema vojaških bordelov, pa tudi množice žensk, ki so se v prostitucijo zatekale zaradi izjemne stiske, v kateri so se znašle. V času prve svetovne vojne je veljalo prepričanje, da bodo z razvejanostjo prostitucije lahko zajezili širjenje spolnih bolezni, predvsem pa da bodo na ta način lahko obvarovali pripadnice civilnega prebivalstva pred spolnim nasiljem.⁴⁶ Posilstev na ta način seveda niso mogli preprečiti, saj gre pri posilstvu bolj za vprašanje dominacije in poniževanja, kot pa za zadovoljevanje spolnega nagona.⁴⁷

Po vojaških zakonih je bilo posilstvo v času 1. svetovne vojne prepovedano in vojakom je grozila celo smrtna kazen v primeru obsodbe, dejansko pa je poveljniška struktura novice o posilstvih dojemala z veliko mero tolerance in vdanosti v usodo. Veljalo je prepričanje, da posilstev preprosto ni mogoče preprečiti, ker je to del zveri, ki jo vojna in ubijanje zbudita v vsakem moškem. Če so v času prve svetovne vojne, vojakom vsaj deklarativno grozili s smrtno kaznijo, so po letu 1914 tolerirali in celo tiho spodbujali tak način izkazovanja pripa-

³⁸ Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 49–50.

³⁹ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 9–11.

⁴⁰ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 12–13.

⁴¹ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 15.

⁴² Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 304.

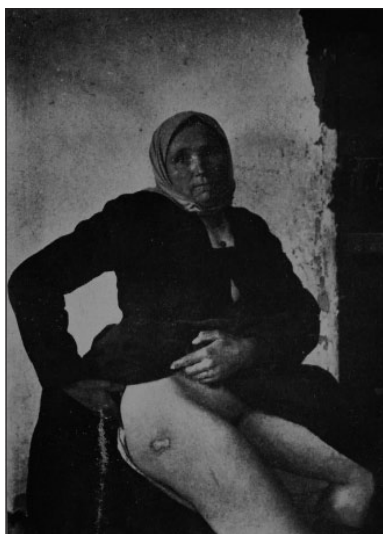
⁴³ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 13.

⁴⁴ Bourke, *Rape*, 359.

⁴⁵ Bourke, *Dismembering the Male*, str. 156–161; Goldstein, *War and Gender*, str. 336.

⁴⁶ Goldstein, *War and Gender*, str. 343 in 347; Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 315.

⁴⁷ Goldstein, *War and Gender*, str. 363.

Podoba mučene ženske iz Toplice.
(*Album des crimes Bulgares*, str. 21)

dnosti in poguma.⁴⁸ Posilstva so se v prvi svetovni vojni tako dogajala na vseh bojiščih oz. v njihovih zaledjih. In čeprav je bilo vsako posilstvo za žrtev travmatično in je kot akt nasilja enako obsojanja vredno, jih je vendarle mogoče ločevati v dve skupini glede na njihovo številčnost, brutalnost in glede na njihov namen. Prva so posilstva v Belgiji, Franciji in Italiji, ki so bila sicer številna, pri katerih pa ni mogoče trditi, da so potekala sistematično in kot del vojaške strategije, ter posilstva v Galiciji in Bukovini, Srbiji in na turškem bojišču, ki so bila del vojaške taktike, imela so masoven značaj in ki so jih vojaške avtoritete vodile in spodbujale.⁴⁹

Današnje slovensko ozemlje ni bilo nikoli okupirano, zato so bila posilstva redkejša, saj so se dogajala predvsem ob vračanju enot iz frontnih linij, veliko pa je bilo prostitucije, v katero so bile ženske prisiljene zaradi pomanjkanja in stisk, v katerih so se znašle po odhodu moških na fronto, pri čemer so bile v prostitucijo pogosto prisiljene tudi mladoletne deklice.⁵⁰ Strah pred posilstvi je bil kljub temu globoko vsidran tudi v slovenskega človeka, domišljijo pa so najbolj burkali krvoločni kozaki, ki so se jih ljudje bali in to kljub dejstvu, da so se z njimi v živo srečali le redki. Da se je spolno nasilje vendarle dogajalo, lahko sklepamo iz posrednih zapisov in kratkihotic. Škof Anton Bonaventura

Jeglič si je v svojem dnevniku tako zabeležil, da vojaki v zaledju žive nesramno, da dekleta niso varna pred njimi in da si ne upajo same niti v hlev, kaj šele na pot. Napade nad slovenskimi dekleti naj bi zagrešili predvsem madžarski huzarji, ki naj bi se v Galiciji obnašali celo hujše od kozakov – neki madžarski oficir naj bi nekaj dekletom, ki so delala na polju trgal obleko iz prsi in nato obračunal še z moškim, ki jih je poskušal braniti.⁵¹

V času vojne, pa tudi po njej se je največ pozornosti posvečalo primerom posilstev v Belgiji, ki so bila najbolj pogosta v prvih mesecih vojne, ko so nemški vojaki prodirali čez ozemlja Belgije in Francije, po ustalitvi frontnih linij pa se je njihovo število zmanjšalo, saj vojaki za to preprosto niso več imeli toliko priložnosti.⁵² Z razmerami na Balkanskem bojišču in v Galiciji se večinoma niso ukvarjali. To dejstvo je delno mogoče pripisati oddaljenosti vzhodnih in južnih bojišč za povprečnega zahodnjaka, v ozadju pa je vedno obstajal tudi rasističen podton. Narodi na vzhodu in jugu so pogosto veljali za kulturno manj razvite, manj civilizirane in bolj divje, zato posilstvo pripadnice takega naroda pač ni bilo posebej šokantna novica.⁵³ Kljub novicam in poročilom, ki so prihajale iz teh bojišč, so bili popisovalci razmer na zahodnem bojišču, kakršen je bil Arnold Toynbee, prepričani, da na ruskem in balkanskem bojišču do takih izgrediv ne prihaja. Prepričani so bili celo, da naj bi nemška vojska izvajala sistematično in vrhovno vodeno akcijo proti civilnemu prebivalstvu, ki je vključevala tudi posilstva, kar naj se na drugih frontah ne bi dogajalo.⁵⁴ Zavezniška propaganda je želela ustvariti vtis, da so posilstva »značilno nemški zločin« ter dokaz njihove nagnjenosti h krutosti, sadizmu in njihove moralne izprijenosti. Vesti o posilstvih so podžigale sovraštvo do nemškega nasprotnika, tako med vojaštvom, kot tudi med civilisti, pomemben vpliv pa so imele tudi na javno mnenje v takrat še nevtralnih Združenih državah Amerike. Tako obveščanje pa je bilo tudi dvorezen meč, saj so se zavedali, da lahko novice iz zasedenih

⁴⁸ Bourke, *Rape*, 364–366.

⁴⁹ Bianchi, *Crimini di guerra*, 154–155.

⁵⁰ SI AS 136, t. e. 51, a. e. 17–22, št. 31890.

⁵¹ Jeglič, *Dnevnik*, 20. 9. 1915, str. 636.

⁵² Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 44

⁵³ Bourke, *Rape*, str. 378.

⁵⁴ Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 45.

ozemelj tudi povsem zlomijo moralo mož, ki so bili ujeti v strelskih jarkih.⁵⁵

Posilstva na bližnjevzhodnem in vzhodnem bojišču

Posilstva so bila osrednji del taktike tudi med genocidom nad Armenci.⁵⁶ Fizični eliminaciji inteligence in večine za boj sposobne moške populacije, je sledilo načrtno in organizirano nasilje nad ženskami. Preostalo prebivalstvo, so prisilno preseljevali v sirsko puščavo, kjer so umirali zaradi lakote, bolezni in izčrpanosti, nasilje pa se je osredotočalo zlasti na ženske. Množična posilstva, spolno suženjstvo in prisilne poroke so zdesetkali armensko žensko populacijo in bili sestavni del genocidne politike.⁵⁷ O dogajanju je na podlagi pričevanj pisal tudi Magnus Hirschfeld, ki so ga zanimali zlasti množični primeri sadističnega izživljanja nad armenskim prebivalstvom, poudarjal pa je tudi dejstvo, da v primeru armenskega genocida ni šlo za pogrom nad civilnim prebivalstvom na zasedenem ozemlju, temveč da so Turki vojno izkoristili za izbris nezaželenega etničnega elementa na lastnih tleh.⁵⁸ Pred svetovno javnostjo so trdili, da gre za preseljevanje, dejansko pa so ves čas imeli genocidne načrte, kar je razvidno iz zaupnega navodila Taalata Paše, ki je zapisal: »Posebno skrb je treba nameniti izkoreninjenju ljudi o katerih je govora (Armencev)... Kraj kamor bodo preseljeni je Nikjer. Ukazujem vam, da ravnate v skladu s tem.«⁵⁹ Hirschfeld poroča, da so posilstva pogosto spremljala natančno odmerjena mučenja, rezanje udov ter celo nabadanje na kole, dokler niso nesrečne žrtve v mukah umrle.⁶⁰

Vzorci spolnega nasilja, ki je bilo sestavni del armenskega genocida, so povsem spominjali na dogajanje na Balkanskem bojišču, saj je tudi v tem primeru šlo za načrtno izvajanje javnih množičnih posilstev, ki so postala teatri groze in ki so spodkopavali moralo celotne etnične skupine, razlika je bila le v močni verski komponenti nasilja. Žen-

Stoja Jaković, iz vasi Merovac, ki je bila mučena, bičana in iznakažena. (*Album des crimes Bulgares*, str. 22)

ske, prodane v spolno sužnost ter vse, ki so bile prisiljene v poroke s Turki, so si s spreobrnitvijo v islamsko vero sicer rešile fizični obstoj, bile pa so obsojene na socialno in etnično smrt ter degradirane na raven živine, s katero je bilo mogoče trgovati in svobodno odločati o njenem življenju ali smrti.⁶¹ Prisilne poroke sicer niso bile del strategije turškega poveljstva, temveč predvsem izraz samovolje nižjih turških oficirjev in tudi posameznih vojakov, ki so v tem videli predvsem možnost za zaslužek. Vrhovno poveljstvo se je zavzemalo za brutalen obračun z vsemi, tudi z ženskami.⁶² Kljub dejstvu, da je bil po njihovem prepričanju moški tisti, ki je določal etnično pripadnost potomca, ženska pa je bila le vsebnik, ki je tega potomca prenašal, je kljub temu veljala za nosilko kulture in tradicije. Šele s popolnim uničenjem žensk naj bi bilo mogoče zagotoviti popolno uničenje armenskega naroda.⁶³ Poleg pripadnikov klera, so bile ravno zato najbolj sadističnih mučenj deležne noseče ženske, saj so veljale za nevarne nosilke biološke kontinuitete, ki jo je bilo potrebno za vsako ceno izbrisati.⁶⁴ Hirschfeld poleg tega opozarja še na neodzivnost svetovne javnosti, predvsem pa na dejstvo, da Nemci, turški zavezniki,

⁵⁵ Brownmiller, *Proti naši volji*, str. 46–47 in Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 152.

⁵⁶ Derderian, *Common fate*, str. 1.

⁵⁷ Derderian, *Common fate*, str. 2.

⁵⁸ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 308.

⁵⁹ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 309.

⁶⁰ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 311.

⁶¹ Derderian, *Common fate*, str. 5–7 in 10.

⁶² Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 313.

⁶³ Derderian, *Common fate*, str. 8–9.

⁶⁴ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 69.

niso v ničemer poskušali preprečiti genocida nad armenskim ljudstvom. Nemški vojaki so zločine pogosto ovekovečili na fotografijah, pri čemer ni jasno, ali je šlo za poskuse dokumentiranja nasilja ali za ustvarjanje bojnih trofejev. V vsakem primeru so množični poboji in posilstva veljali za notranjo turško zadevo, v katero se nemški vojaki, čeprav so čutili sočutje do krščanskih žensk, po navodili poveljstva niso smeli vmešavati. Nemci naj bi bili celo tisti, ki so si izmislili preseljevanje Armencev iz vzhodnih turških provinc v okolico Bagdada, pri čemer pa niso na nikakršen način poskušali vplivati na način, kako so turški zavezniki to dejansko izvajali v praksi.⁶⁵

Armensko prebivalstvo pa ni bilo edina tarča turških enot. Množične poboje in posilstva so izvajali tudi nad Grki v Mali Aziji, genocid večjih razsežnosti pa je preprečila Nemčija, ki je v tem primeru aktivno posredovala. Kljub dejstvu, da obračun z grškim prebivalstvom ni dosegel obsega armenskega genocida, so pričevanja, ki so se ohranila, kljub temu zastrašujoča. Theodora Kondou je pričala, da je bila njena prijateljica *»nasajena od zadaj na kol, ki je nato prišel ven v njenih ustih«*, grozljive smrti pa je umrla tudi njena mati, ki *»ni umrla takoj, kot vsi ostali. Črevesje so ji potegnili iz trebuha in njena kri je brizgala vsepovsod...«*.⁶⁶

Sophia Nikolaou je pričala: *»Moje ime je Sophia Nicolaou in izhajam iz kraja Ivrandi v Mali Aziji. Skupaj z možem in 8 letnim sinom Manolijem sem pobegnili v mlin v kraju Gkioun-Gkiorkes. Nenadoma so se prikazali turški vaščani. Obkrožili so mlin in divje kričali na nas. Nato so vdrli v mlin in nas napadli. Večkrat so me posilili pred očmi mojega sedaj pokojnega moža in sina. Nato zabodli mojega sina in z mačetami razkosali mojega moža. Prerezali so mu trebuh in potegnili ven njegovo črevesje. Prisilili so me, da sem jedla njegovo meso. Kričali so name ter vpili, da bodo zaklali še mene, če ne bom jedla moževega mesa. V tistem trenutku smo zaslišali strele. Turki so na ta način opozarjali svoje ljudi, da se bliža grška vojska. To je bila enota Baluk-keserja. Ko so Turki slišali te strele, so pobegnili. In*

*tako sem ostala živa. Vojaki, ki so izvedeli za mojo kalvarijo so me zaščitili in me vzeli s seboj.»*⁶⁷

Javna posilstva, zlasti pred družinskimi člani so tako v armenskem, kot tudi grškem primeru odigrala pomembno vlogo pri dehumanizaciji žensk. Za ženske je bila ponižujoče že dejstvo, da so jih med transporti slekli do golega, posilstva, mučenje, nasilje nad dojenčki in nosečnicami ter fizični in medicinski poskusi, ki so jih izvajali nad ženskami, pa so vzbujali pravo kolektivno grozo.⁶⁸ Z današnjega zornega kota je presenetljivo predvsem dogajanje po vojni. Kljub dejstvu, da je šlo za očitna nasilna dejanja nad ženskami, da se je nasilje izvajalo vsem na oči ter da je bilo vsem jasno, da ženske tega nasilja nikakor ne bi mogle preprečiti, so bile ženske po vojni pogosto vseeno stigmatizirane. Zlasti tiste, ki so bile prodane v spolno sužnost ali prisiljene v poroke z muslimani, so veljale za padle in izgubljene. Že dejstvo, da so genocid preživele je vzbujalo sum, saj naj bi nakazovalo na dejstvo, da so se uklonile in pristale na sodelovanje. Mnoge so zato tudi po koncu vojne ostale v novem muslimanskem okolju, bodisi zato, ker se niso želele ločiti od otrok, ki so jih rodile v tem času ali pa ker so se zavedale dejstva, da so za izvorno okolje vsaj tujke, če ne celo izdajalke.⁶⁹

Drugi najbolj množičen zločin naj bi bil zagrešen nad civilisti v Galiciji, nad katerim se je znesla tako avstrijska, kot tudi ruska stran. Posilstva naj bi izvajale zlasti zloglasne kozaške enote, ki so bile sestavni del ruske armade. Slednji so ženskam pogosto grozili z bajoneti, kruto pa so se znašali tudi nad družinskimi člani, ki so poskušali obvarovati dekleta.⁷⁰ Največ kozaških zločinov, zlasti znamenitih pogromov nad judovskim prebivalstvom, se je zgodilo ob umiku iz Galicije med aprilom in oktobrom leta 1915. Strah je vzbujalo zlasti dejstvo, da je bila večina posiljenih žensk na koncu tudi ubitih.⁷¹

Avstrijski vojaki so sicer manj burkali domišljijo od krvoločnih kozakov, kar pa ne pomeni, da so bili pri svojih zahtevah kaj manj odločni. Častniki in

⁶⁵ Hirschfeld, *The Sexual history*, str. 313–314.

⁶⁶ <http://greek-genocide.net/index.php/quotes/testimonies/291-theodora-kontou>

⁶⁷ <http://greek-genocide.net/index.php/quotes/testimonies/219-sophia-nicolaou-ivrandi>

⁶⁸ Derderian, *Common fate*, str. 8–9.

⁶⁹ Derderian, *Common fate*, str. 13.

⁷⁰ Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, str. 307–308.

⁷¹ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 58.

oficirji so imeli na voljo vojaške bordele, ki pa jih niso preveč radi obiskovali. Poleg tega, da so bile usluge relativno drage, jih je odbijalo še dejstvo, da »ljudje stoje v vrsti, tam je sanitejski podčastnik, ki si vsakega ogleda, in samo nekaj minut smeš ostati pri dekletu, to je kakor v tovarni; nobenega pravega užitka nimaš...« Usluge so si tako raje kupovali na »prostem trgu«, kjer je bilo ženske mogoče podkupiti z različnimi dobrinami, kot so bile sladkor, moka, kruh in seveda meso. Navadni vojaki so se znašli po svoje, predvsem tako, da so jim »pokazali pest – pa so rade legle«. Poveljstvo je zamižalo na obe očesi, ko so si postregli v vaseh, kjer so prenočevali, najmanj zadržkov pa so imeli v odnosu do poljskih judinj. Kljub zavedanju, da je »s silo si vzeti deklet« zločin, so vojaki svoje početje vedno znali opravičevati. Vojna in nasilje, ki so mu bili priča, so človeka popolnoma spremenili do te mere, da »človek samega sebe ne pozna«. ⁷² Čeprav večina vojakov na svoje početje ni bila ponosna, so svoje početje opravičevali z vojno, s stiskami, v katerih so se znašli in smrtjo, ki jim je kar naprej grozila. ⁷³

Primer Furlanije

Furlanija velja za eno od tistih področij, kjer so bila posilstva zelo številna, niso pa bila del strategije in načrtno vodena. ⁷⁴ Šlo je torej za množico med seboj nepovezanih ekscesov, ki jih je mogoče umestiti v zelo jasno zamejeno časovno obdobje – v čas okupacije po preboju soške fronte, med oktobrom 1917 in novembrom 1918. Večina posilstev se je zgodila v prvem obdobju, neposredno po preboju fronte, ter ob umiku enot tik pred in še po koncu vojne. ⁷⁵ Največ posilstev se je tako zgodilo v prvi polovici novembra leta 1917, ko se nova frontna linija še ni vzpostavila in ko je bilo poveljstvo vojaških operacij še v nemških rokah. Ko je poveljstvo prevzela avstro-ogrška stran, se je število posilstev pomembno zmanjšalo. Nemška vojska je namreč imela značaj prehodnega oblastnika, medtem ko je avstro-ogrška imela dolgoročne ozemeljske zahteve na tem področju in si je zato želela vzpostaviti korektne odnose z lokalnim civilnim prebivalstvom. ⁷⁶

Mučene ženske iz okolice Toplice. (*Album des crimes Bulgares*, str. 23)

Število posilstev je bilo po vojni skrbno zabeleženo in evidentirano, čeprav lahko domnevamo, da so številna nasilna dejanja ostala tudi zamolčana. Statistiko posilstev so namreč sestavili v okviru komisije, ki je popisovala vojno škodo, kar je služilo v prid italijanskim zahtevam po odškodnini na pariški mirovni konferenci. Komisija se je bolj kot z nasiljem in travmami, ki so jih bili deležni posamezniki, torej ukvarjala s povzročeno gospodarsko škodo in z vojno odškodnino, ki si jo je obetala. Brutalna dejanja je sicer beležila, vendar se je obenem zavedala, da jih ni mogoče materialno ovrednotiti, zato je posilstva, uboje, deportacije in drugo nasilje nad civilnim prebivalstvom zreducirana na golo statistično dejstvo, pri čemer je identiteta žrtev največkrat ostala prikrita. Pomenljivo je tudi dejstvo, da so posilstva vodili pod imenom Zločini proti ženski časti, kar je nedvomno zreduciralo njihov pomen in jim jemalo težo. ⁷⁷ Upoštevati moramo tudi dejstvo, da so ta poročila sestavljali pripadniki lokalnih oblasti, največkrat kar župani ali njihovi namestniki ter lokalni župniki, ki so se na vsak način trudili prikriti nasilne dogodke ali vsaj ne izpostavljati identitete prizadetih žensk. Te so neposredno po dogodku še pogosto spregovorile o posilstvu, več časa kot je od dogodka minilo, manj so bile pripravljene izpričati, posebej zato, ker so ta zaslišanja praviloma potekala pred moško komisijo, kateri je ženska morala dokazati, da se je poskušala upirati ter da je pred dogodkom imela brezmadežen ugled. ⁷⁸ Poročevalci iz posameznih občin so pogosto izražali celo ponos ob dejstvu,

⁷² Hofbauer, *Pohod v zmedo*, str. 84–86.

⁷³ Sluga, *Vtakni ga*, str. 6.

⁷⁴ Ceschin, *«L'estremo oltraggio»*, str. 180.

⁷⁵ Calò, *Le donne friulane*, str. 111 in 120.

⁷⁶ Ceschin, *«L'estremo oltraggio»*, str. 170.

⁷⁷ Ceschin, *«L'estremo oltraggio»*, str. 166–167.

⁷⁸ Falcomer, *Gli «orfani dei vivi»*, str. 77–79.

Ženske iz okolice Toplice kažejo sledove mučenja.
(*Album des crimes Bulgares*, str. 24)

da je večina žensk imela tako močan moralni čut in privzgojen občutek sramu, da o posilstvih niso želele pričati.⁷⁹ Od žensk se je pričakovalo, da bodo z vsemi sredstvi branile svojo čast in dobro ime. V enem od poročil lahko preberemo besede duhovnika Apollonia Piazza, ki je poročal, da lahko »v večni sramotni madež okrutnega in brutalnega sovražnika ter v čast neustrašnim ženskam, z veseljem sporoča, da so se vse, z nekaj redkimi izjemami, s kriki in vpijem, s skoki skozi okna ter z zobmi in nohti, znale rešiti iz krempljev gnusnih napadalcev.«⁸⁰ Ženske so posilstvo pogosto najprej prijavile, nato pa so svoje pričanje spremenile in trdile, da je šlo zgolj za poskus posilstva, ker niso želeli škoditi ugledu družine.⁸¹

Posiljene ženske so v družbi pogosto veljale za padle in oskrunjene, saj jih je spremljal sum, da se niso znale, želele ali zmogle ubraniti. Dejstvo, da so bile posiljene je bilo dokaz šibkosti njihove volje,

ter dejstva, da so klonile v času, ko so se njihovi možje neustrašno borili na fronti.⁸² Izguba devištva, ne glede na razlog, je lahko pomenila prelomnico med poštenim dekletom, ki bo nekega dne zgledno opravljala vlogo matere in žene ter padlo žensko. Strah so vzbujale zlasti spolne bolezni, ki so se pojavljale med žrtvami nasilja – bodisi zato, ker so prinašale fizične posledice v obliki trajne neplodnosti, ali ker so bile začetek moralnega propada. Celotno strokovnjaki je namreč obstajal strah, da bodo posiljene ženske zdrsnile v prostitucijo, zaradi česar so jim razen v redkih primerih odrekli zdravniško oskrbo. Bali so se še večjega pohujšanja, do katerega bi lahko prišlo ob stiku posiljenih žensk s prostitutkami, ki so se v bolnišnici zdravile zaradi spolnih bolezni.⁸³

Žensk, ki so bolj ali manj prisilno zapadle v prostitucijo, zaradi lakote ali drugih okoliščin, v te statistike niso vključevali, niti če je bilo posilstvo dejansko izvedeno nad njimi. To niti ni presenetljivo, če upoštevamo dejstvo, da je posilstvo samo veljalo za manjši prekršek, ki so ga okupacijske oblasti le redko sankcionirale. Še manjšo veljavo so mu pripisovale v primeru, da je bilo zagrešeno nad poročenimi ženskami, medtem ko prostitutke *de facto* sploh ni bilo mogoče posiliti, saj se je sama dajala vsem na voljo.⁸⁴ Priče so največkrat poročale o premišljenih napadih, ki so jih izvajale skupine štirih ali petih vojakov, ki so z različnimi izgovori vdrali v domove ter nato posilili in oropali ženske. Zabeleženi so tudi primeri, ko je v posilstvih aktivno, torej s posiljevanjem, ali pasivno, s straženjem in zadrževanjem drugih družinskih članov, sodelovalo celo 15 ali 20 vojakov, kar pa ni v ničemer pripomoglo k preganjanju teh storilcev.⁸⁵ Vojaki so se pogosto precej potrudili prikriti svojo identiteto, zaradi česar so bile okupacijske oblasti deklarativno nemočne pri iskanju krivcev in čeprav ni mogoče trditi, da so bila posilstva v Furlaniji del centralno vodene akcije, so kljub vsemu potekala

⁷⁹ Ceschin, "L'estremo oltraggio", str. 168. Zdravnik Francesco Agosti iz Belluna je pričal, da je zdravil več kot 20 žensk iz domačega kraja, ki so med posilstvi utrpeli različne poškodbe in da nobena posilstva ni prijavila, sam pa ni imel podatkov o njihovem ugledu pred tem dejanjem. Glej: Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, Documenti raccolti nelle provincie invase, 6, Milano-Roma, Bestetti e Tumminelli, (1920), str. 30.

⁸⁰ ACS, Commissione d'inchiesta, b. 3, fasc. 49, don Apollonio Piazza a Reale Commissione d'inchiesta, 18. 12. 1918. Podobna pričanja glej tudi Folisi (ur.), Carnia Invasa, str. 167 in 169.

⁸¹ V virih se pojavlja poimenovanje »il decoro della famiglia«. Glej: Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, Documenti raccolti nelle provincie invase, 6, cit., p. 271.

⁸² Ceschin, "L'estremo oltraggio", str. 174-175.

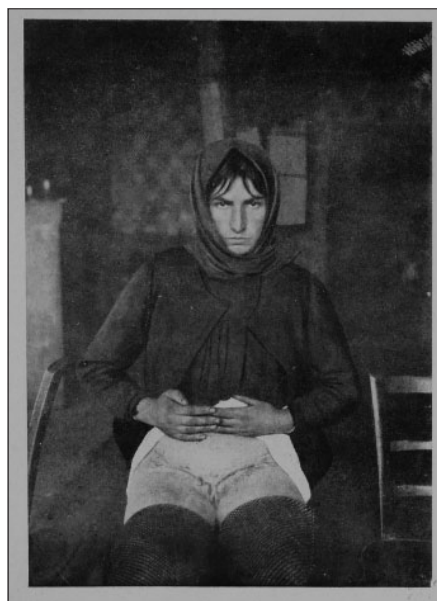
⁸³ Montesi, "Il frutto vivente del disonore", str. 68-69.

⁸⁴ Falcomer, Gli "orfani dei vivi", str. 78. Poleg tega velja omeniti, da niso beležili nasilja nad ženskami, ki jih je iz frontnega zaledja prisilno preselila italijanska oblast. Ta je preselila med 3000 in 5000 ljudi, ki so bili osumljeni, da so pristaši avstrijske strani. Glej: Palumbo, La Caporetto delle donne, 24. 10. 2017.

⁸⁵ Ceschin, "L'estremo oltraggio", str. 172.

ob molku in celo tihem pristanku vojaških oblasti. Posilstva so se pogosto dogajala vzporedno z ropanjem hiš in dejstvo je, da je oblast oba pojava tolerirala in da se s tem problemom ni nihče resneje ukvarjal in to niti v primerih, ko je šlo za brutalna skupinska posilstva ali ko je ženska podlegla poškodbam.⁸⁶ Celo v najbolj eklatantnih primerih skupinskih posilstev, kot so bila posilstva od 180 do 200 žensk, begunk iz kraja Ormelle, ki so jih pod pretvezo, da so okužene s sifilisom, osem dni zadrževali in posiljevali v bolnišnici v kraju Oderzo, posilstva nun, ki so v tej bolnišnici opravljale službo medicinskih sester in negovalk ter posilstva 50 ženska v kraju Forgaria, nad katerimi so se z obveznimi ginekološkimi pregledi od 3. 11. 1917 več dni znašali vojaki bosanske narodnosti in med katerimi je bila večina tudi posiljenih, krivcev niso našli.⁸⁷

Vojaki so posilstva izvajali v popolnem prepričanju, da za svoja dejanja ne bodo kaznovani, še toliko bolj pa, če so v teh dejanjih sodelovali tudi častniki in podčastniki. Preiskave dogodka, kar pa ne pomeni tudi obsodbe storilcev, so bila pogostejše deležna zgolj posilstva, ki jim je sledil tudi umor žrtve ali enega od očividcev, ki so žrtev želeli zaščititi, zgolj posilstvo pa je sicer veljalo za manjši prestop, ki ga niso preganjali.⁸⁸ V nekaterih primerih je zabeleženo, da je bil odgovorni premeščen zaradi ekscesov,⁸⁹ omenjajo pa se tudi primeri aretacij po posilstvih,⁹⁰ kar pa ne pomeni, da so bili na koncu

Iznakažena in pretepena ženska iz Toplice
v vžganim znamenjem na trebuhu.
(*Album des crimes Bulgares*, str. 25)

tudi obsojeni, saj je večina prič zaradi zastraševanja raje molčala, nekatere pa so tudi fizično odstranili.⁹¹

Analize vredno je tudi besedišče, ki se pojavlja v virih, saj se avtorji zapisov pogosto poskušajo izogniti neposrednemu poimenovanju posilstva in govorijo o nasilju in skrutitvi, pri čemer se nakazuje, da skrutitve ni bila deležna le ženska, ampak celotna družina ali celo skupnost, ki ji je žrtev pripadala, zelo pogosto pa uporabljajo tudi termin »prevarana s strani sovražnika«. V tem primeru gre za posebej zanimivo izbiro termina, ki del odgovornosti prenaša tudi na pleča ženske, ki bodisi ni dobro premislila posledice svojih dejanj, bila preveč naivna ali pa ni znala dovolj aktivno zavarovati svoje časti.⁹² Po italijanskem kazenskem zakoniku, pogosto poimenovanem *Codice Zanardelli* po ministru za pravosodje Giuseppeju Zanardelliju, ki je bil v veljavi od leta 1889 do 1930, je bilo posilstvo zločin proti javni morali in družinskemu redu. V družbi, kjer niti v času miru za obsodbo ni bilo dovolj le jasno nasprotovanje žrtve, temveč tudi uporaba jasno vidnega fizičnega nasilja, ki ga je bilo

⁸⁶ Calò, *Le donne friulane*, str. 121–122 in Ceschin, "L'estremo oltraggio", str. 176–177.

⁸⁷ Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, *Documenti raccolti nelle provincie invase*, 6, str. 489 ter 637 ter Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, *L'occupazione delle provincie invase*, 4, str. 167. Več o tem glej v: Strazza, *Senza via di scampo*, str. 59.

⁸⁸ Ceschin, "L'estremo oltraggio", str. 179.

⁸⁹ V kraju Conegliano so kazensko premestili madžarskega majorja, ki je posilil več deklet tako, da jih je dal pripeljati v svoje prostore, jim ukazal odložiti vsa oblačila in jih nato zlorabil kar na delovni mizi. Glej: Strazza, *Senza via di scampo*, str. 63.

⁹⁰ Po posilstvu 19-letne F. P. so aretirali 3 od 5 storilcev. Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, *Documenti raccolti nelle provincie invase*, 6, str. 90–91.

⁹¹ V kraju Valdobbiadene je bil ubit 63-letnik T. D., ki je tri znane storilce med oficirji obtožil posilstva svojih dveh snah. Glej: Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, *Documenti raccolti nelle provincie invase*, 6, str. 495–496.

⁹² Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 79.

mogoče nedvoumno dokazati, tudi v času vojne ni bilo mogoče pričakovati večje senzibilnosti pri obravnavi žensk. Pravi oškodovanec je bil v vsakem primeru moški, čigar ženska je bila oskrunjena,⁹³ pa tudi njena celotna skupnost.

Številke, s katerimi razpolagamo, so torej precej okvirne: za 165 posilstev je potrjena identiteta žrtev, v virih pa je nato mogoče zaslediti še navedbe o še dodatnih 570 posilstvih, ki so določeni zgolj lokalno, identiteta žrtev pa ni znana. Iz razpoložljivih podatkov je mogoče razbrati, da se je večina posilstev zgodila na podeželju, da so bile nasilju še posebej izpostavljene ženske, ki so živele na bolj oddaljenih kmetijah, ki so pogosteje zapuščale svoje domove bodisi zaradi dela ali zaradi potrebe, da zagotovijo hrano sebi in svojim družinskim članom.⁹⁴ Mnoge med njimi so bile nasilju podvržene celo večkrat.⁹⁵ Posilstva so razvrstili v tri kategorije: v posilstva, ki jih je spremljalo hudo telesno nasilje ali celo umor žrtve, posilstva, ki so bila izvedena s pomočjo groženj z orožjem ter posilstva, ki so bila izvršena nad starejšimi ženskami in mladoletnimi deklicami.⁹⁶ Obstajajo sicer tudi redka poročila o posilstvih in drugih vrstah spolnega nasilja nad moškimi (predvsem kastracijah), ki pa so vzbujala še večje nelagodje in so jo uvrščali v kategorijo *Iz-prijenih dejanj*.⁹⁷ V poročilu poročajo o 37 primerih, ko se je posilstvo končalo bodisi s smrtjo žrtve bodisi tistega, ki je žensko poskušal zaščititi. Med slednjimi je zlasti veliko ostarelih očetov ali tastov, ki so poskušali braniti čast in dobro ime žrtve, kar nekaj žrtev pa je bilo tudi med otroci, ki so jih matere stiskale k sebi v obupanih poskusih, da bi se zaščitile. Večina žrtev je podlegla strelnim ranam,

obstajajo pa tudi poročila o otrocih in dojenčkih, ki so jih vojaki vrgli skozi okno.⁹⁸

Veliko bolj dolg in tudi precej manj natančen je seznam posilstev brez uporabe ekstremnega fizičnega nasilja. Poročilo vseh primerov ne navaja – delno zato, ker želi zaščititi identiteto žrtev, ki si bodo čez čas lahko opomogle in nadaljevale s svojim življenjem, če njihovo ime ne bo javno oblateno, poleg tega pa naj bi bilo navajanje stotin in stotin primerov, ki so podobni drug drugemu tudi preveč monotono. Ženskam in njihovim družinskim članom so namreč pogosto zagrozili s strelnim ali hladnim orožjem, moške so nato zaprli v klet ali v neko drugo sobo, ženske pa posilili in jih okradli. Posilstva na domovih so se praviloma odvijala pred očmi otrok, pogosto pa poročajo tudi o posilstvih žensk, ki so jih vojaki zasegli med njihovim delom na polju. Praviloma so bile nasilju podvržene tudi ženske, ki so se iz višje ležečih vasi podajale v dolino v obupanem iskanju živeža. Prav slednje so posilstva največkrat zamolčale.⁹⁹

Še več zgražanja so povzročala poročila o posilstvih starejših žensk in tistih, ki so bile zaradi bolezni povsem nemočne. Posilstvo žensk, ki so bile starejše od 60 ali celo 80 let so razumeli kot izživljanje in nepopisno krutost nad nemočnimi starkami, nedvoumno pa naj bi dokazovalo tudi popolno moralno izprijenost storilcev takih dejanj.¹⁰⁰

Dogajala naj bi se tudi posilstva deklic, od starosti štirih¹⁰¹ do štirinajstih let, ki so bile največkrat posiljene skupaj s svojimi materami. Posledice teh posilstev so opisane zelo melodramatično: posilstvo naj bi bilo za mnoge od teh deklic usodno, saj jo podlegle hudim telesnim poškodbam, ki jih je posilstvo prizadejalo njihovim nedoraslim telesom. Zaradi slabotnosti in nedoraslosti, se je večina deklic okužila s spolno prenosljivimi boleznimi, ki

⁹³ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 80.

⁹⁴ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 78. Tak je primer 17-letne Z. M. iz vasi Zuccola. 1. 11. 1917 so jo najprej posilili trije madžarski vojaki, pripadniki 19. regimenta, ki pa so se nato vrnili ponovno naslednjega dne, dekle zvlekli izpod postelje, kamor se je skrilo ter jo odpeljali iz hiše, na dvorišče, kjer jo je nato posililo še sedem vojakov. Vse to se je dogajalo pred očmi njenega obupanega očeta, ki pa ji nikakor ni mogel pomagati. V: *Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, Documenti raccolti nelle provincie invase*, 6, str. 184.

⁹⁵ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 153–154.

⁹⁶ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 150.

⁹⁷ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 157–159.

⁹⁸ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 150–151. *Dejansko* naj bi bilo teh žrtev več: 53 žensk naj bi umrlo neposredno med posilstvom, vsaj še 40 pa naj bi jih umrlo v obdobju po posilstvu, zaradi poškodb, ki so jih pri tem utrpeli. Vseh žrtev tako niso vključili v uradne statistike, čeprav se je zanje vedelo. Glej: Palumbo, *La Caporetto delle donne*, 24. 10. 2017.

⁹⁹ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 152–156.

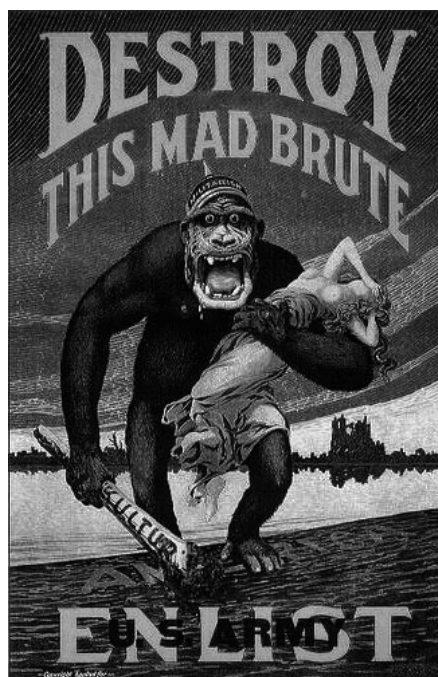
¹⁰⁰ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 156–157.

¹⁰¹ *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 151.

so imele za njihovo rast in telesni razvoj katastrofalne posledice, večina pa ji je bila zaradi preživete travme obsojena tudi na moralni propad in zdrs v pogubo.¹⁰²

Otroci sovražnika

V Italiji, tako kot drugje, v središče pozornosti niso postavljali ženske, njenih stisk in bolečine, zanimivo pa je, da jih je zanimal predvsem otrok, ki je bil lahko spočet ob posilstvu. Večje število nezaželenih nosečnosti je spodbudilo razpravo o pravici ter celo dolžnosti do splava, s katerim naj bi ženska zavarovala sebe, svojo družino in svoj narod ter se tako na svoj način borila proti nemškemu agresorju.¹⁰³ Ti otroci so veljali za grožnjo narodu, saj so v sebi nosili seme sovraštva in zla, zaradi brutalnosti akta, v katerem so bili spočeti, pa so bili zagotovo degenerirani, bodoči kriminalci ter mentalno in psihično prizadeti.¹⁰⁴ V skladu s teorijo o degeneraciji so posilstvo v vojnem času, ki ga je zagrešil pripadnik sovražne vojske, dojemali kot napad na čistost naroda. Tudi če posilstvo ni rezultiralo v nezaželeni nosečnosti, so bili mnogi namreč prepričani, da je bila maternica posiljene ženske s tem onečaščena, kontaminacija pa naj bi se pokazala tudi pri naslednjih nosečnostih.¹⁰⁵ Polemika na to temo se je v italijanskem časopisju začela že pred prvim večjim valom posilstev v Furlaniji, spodbudile pa so jo novice iz Belgije.¹⁰⁶ Vodilni italijanski strokovnjak na področju ginekologije in porodništva, Luigi Maria Bossi, je začel javno zagovarjati pravico do splava v primeru posilstva ter šel pri tem celo korak dlje, saj je splav predstavljal ne samo kot pravico, ampak celo kot dolžnost

Plakat, ki je spodbujal k pristopu k ameriškim oboroženim silam in boju proti nemškim barbarom, ki posiljujejo evropske ženske. (www.futilitycloset.com)

ženske, ki je na tak način obranila čistost naroda in preprečila širjenje barbarskih genov.¹⁰⁷

Moški, ki svoje ženske očitno niso znali in zmogli zaščititi, so bili ponižani in premagani, posledice pa so bile še toliko hujše, če je ženska ob posilstvu zanosila in nato rodila sovražnikovega potomca. Kako zelo je italijansko družbo okupirala omenjena problematika, kaže tudi inovativni sistem, ki so ga razvili v ta namen. Otroke, ki so bili sicer rojeni v zakonu, vendar pa očitno spočeti med posilstvom, je bilo potrebno odstraniti iz družinskih okolij, saj so kazili družinsko srečo in možu predstavljali večji opomin na ponižanje, ki ga je bil deležen. V ta namen je bil ustanovljen poseben zavod S. Filippo Neri, ki je nastal iz prepričanja, da je vojake, ki so se hrabro borili za domovino, potrebno obvarovati sramote, ki je te otroke spremljala. Najdenišnice in domovi za vojne sirote, so jih namreč zavračali. Ob vstopu v omenjeni zavod sta se oba starša morala odreči roditeljskim pravicam nad otrokom, kar je za moške ponavadi predstavljalo olajšanje, saj so se

¹⁰² *Relazione della Reale Commissione*, 4, str. 157.

¹⁰³ *Propaganda je večinoma govorila le o potomcih sovražnika, nikjer pa niso omenjali, da so bili za posilstva pogosto odgovorni tudi italijanski vojaki. Med otroki, ki so bili sprejeti v zavod s. Filippo Neri, naj bi italijanske očete imelo vsaj 72 otrok – v treh primerih naj bi zagotovo šlo za posilstvo, v ostalih 69 primerih pa govorijo o nejasnih okoliščinah. Glej Falcomer, Gli »orfani dei vivi«, str. 78.*

¹⁰⁴ Montesi, *«Il frutto vivente del disonore»*, str. 62–65.

¹⁰⁵ Falcomer, Gli *«orfani dei vivi»*, str. 81.

¹⁰⁶ Primeri takih člankov so: Polastri, *I piccoli tedeschi*, 1915, Croci, *Angosciosi problemi*, 1915 ter Angeli, *I non desiderati*, 1915.

¹⁰⁷ Bossi, *In difesa*, str. 94–96. Več o tej polemiki glej: Mantovani, *Rigenerare la società*, str. 194–197 ter Cassata, *Building the New Man*, str. 64–68.

Propagandna razglednica z vojakom, ki se mora ob povratku domov soočiti s prisotnostjo nemškega pankrta in z ženinim zaničevanjem, ker je ni znal zaščititi (www.14-18.it)

tako odrekli otrokom, ki so bili vsiljivci v njihovih družinah, za ženske pa je prav to dejanje predstavljalo izjemno breme.¹⁰⁸ Na ta način so zaščitili moškega, ki so mu s tem odvzeli breme očetovstva nad »otrokom krivde«, istočasno pa so zaščitili tudi otroke, ki so bi bili sicer izpostavljeni nasilju, zanjevarjanju, stradanju ter celo detomoru.¹⁰⁹ Družbeno okolje je od žensk nedvoumno zahtevalo, da se znebijo otroka, česar pa brez moževega pristanka in pisnega soglasja tudi niso mogle izvesti, razen v primeru, da so se zatekle k nedovoljenemu splavu ali povzročitvi otrokove smrti, kar je bilo mogoče doseči na aktiven ali pasiven način.¹¹⁰ Večina žensk je ločitev od svojih otrok doživljala kot breme in

novo krivico. Preden so pristale na ta korak so bile pogosto žrtve fizičnega, psihičnega in verbalnega nasilja, tako s strani mož, kot drugih družinskih članov. Ti otroci so bili nima priča oskrumbe, ki jo je bilo deležno domače ognjišče, zato jih je bilo potrebno odstraniti in nanje pozabiti, česar pa ženske pogosto niso zmogle storiti.¹¹¹ Ženska je imela odločilno vlogo pri normalizaciji povojnih razmer, zato se je od nje pričakovalo, da bo zatajila in potlačila ne samo svojo bolečino in travme, temveč tudi svoja materinska čustva, zato da bi zavarovala vrhovni vrednoti doma in družine. Ženska v vlogi matere in žene je bila tista, ki je v času moževe odsotnosti varovala dom in otroke, predstavljala vir fantazij in hrepenenja, na okupiranih območjih pa je bila tudi braniteljica domovine. Vojaki so tudi pod vplivom propagande idealizirali ženske, ki so jih čakale doma, podoba čiste, brezmadežne in brezpogojno zveste družice pa se je nato pogosto sesula v prah. Otrok, ki ga ne bi smelo biti, je bil živa priča, da ženske niso znale obraniti svoje časti, da niso držale obljube o zvestobi. Moški je dobil občutek, da je bil prevaran in da se je boril zaman.¹¹² Medtem ko je on branil domovino in bil zanjo pripravljen žrtvovati tudi svoje življenje, ženska očitno ni znala ali želela dovolj odločno obraniti svoje časti. Že Cesare Lombroso je namreč zapisal, da resnično poštena in krepostna ženska raje izbere smrt, kot se podredi moškemu, kar je v očeh številnih italijanskih piscev pa tudi preprostega ljudstva trajno zabrisalo mejo med posilstvom in prešuštvom.¹¹³

Pogosto je mogoče zaslediti, da je mož pogojeval svojo vrnitev domov z odstranitvijo otroka. Šele, ko otroka ni bilo več, je bil mož pripravljen ženi odpustiti njen greh.¹¹⁴ Vojaki, ki so se vračali s fronte, so ob zavedanju, da je njihova žena med njihovo odsotnostjo imela spolne odnose, doživljali hude travme in niso zares ločevali, ali je žena imela ljubezensko

¹⁰⁸ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 81; Calò, *Le donne friulane*, str. 124. S to problematiko se je aktivno ukvarjal Celso Costantini, ustanovitelj doma S. Filippo Neri, ki je objavil tudi več monografskih publikacij in člankov, v katerih je poudarjal nujnost hitrega in odločnega reševanja nastale situacije. Glej npr: Costantini, *I figli della guerra*, 1919 ter Costantini, *Gli orfanelli della patria*, 1921.

¹⁰⁹ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 82. Dejansko lahko bolj kot o zaščiti govorimo o institucionalizirani odstranitvi teh otrok, saj je od 355 otrok, ki so bili sprejeti v zavod, že v prvih štirih letih, umrlo kar 205 otrok. Glej: Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 91–92.

¹¹⁰ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 82 in 86.

¹¹¹ Calò, *Le donne friulane*, str. 124. Slednje je mogoče trditi zato, ker je vsak otrok ob sprejemu v zavod dobil svoj lasten fascikel. Dokumentacija, ki je otroka spremljala je poleg rojstnega lista, krstnega lista, zdravniškega spričevala ter izjave staršev, da se odpovedujejo vsem pravicam, obvezno vsebovala tudi priporočilno pismo župana ali župnika, ki je ponavadi opisal razmere, v katerih je bil otrok spočet ter družinske razmere, ki so žensko prisilile v oddajo otroka. Glej: Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 83–84.

¹¹² Calò, *Le donne friulane*, str. 127–128.

¹¹³ Montesi, *"Il frutto vivente del disonore"*, str. 70.

¹¹⁴ Falcomer, *Gli "orfani dei vivi"*, str. 85.

razmerje, ali se je v te odnose spustila zaradi lakote ali pa je bila posiljena.¹¹⁵ Dejstvo, da so imele te otroke rade, da so zanje skrbele, jih dojile in nena zadnje objokovale njihov smrt, je bil za moške dokaz, da do spočetja ni prišlo med posilstvom, ampak da so do očetov teh otrok gojile ljubezenska čustva.¹¹⁶ Ob prihodu domov so pričakovali poplačilo za vsa leta, ki so jih preživel v strelskih jarkih in ženske so bile tiste, ki so jim to pravico odvzele. Moški je bil nedvomno žrtev.¹¹⁷

Posilstvo kot del vojne strategije na Balkanu

Povsem specifične so bile razmere na Balkanskem bojišču. Srbija je v prvih 14 mesecih spopadov doživela kar tri invazije avstro-ogrske, nemške in bolgarske vojne. Celotno državno ozemlje je bilo okupirano, ostanki razbite srbske armade pa so se bili prisiljeni umakniti čez Črno Goro in Albanijo do Jadranskega morja. Civilno prebivalstvo, ki je ostalo na svoji domovih, je tako ostalo povsem brez zaščite in na milost in nemilost prepuščeno okupatorjem.¹¹⁸

Debra Bergoffen je analizirala posilstva v času zadnje vojne v Bosni in Hercegovini, vzporednice pa lahko povežemo tudi s časom prve svetovne vojne. Strategija je bila enaka, le da so bile med tarčami tudi srbske ženske. V obeh primerih je šlo za poskus etničnega čiščenja, pri čemer je posilstvo služilo za nadgradnjo drugih oblik trpinčenja in celo pobojev, ki sami po sebi niso bili dovolj za popolno očiščenje določenega ozemlja. Posilstva, zlasti množična in javna, so delovala na več ravneh, saj so ponižala moške pripadnike skupnosti ter trajno zaznamovala ženske, ki so bile s tem oropane svoje najpomembnejše karakteristike: svoje časti. Množična posilstva in prisilne nosečnosti, ki so iz tega pogosto sledile, pa so prizadeti skupnosti jemala tudi prihodnost ter krhala njeno notranjo trdnost in etnično homogenost.¹¹⁹ Vse dejavnosti so bile natančno premišljene in dogovorjene vnaprej, potekale so z jasnimi navodili poveljniške struk-

ture. Cilj skrbno načrtovanih vojaških operacij, ki so bile usmerjene zlasti na ženske in otroke, naj bi spravile v beg celotno civilno prebivalstvo ter trajno zaznamovalo in onesnažilo prostor, kamor se ti begunci nato ne bi nikoli želeli vrniti.¹²⁰ Vodstva rednih in paravojaških enot so se v obeh primerih zelo potrudila, da so lastne pripadnike pripravila na njihovo posebno misijo, saj so na začetku mnogi čutili odpor do tega početja. Vojake so prepričevali, da je posiljevanje njihova dolžnost, da so dolžni izpolnjevati ukaze nadrejenih in da je posilstvo povsem legitimno sredstvo bojevanja v razmerah, kjer sovražnika s tradicionalnimi sredstvi ni bilo mogoče poraziti.¹²¹ Na ta način naj bi se zmanjšala potreba po množičnem pobijanju, saj je bila skupnost že sicer obsojena na »socialno smrt«.¹²²

Že v času prve svetovne vojne je mogoče opazovati povsem iste metode, ki so bile pozneje uporabljene kot del genocidne politike med vojno v Bosni in Hercegovini. Priče govorijo o fizičnem nasilju, prisilnem zadrževanju in pravih posiljevalskih taboriščih, kjer so bile ženske izpostavljene vsakodnevnemu brutalnemu spolnemu nasilju in poniževanju.¹²³ Po vdoru na posamezna področja, so ženske po pravilu aretirali ter zadrževali v zaporih vsaj nekaj dni. Pod krinko zasliševanj in iskanja skritega orožja, so ženske množično in večkratno posilili,¹²⁴ po Reissovih podatkih pa naj bi bilo že v času avstrijske okupacije v številnih hotelih in drugih javnih stavbah prisilno zadrževanih in v prostitucijo prisiljenih vsaj 500 do 600 žensk.¹²⁵ Med pričevanji žensk je mogoče zaslediti tudi podatke o različno dolgih dobah, ki so jih preživele v bolgarskem ujetništvu. Slednje je lahko trajalo od nekaj ur, pa do daljših časovnih obdobij, odvisno od hitrosti premikanja vojaških enot, ki so ji zajele. Največkrat naletimo na podatke, da so ženske zadrževali kakšen teden, jih v tem času posiljevali, na njihov račun pa so kovali tudi dobičke, saj jo njihove »usluge« tudi prodajali.¹²⁶

¹²⁰ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 12, 21.

¹²¹ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 14.

¹²² Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 11.

¹²³ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 26–27; Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 88.

¹²⁴ *Documents relatifs*, vol. 3, str. 166 ter 169.

¹²⁵ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 32. Glej tudi Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 58.

¹²⁶ *Documents relatifs*, vol. 1, str. 38.

¹¹⁵ Calò, *Le donne friulane*, str. 126.

¹¹⁶ Falcomer, *Gli »orfani dei vivi«*, str. 92.

¹¹⁷ Calò, *Le donne friulane*, str. 128.

¹¹⁸ Bianchi, *Gli stupri di massa*, str. 44.

¹¹⁹ Bergoffen, *Contesting the Politics*, str. 11.

Propagandna razglednica, ki je spodbujala italijanske vojake, naj se hrabro bojujejo, da njihove ženske ne bodo padla v kremplje sovražnika. (www.14-18.it)

Zločini so se dogajali že v času prve avstro-ogrsk-ke invazije in so bili odraz globokega sovraštva, ki so ga avstro-ogrski vojaki, ki so bili pod močnim vplivom vojaške propagande, čutili do celotnega srbskega naroda.¹²⁷ Rodolphe Archibald Reiss,¹²⁸ ki je popisoval zločine nad srbskim prebivalstvom, nikjer ne omenja, da je v primeru bolgarskih zločinov v veliki meri šlo za povračilne ukrepe za zločine, ki jih je srbska stran zagrešila v času balkanskih vojn, medtem ko Magnus Hirschfeld poroča, da so Srbi med zasedbo Makedonije redno vpadali v mesta in vasi, kjer so nato moške zajeli in pobili, ženske pa posilili. Bolgari naj bi vzpostavili celo pravo trgovino z belim blagom, saj so najlepše ženske prodajali v Grčijo in celo Indijo. Na makedonskih

tleh naj bi se redno dogajala tudi posilstva dečkov in moških, Bolgari pa naj bi dečke celo množično kastrirali.¹²⁹ Iznakaženje spolnih organov je bilo pogosto zadnje in najbolj boleče ponižanje, ki ga je bilo mogoče prizadejati vojnemu ujetniku. Obstajajo poročila o primerih, ko so vojnega ujetnika najprej privezali k drevesu in ga nato kastrirali ali pa so njegove spolne organe premazali z medom, ki je nato privabil mravlje in druge žuželke.¹³⁰ V Reissovih poročilih je mogoče zaslediti, da so podobne zločine zagrešili tudi avstrijski vojaki. Tak primer je usoda Mihajla Jankovića in Jefrema Momića, ki so ju pri starosti 75 in 80 let ustrelili ter jima (pred ali po smrti) odrezali penis in jima ga potisnili v usta, njuno telo pa v takem stanju pustili vsem na ogled. Glede na poročila je sicer očitno, da so bile najpogostejše žrtve vojnega nasilja ženske, vendar pa je zagotovo nasilje nad moškimi izzvalo večje ogorčenje in odziv v javnosti.¹³¹

Dogodki iz balkanskih vojn so bili odlična podlaga za sovraštvo in gnev, ki so ga avstro-ogrski vojaki čutili do pripadnikov srbskega naroda. Mediji in državna propaganda so Srbe slikali kot barbare, umazance, tatove, neusmiljene morilce in posiljevalce, srbski narod pa naj bi bil poleg tega tudi neposredno odgovoren za izbruh vojne. Vojake, ki so odhajali na srbsko bojišče, so pripravljali na boj tako z redno vojsko, kot tudi z gverilskimi enotami. Sovražnik se je tako skrival v vseh porah družbe, saj so nevarnost videli tudi v civilnem prebivalstvu, torej tudi v ženskah, starcih in mladoletnikih.¹³² V ukazu z naslovom *Direktion für das Verhalten gegenüber der Bevölkerung in Serbien*, ki ga je izdal K. U. K. 9 Korpskommando, lahko preberemo, da se morajo vojaki zavedati, da prihajajo v deželo, kjer jih ljudstvo fanatično sovraži in kjer umor Avstrijca, kot dokazuje tragedija iz Sarajeva, predstavlja naj-

¹²⁷ Bianchi, *Gli stupri di massa*, str. 44.

¹²⁸ Rodolphe Archibald Reiss (1875–1929) oz. Rudolph Archibald Reiss je bil v Nemčiji rojen švicarski kemik ter eden od pionirjev kriminologije ter forenzične znanosti, ki jo je od leta 1909 poučeval na Univerzi v Lozani. Je avtor dveh zelo pomembnih monografij, ki predstavljata temelj razvoja forenzične fotografije ter forenzične znanosti naslovljeni: »Photographie judiciaire« (Mendel, Paris, 1903) ter »Manuel de police scientifique. I Vols et homicides« (Payot, Lausanne and Acan, Paris, 1911). Ob začetku prve svetovne vojne je na pobudo srbske vlade začel z natančnim popisovanjem in preiskovanjem vojnih zločinov, ki so jih zagrešile avstrijska, nemška in bolgarska vojska. Po vojni je bil član srbske delegacije na pariški mirovni konferenci, svoja odkritja pa je že med vojno in tudi po njej objavljaval v različnem svetovnem časopisju, objavil pa je tudi več monografij, ki so bile prevedene v različne svetovne jezike. Z njimi je želel osveščati svetovno javnost nad zločini, ki so se dogajali nad pripadniki srbske vojske ter srbskimi civilisti ter spodbuditi zahodne sile k aktivnejšemu posredovanju na tem območju. Glej: Holzer, *Das lächeln der Henker*, str. 187.

¹²⁹ Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, str. 277–278.

¹³⁰ Hirschfeld, *The Sexual History*, str. 307 ter *Sittengeschichte des Weltkrieges*, str. 286. Glej tudi Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 28.

¹³¹ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 60 ter str. 84. Reiss sicer ni ločeval žrtev posilstev po spolu. Med ostalimi žrtvami posilstev tako navaja tudi primer Dragomirja Šakića, 35letnega moškega, ki je bil žrtev večkratnega posilstva, na koncu pa ubit z bajonetom ter primer 60. letnega Ilije Aleksića, ki so mu odrezali nos in ušesa, na koncu pa so ga tudi kastrirali in pustili umreti v strašni agoniji. Glej: Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 72 ter 113–114.

¹³² Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 112.

višje dejanje herojstva in domoljubja. Proti takemu prebivalstvu je torej nemogoče gojiti kakršnokoli usmiljenje ali dobroto, nasprotno, ukrepati je potrebno neusmiljeno in odločno. Prepovedano je bilo vsako jemanje vojnih ujetnikov – vsak, ki je imel v lasti orožje, ali pa je bil tega zgolj osumljen, je moral biti ustreljen na mestu. Pregledati je bilo potrebno vse in vsakogar, posebej pa je bilo potrebno obravnavati tiste, ki so se nahajali izven naselij, na poljih in v gozdovih. Za slednje je veljalo da skrivajo orožje, ki pa ga pripadniki vojske niso imeli časa iskati, zato je bila smrtna kazen nad njimi izvršena takoj in brez usmiljenja.¹³³

Srbskemu prebivalstvu naj bi bila barbarskost prirojena, zato je obveljalo prepričanje, da se proti njim ni mogoče boriti s konvencionalnim orožjem. Vojaška propaganda je podpihovala iracionalen strah pred srbskim prebivalstvom ter vojake svarila naj si raje sodijo sami, kot da padejo v vojno ujetništvo, saj jih sicer čakajo »pohabe vseh vrst«. Vzpostavili so sistem, v katerem so bila množična posilstva in poboji del vojne strategije, ki je vojakom zapovedovala, naj iztrebijo celotno civilno prebivalstvo, vključno z ženskami, otroki in starci.¹³⁴ Zločinov niso poskušali prikrivati, temveč so jih javno uprizarjali ter jih dokumentirali in se z njimi ponašali.¹³⁵

S srbskimi zločini v letih 1912 in 1913 so svoje početje opravičevali tudi Bolgari. Na pariški mirovni konferenci so spodbijali srbske argumente z zahtevo, da se najprej Srbi pokorijo za svoje početje, saj so bili zločini storjeni nad srbskim prebivalstvom le kazen za predhodne srbske zločine.¹³⁶ Bolgarski zločini so bili načrtno vodeni iz Sofije, kar pa ne pomeni, da so bili posamezniki, ki so zločine izvajali, brez vsake krivde. Nasprotno, pod vplivom ideologije in propagande, so bolgarski vojaki v svoja sadistična početja vključevali veliko mero inovativnosti in domišljije. Centralna oblast je namreč ukazala etnično čiščenje določenih območij, način, kako to izvesti pa je bil v veliki meri prepuščen

»Bratje, rešite me!« (www.14-18.it)

pripadnikom rednih in izrednih vojaških enot.¹³⁷ Pomembno vlogo je odigrala tudi bolgarska pravoslavna cerkev, ki je opravičevala in legitimirala dejanja vojakov na zasedenih ozemljih. Tudi vojaki, ki so sicer sprva oklevali, so po blagoslovu, ki ga je nasilno obračunavanje očitno dobilo iz cerkvenih vrst, opustili svoje moralne pomisleke.¹³⁸

Zločine na srbskih tleh so torej zagrešile tako avstro-ogrske čete, kot tudi bolgarske. Zločine, ki jih je avstro-ogrska stran zagrešila na območju Zavlake in Brezjaka, je mednarodna komisija začela preučevati že leta 1914, njene ugotovitve pa niso imele večjega odmeva.¹³⁹ Odzivnost je še zmanjševalo prepričanje, da se na Balkanu odvija vojna v vojni, da gre za nadaljevanje prastarega spopada, ki ima svoje etnične in verske korenine in v katerega se ni imelo smisla vmešavati.¹⁴⁰ Tudi med Reissovimi zapisi sicer najdemo opazke, da so bili storilci najbolj krutih zločinov Madžari in Hrvati, ki so vojno izrabili za obračun s sosedi, s katerimi so imeli številne neporavnane račune.¹⁴¹ Poveljniki hrvaške-

¹³³ Reiss, *Come gli Austro-Ungheresi*, str. 44–46.

¹³⁴ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report upon the atrocities*, str. 144. Ter Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 44.

¹³⁵ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report upon the atrocities*, str. 29 in 39.

¹³⁶ *The Accusations Against Bulgaria*, str. 31.

¹³⁷ Reiss, *Requisitoire contre la Bulgarie*, str. 7–13.

¹³⁸ Bianchi, *Gli stupri di massa*, str. 49.

¹³⁹ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 102.

¹⁴⁰ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 129.

¹⁴¹ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 16.

ga rodu so svojim vojakom naročali dobesedno: »Ne smete dovoliti, da bi karkoli preživel, niti otroci v materinem telesu. Za pobijanje teh ljudi pa ne smete trošiti streliva. Tako kot ima vsako telo dve odprtini, naj gre tudi vaš bajonet na eni strani noter, na drugi pa ven.«¹⁴² Podobno so svetovali tudi madžarski poveljniki, ki so vojakom dali natančna navodila že pred prečkanjem meje, naj v srbskih vaseh pobijejo vse in vsakogar. Avstrijske oblasti so vedele, da velik del vpoklicanih v drugi množični mobilizaciji in praktično nihče od vpoklicanih v tretji mobilizaciji, ni prejel nikakršne uniforme. Ker vojakov tako ni bilo mogoče razlikovati od civilnega prebivalstva, so kategorijo sovražnika preprosto raztegnili na celotno prebivalstvo. Vojaki so tako dobili dovoljenje za pobijanje, ropanje ter seveda tudi za posiljevanje.¹⁴³ O globokem sovraštvu do srbskega prebivalstva priča tudi dejstvo, da so bili avstrijski vojaki srbskega rodu deležni konstantnega šikaniranja predvsem s strani hrvaških soborcev, pripadla jim je slabša preskrba, pogosto pa je prihajalo celo do nasilnih obračunov med pripadniki avstro-ogrskih enot različne nacionalnosti.¹⁴⁴ Številni ekscesi so se dogajali tudi nad srbskim prebivalstvom na področju Srema in Bosne. Srbi so veljali za potencialne izdajalce, o čemer priča tudi ukaz generala Hortsteina, ki je ukazal zajemanje in streljanje talcev tudi na področju Klenaka, ki se je nahajal na madžarski strani meje.¹⁴⁵

Svetovna javnost je na dogajanje v Srbiji postala pozorna šele po zaslugi Rodolpha Archibalda Reissa, ki je na kršitve mednarodnih konvencij opozarjal tudi preko člankov v tujem časopisu.¹⁴⁶ V Srbijo je prišel na povabilo srbske vlade in je bil sprva skeptičen, na prizorišču spopadov pa je lahko kmalu prišel do spoznanja, da so bili srbski civilisti zagotovo namerne tarče in sredstvo za obračunavanje z nasprotnikom. Izvajal je zaslišanja avstro-ogrskih vojnih ujetnikov, popisoval je pričevanja očitvidcev, svoja opažanja pa je redno dokumentiral tudi s fotografijami posledic uporabe nedovoljenih bojnih sredstev in mučenih in iznakaženih človeških teles, med katerimi so bila tudi ženska trupla

z amputiranimi dojkami, kar je nakazovalo tudi na prisotnost spolnega nasilja.¹⁴⁷ Reiss je poročal o navadi nemških in avstro-ogrskih vojakov, ki so se pogosto fotografirali ob izmaličenih truplih srbskih civilistov, te fotografije pa so nato reproducirali in jih upodabljali celo na spominskih razglednicah, kar pomeni, da nasilje nad civilisti ni bilo prikrito dejanje posameznih skupin vojakov, temveč da je nasilje potekalo ob širokem konsenzu vodilnih vojaških struktur, med storilci so bili nenazadnje pogosto tudi oficirji.¹⁴⁸

Zanimivo je tudi dejstvo, da v pričevanjih o bolgarskih zločinih žrtve pogosto navajajo imena in priimke storilcev in njihove čine, kar pa ni pripeljalo do sodnega preganjanja storilcev.¹⁴⁹ Tudi na poznejša poročila o bolgarskih zločinih antantne sile niso reagirale. Bolgarijo so si želele pridobiti na svojo stran, zato so pritiskale na Srbijo, naj ji odstopi dele Makedonije, ki jih je slednja osvojila med balkanskimi vojnami in se niso želele neposredno vpletati v ta dvostranski spopad.¹⁵⁰ Nasilje je doseglo višek v času upora v Toplici, spomladi 1917, ko so se odvijala sadistična mučenja, množične javne usmrčitve in množična javna posilstva.¹⁵¹

Avstrijski in bolgarski zločini

Reiss je začel s popisovanjem avstrijskih zločinov že leta 1914. Beležil je pričevanja očitvidcev, če je bilo le mogoče pa je njihove trditve preveril tudi iz prve roke, saj si je pogosto ogledal rane in brazgotine ljudi, ki so trdili, da so bili mučeni, večkrat pa je tudi ukazal odpiranje množičnih grobišč in čim bolj natančno štetje trupel. Očitvidce je popisal natančno, zato da ne bi bilo nikakršnega dvoma o njihovi identiteti in da bi njihovo pričevanje imelo vrednost pričanja na sodišču. Največ težav je imel prav s popisovanjem posilstev, ki so jih bile ženske

¹⁴² Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 90.

¹⁴³ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 17 ter 47–48.

¹⁴⁴ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 40.

¹⁴⁵ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 20–21.

¹⁴⁶ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 103.

¹⁴⁷ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 105–108. Glej tudi Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 30–33. Ker so se priče pogosto zavile v molk, je Reiss o razširjenosti spolnega nasilja pogosto sklepal na podlagi posrednih dokazov, kot so bile rane in brazgotine na truplih, položajev v katerih so bila trupla najdena, raztrgana in okrvavljena spodnja oblačila žrtev itd. Glej npr.: Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 85, 102 in 111.

¹⁴⁸ Reiss, *The kingdom of Serbia: Infringements*, str. 78–79.

¹⁴⁹ *Documents relatifs*, vol 1, str. 69.

¹⁵⁰ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 115.

¹⁵¹ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 137–139.

takoj po dejanju še pripravljene prijaviti, s časoma pa so se zavile v molk, saj so si s pričanjem sicer pogosto uničile možnosti za sklenitev zakonske zveze.¹⁵² Po njegovem prepričanju, na nekaterih področjih ni bilo ženske, ki ne bi bila podvržena spolnemu nasilju, česar pa ni bilo enostavno dokazati. Še večja težava je nastopila, kadar so bile ženske po posilstvu tudi ubite, saj je bilo o njihovi usodi mogoče sklepati zgolj iz položaja njihovega telesa ali poškodovanosti in okrvavljenosti njihovih oblačil. Primer takega pričevanja so besede Dragiše Stojadinoviča, namestnika poveljnika druge čete, prvega bataljona, 13. pehotnega peš polka, ki poroča grozljivih prizorih po opustošenju vasi Zoulkovitch,¹⁵³ kjer naj bi prišlo do poboja petindvajsetih fantov v starosti od 12 do 16 let ter številnih drugih zločinov. Pred številnimi hišami je naletel na prizore napol golih žensk z razkrečenimi nogami, najbolj pa ga je presunil prizor od psov obžrtega trupla štiriletnega dečka, ki je ležal ob svoji povsem goli materi, ki so ji vojaki med noge nastavili dojenčka s prerezanim vratom.¹⁵⁴

Ženske so bile tarče načrtnega nasilja. Njihova telesa so bila simbol biološke in kulturne tradicije in kontinuitete naroda, zato so bila deležna mučenj, posilstev in posebej brutalnih umorov. Če so moški večinoma umirali pod streli in na vešalih, so ženske brutalno pretepali, nabadali na kole, kamenjali, jim trgali in rezali telesne okončine, jim rezali kožo ter jo nato trgali s telesa, jih pobijali s puškinimi kopiti, nabadali na bajonete, žive sežigali itd.¹⁵⁵ Ženske so pohabljal, jim zažigali spolne organe, jih nabadali na kole skozi vagino ter jim s svojim ravnanjem jemali človeško dostojanstvo. V poročilu je tako naveden primer ženske, ki so ji v vagino vstavili

kos lesa namočen v petrolej. Palico so nato prižgali, ženskini sorodniki pa so bili prisiljeni spremljati ta prizor in nato pljuvati po ženskinih genitalijah v brezupnem poskusu, pogasiti ogenj,¹⁵⁶ načrtnega pohabljanja genitalij pa je bilo tudi sicer veliko, posluževali so se ga celo pri deklicah, mlajših od 10 let.¹⁵⁷ Posebej nasilne obravnave so bile deležne nosečnice, ki so jim v velikem številu primerov prerezali trebuhe ter se nato izživiljati nad trupli njihovih prezgodaj rojenih otrok. Njihova izmaličena telesa so nato javno izpostavljali, javno spektakli pa so bila tudi posilstva,¹⁵⁸ mednje so načrtno širili spolne bolezni.¹⁵⁹

Celoten obseg nasilja nad ženskami je bil znan šele leta 1919, ko so nastala poročila za potrebe komisije, ki je preučevala kršitve Haške konvencije. Izkazalo se je, da so bila posilstva del vojaške strategije in ponavadi uvod v množična uničevanja, mučenja in poboje. Ženske so bile prva in najlažja tarča, saj so za razliko od moških ostajale na svojih domovih. Poročilo te komisije je dokazalo sistematičnost in načrtnost nasilja nad ženskami, ki je imelo en glavni cilj: izbrisati srbsko etnično skupino iz zasedenega ozemlja. Posilstva so bila del raznarodovalne politike, ki naj bi dokončno bolgarizirala zasedeno ozemlje.¹⁶⁰ Taktika, ki je predvidevala uničenje kulturnih spomenikov, cerkva, knjižnic in s tem izbris kulturnega in zgodovinskega značaja določenega ozemlja, je načrtno vključevala tudi posilstva, prisilne poroke, ugrabitve deklet, ki naj bi bile domnevno odpeljane v Bolgarijo in prisilne nosečnosti ki so na nedvoumen način dokazovala popolno nadvlado okupacijskih sil.¹⁶¹ Pri tem je aktivno sodelovala tudi bolgarska duhovščina, ki je te prisilne poroke podpirala in jih opravljala, pri zadrževanju deklet pa so sodelovali tudi nemški vojak in oficirji, ki teh zakonov sicer niso sklepali.¹⁶²

¹⁵² Reiss, *Les infractions*, str. 76. Glej tudi: Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 30 ter 74.

¹⁵³ Ena od slabosti Reissovih poročil je njegovo zapisovanje imen krajev, ki jih je največkrat zapisal po posluhu, zato je danes včasih težko razbrati v katerem kraju se je posamezni zločin odvil. Op. A.

¹⁵⁴ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 21–22 ter 25; Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 33–35 ter 101–102.

¹⁵⁵ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 97, Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 38; *Documents relatifs*, vol. 2, str. 211. Reiss navaja primer 21letne Miroslave Vasiljevič, ki jo je posililo več kot 40 vojakov, nato pa so ji odrezali zunanje dele spolovila, ji trgali kožo iz področja vagine, umrla pa je šele po tem, ko so ji razparali trebuh. Glej: Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 70.

¹⁵⁶ *Documents relatifs*, vol. 2, str. 211–212.

¹⁵⁷ *Documents relatifs*, vol. 3, str. 150–152.

¹⁵⁸ Bianchi, *Crimini di guerra*, 166; Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 79 ter 121.

¹⁵⁹ Bianchi, *Crimini di guerra*, 170, Reiss, *Les infractions*, str. 79; *Documents relatifs*, vol. 3, str. 140.

¹⁶⁰ Bianchi, *Crimini di guerra*, 163–165 ter Reiss, *Les infractions*, str. 76–77.

¹⁶¹ Bianchi, *Crimini di guerra*, 166, ter *Documents relatifs*, Vol. 3, str. 142.

¹⁶² Reiss, *Les infractions*, str. 76–77.

Vojakovo slovo
(www.trieste.com)

V poročilu lahko preberemo številna pretresljiva pričevanja, ki pa predstavljajo zgolj delček vseh posilstev. Če so starejše ženske pogostejše spregovorile o nasilju, so se mlajše pogosto zavile v molk. O orgijah, ki so jih izvajali tudi z desetletnimi deklicami, ki so bile pred smrtjo večkratno posiljene, ni bilo lahko pridobiti pričevanj. Po smrti žrtev je njihova identiteta ostala večinoma prikrita, saj se ljudem ni zdelo smiselno obujati teh dogodkov.¹⁶³ Celo priče, ki so bile pripravljene pričati o nasilju, ki so ga bile same deležne, niso želele posredovati podatkov o posiljenih mladoletnicah, saj so jih želele zavarovati pred še dodatnim izpostavljanjem in stigmatizacijo.¹⁶⁴ V ljudeh so se posebej vtisnili prizori posiljenih deklic, ki so bile mlajše od deset let¹⁶⁵ ter žensk, ki jih je posililo večje število vojakov, celo več kot 20,¹⁶⁶ zelo žalostna je bila usoda tistih, ki so med posilstvom zanosile, saj jih je družba stigmatizirala ne glede na to, ali so se zatekle k splavu ali celo detomoru ali pa so otroka obdržale.¹⁶⁷ V imenu mladoletnih žrtev posilstev so pravico pogosto iskale njihove matere, redkejši pa so primeri mož, ki so pričali o posilstvih svojih žena in hčerk, če so te med posilstvi izgubile življenje.¹⁶⁸ Še redkejši so primeri pričevanj medicinskega osebja,

čeprav so zlasti besede angleških in ameriških medicinskih sester, ki so na balkansko bojišče prišle kot prostovoljke, imele veliko težo, saj so veljale za nepristranske in popolnoma zanesljive. Če je torej medicinska sestra ali zdravnik pričal, da je bila žrtev posiljena na »ogaben« način, je bilo to dejstvo zagotovo potrjeno.¹⁶⁹ Podrobnosti posebej brutalnih posilstev so velikokrat ostale prikrite, o njih je mogoče sklepati na podlagi tega, da je veliko žensk po posilstvu umrlo,¹⁷⁰ Reiss pa včasih navede tudi primere posilstev, ki sicer niso povzročili smrti ženske, pomenijo pa eklatantne primere razčlovečenja, ki so ga bile deležne srbske ženske. Tak je primer ženske s priimkom Bošković, ki jo je bolgarski oficir Ferdinand Mioura najprej brutalno pretepel, nazadnje pa jo je posilil njegov pes.¹⁷¹ Veliko zgražanja je izzvalo nasilje nad starejšimi ženskami, saj je rušilo številne tabuje, ki so veljali v takratni družbi. Reiss poroča o 60 letnicah, ki so jih vojaki nabadali na kole,¹⁷² o ženskah, ki so jim odrezali dojke, s katerimi so hranile srbske vojake,¹⁷³ v kolektivno zavest pa je vstopilo predvsem nasilje nad sestrama Soldatović, ki sta bili pri starosti 65 in 78 let posiljeni, iznakaženi in brutalno umorjeni, podobe njunih izmaličenih trupel pa so se ohranile tudi na fotografskem materialu.¹⁷⁴

Po vojni se je govorilo predvsem o trpljenju vojakov na fronti, na usodo žensk pa se je v celoti pozabilo. V ospredje so stopile okrepljene zahteve srbskega nacionalizma, ki je na medvojnem trpljenju gradil svoje ozemeljske zahteve in s katerim je

¹⁶⁹ *Documents relatifs*, vol. 1, str. 63; *Documents relatifs*, vol. 3, str. 285. Po Reissovim opažanjem je obstajalo veliko indicij, da so se vojaki posebej brutalno znašali nad cigankami, vendar je bilo njihova pričanja še težje pridobiti. Glej npr. Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 118.

¹⁷⁰ *Documents relatifs*, vol. 3, str. 132-134.

¹⁷¹ *Documents relatifs*, vol. 2, str. 211.

¹⁷² Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 87.

¹⁷³ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 123. Dojke so bile pomemben simbol rodovitnosti in biološke kontinuitete, zato so priče kot posebno vrsto simbolne žalitve navajale sesanje mleka iz dojk mladih mater. Glej: Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 98 in 118.

¹⁷⁴ Reiss, *How Austria-Hungary*, str. 36. Glej tudi pričevanje Ilinke Perišić, ki jo je pri 77 letih posilil avstrijski vojak. Na njeno moledovanje, naj jo pusti, saj je dovolj stara, da bi lahko bila njegova babica, ji je vojak odgovoril: »Če si ti stara, sem pa jaz mlad.« Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 75-76.

¹⁶³ Reiss, *Les infractions*, str. 83

¹⁶⁴ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 51.

¹⁶⁵ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 108-109.

¹⁶⁶ Reiss, *The kingdom of Serbia. Report*, str. 70 in 77.

¹⁶⁷ *Documents relatifs*, vol. 3, str. 105 ter 282.

¹⁶⁸ *Documents relatifs*, vol. 1, str. 33-37.

opravičeval svoja dejanja v vseh naslednjih spopadih na področju Balkana.¹⁷⁵

Najbolj brutalno bolgarsko nasilje se je odvijalo v okviru kazenskih ekspedicij po upor v Toplici, ki je zahteval vsaj 20 000 žrtev in ki naj bi ga po izjavah prič začele prav ženske, ki so se z metanjem kamenja in golimi pestmi uprle deportacijam otrok in mladine, ki je bila največkrat prodana v spolno sužnost.¹⁷⁶ Prav dejstvo, da so se prve uprle ženske, je še potrdilo prepričanje bolgarske okupacijske oblasti, da so ženske pravzaprav najbolj fanatičen in nasilen člen v srbski družbi. Ženske naj še zdaleč ne bi bile zgolj pasivne matere in žene – bile naj bi glavno gonilo srbske ideje, aktivne tako pri ohranjanju srbskega duha, kot tudi pri organizaciji upora, saj naj bi tovorile ilegalno pošto, skrbale za zbiranje orožja. V tajni bolgarski okrožnici iz leta 1918 je mogoče prebrati: »Nedvoumno je, da so najbolj fanatične šovinistke in najbolj nasilne vedno prav ženske. Te so utripajoče srce srbskega duha in najbolj aktivne agentke tajne srbske organizacije. Ženske prenašajo tajno pošto, so ideologinje srbskega odpora: so glavne propagandistke, so agresivne in nevarne (...). Starost pri tem ne igra nobene vloge, saj so nevarne ženske vseh starosti. Izkoreninjenje srbizma pomeni izkoreninjenje ženskega fanatizma ker je le to najmočnejši faktor srbske ideje.« Ženske so bile torej glavne tarče napadov, uničenje in dokončno ponižanje žensk pa je postalo predpogoj za dokončno uničenje srbskega sovražnika.¹⁷⁷

Bolgarska stran po vojni zločinov sicer ni v celoti zanikala, je pa trdila, da so se odvijali v precej bolj omejenem obsegu od tistega, ki sta ga navajali zlasti srbska in grška stran, trdili pa so tudi, da so vse krivce strogo kaznovali že sami.¹⁷⁸ Po vojni

so izdali več zbirk dokazov in dokumentov, ki naj bi dokazovali lažnost srbskih obtožb, kot je npr. šeststo strani dolg dokument *The Truth About the Accusations Against Bulgaria*. Trdili so, da gre za načrten poskus njihove diskreditacije, saj naj bi Srbi poskušali utrditi vtis, da so Bolgari »barbarsko ljudstvo, ki ga vodijo nizki instinkti, ki se ni sposobno nadzorovati in za kogar ni mesta v Društvu narodov«, v ozadju vsega pa naj bi bili ekonomski in ozemeljski interesi.¹⁷⁹ Zanikali so tudi množičnost in načrtnost posilstev ter izpodbijali dokaze, ki jih je predstavljala srbska stran. Slednja je kot dokaz navajala tudi izjemno razširjenost spolnih bolezni med srbskimi ženskami ter veliko otrok, ki so bili rojeni v času, ko so bili srbski možje odsotni. Ne iz prvega ne iz drugega naj ne bi bilo mogoče sklepati na posilstva, saj naj bi bil zlasti sifilis v Srbiji množično razširjen že pred vojno.¹⁸⁰ Bolgarska vojska naj bi se te nevarnosti zavedala, zato naj bi svoje vojake že pred začetkom vojske izdatno izobrazila, jim prepovedala vse spolne stike s srbskimi ženskami ter jim zagrozila s strogimi kaznimi, če se bodo v času spopadov okužili s spolno prenosljivo boleznijo. Okužbo so izenačili s samopohabo in dezerterstvom, zato naj bi jim grozilo 15 let prisilnega dela ali celo smrtna kazen. V nasprotju s trditvami srbske strani, naj bi bile srbske ženske krive načrtnega širjenja spolnih bolezni med vojake in s tem krhanja moči bolgarske vojske. Večino posilstev in brutalnosti, ki so jih po vojni poskušali pripisati bolgarski vojski, naj bi zagrešili pripadniki srbskih gverilskih enot pod vodstvom Koste Pećanca, ki so se v svoji barbarskosti nebrzdano znašali nad svojim prebivalstvom, ki se ni želelo priključiti Topliškem uporu.¹⁸¹

Sklep

Posilstva so bila v času prve svetovne vojne vseprisoten fenomen, tako v neposredni bližini bojišč,

¹⁷⁵ Bianchi, *Crimini di guerra*, str. 178

¹⁷⁶ Navedbe, je bilo med vojno izginilo od 6000 pa vse do 16000 deklet, ki naj bi bile prodane v turške hareme, je bolgarska stran odločno zanikala ter se spraševala zakaj teh deklet ni nihče niti poskušal poiskati in rešiti, in to kljub dejstvu, da so srbski zavezniki območje nadzorovali že pred koncem vojne. Glej: *The Accusations Against Bulgaria*, str. 3.

¹⁷⁷ *Documents relatifs*, vol 1, str. 111.

¹⁷⁸ Sodili naj bi zlasti častnikom, ki so bili odgovorni za pokol v Surdulici, majorju Ilkovu, polkovnikom Kakandijevemu, Airanovemu, Popovu, majorja Kulčina pa so pred sodišče postavili že pred koncem vojne ter ga tudi obsodili na smrt ter kazen že izvršili. Glej: *The Accusations against Bulgaria*, str. 16.

¹⁷⁹ *The Accusations Against Bulgaria*, str. 3–7.

¹⁸⁰ Bolgarski dokumenti navajajo podatek, da je bilo v Srbiji okuženih 38 ljudi na 1000 prebivalcev, najti pa naj bi ga bilo mogoče v kar 730 (od 1308) srbskih občinah. Med leti 1895 in 1899 naj bi med 1000 zdravljenimi moškimi bolniki v srbskih bolnišnicah, kar 249 ljudi zdravili za različnimi spolnimi boleznimi, razmerje pri ženskah pa naj bi bilo še slabše, saj naj bi bilo okuženih kar 356 od 1000 ženskih bolnic. Glej: *The Accusations Against Bulgaria*, str. 24.

¹⁸¹ *The Accusations Against Bulgaria*, str. 24–25.

kot tudi v zaledju front. Posebej izpostavljeno je bilo prebivalstvo na zasedenih ozemljih, kjer je pogosto prihajalo do maščevalnih in roparskih pohodov z namenom zastraševanja in krhanja moralne moči podrejenega prebivalstva. Posilstva so bila ob tem pomemben del strategije. Tudi v primerih, ko je šlo za množico medsebojno nepovezanih posilstev, ki vsaj uradno niso bila del vojaške taktike, so se dogajala s tihim pristankom vojaških oblasti, ki teh dejanj niso niti poskušale preganjati. Tragičnost je bila še toliko bolj očitna na področjih, kot je bilo npr. Balkansko bojišče, kjer je prihajalo do sistematično vodenih posiljevalskih akcij, ki so bile del centralno vodene genocidne politike. Ob pomankljivi zakonodaji, ki je v posilstvu še vedno videla predvsem žalitev časti, so ženske postajale dobro premišljeno in načrtovano orožje ene skupine moških proti drugi, njihova usoda pa je zanimala le redkokoga. Še več, v izrazito patriarhalnem okolju, se je od žensk pričakovalo, da zamolči svoje travme in bolečino, saj je bila le tako mogoča njena ponovna vključitev v družbo. Poročila Rodolpha Archibalda Reissa, ki je v vlogi forenzičnega strokovnjaka izvajal popise vojnih zločinov na terenu in ki je z imenom in priimkom beležil tudi posiljene ženske in jih s tem iztrgal iz anonimnosti, predstavljajo zato še toliko večjo redkost in predstavljajo edinstven zgodovinopisni vir za preučevanje obdobja med prvo svetovno vojno.

Viri in literatura

Viri

- Arhiv Republike Slovenije, SI AS 136 Okrajno glavarstvo Postojna, t. e. 51, a. e. 17–22, št. 31890.
- ACS, Commissione d'inchiesta, b. 3, fasc. 49, don Apollonio Paizza a Reale Commissione d'inchiesta, 18. 12. 1918.
- Album des crimes Bulgares: annexes aux documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée. Paris: Impr. Yugoslavia, 1919.
- Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée. T. 1. Paris: Impr. Yugoslavia, 1919.
- Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée. T. 3. Paris: Impr. Yugoslavia, 1919.
- Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général, commises de 1915-1918 par les Bulgares en Serbie occupée. T. 2. Paris: Impr. Yugoslavia, 1919.
- Les Austro-bulgaro-allemands en Serbie envahie: documents de l'ennemi. Paris: Grasset, 1918.
- Reiss, Rodolphe Archibald: Come gli Austro-Ungheresi hanno fatto la guerra in Serbia: osservazioni di un neutrale. Paris: Colin, 1915.
- Reiss, Rodolphe Archibald: How Austria-Hungary waged war in Serbia; personal investigations of a neutral, by R.-A. Reiss ... Tr. by J. S. Paris: Colin, 1915.
- Reiss, Rodolphe Archibald. Les infractions aux lois & conventions de la guerre commises par les ennemis de la Serbie depuis la retraite serbe de 1915: résumé de l'enquête exécutée sur le front de Macédoine / par R. A. Reiss,.. Paris: B. Grasset, 1918.
- Reiss, Rodolphe Archibald: The kingdom of Serbia. Report upon the atrocities committed by the Austro-Hungarian army during the first invasion of Serbia. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, 1916.
- Reiss, Rodolphe Archibald: The Kingdom of Serbia: Infringements of the rules and laws of war committed by the Austro-Bulgaro-Germans. London: 1919.
- Reiss, Rodolphe Archibald; Bonnassieux A.: Requisitoire contre la Bulgarie. Paris: Grasset, 1919.
- Relazione della Reale Commissione d'inchiesta sulle violazioni dei diritti delle genti commesse dal nemico, 4, L'occupazione delle provincie invase. Milano- Roma: Bestetti e Tumminelli, 1919–1920.
- Reale commissione d'inchiesta sulle violazioni del diritto delle genti commesse dal nemico, Documenti raccolti nelle provincie invase, 6, Milano-Roma: Bestetti e Tumminelli, 1920.

The Accusations Against Bulgaria. Official documents presented to The Peace Conference by The Bulgarian delegation. [s. l.]: [s. n.], 1919.

Časopisni viri

Angeli, Diego: I non desiderati. V: *Il giornale d'Italia*, 23. 2. 1919, št. 3.

Polastri, A.: I piccoli tedeschi. V: *Giornale di Sicilia*, 21-22. 2. 1915

Croci, Pietro: Angosciosi problemi della guerra. L'innocente. V: *Corriere della Sera*, 10. 3. 1915.

Bossi, Luigi Maria: In difesa delle donne belghe e francesi violate dai soldati tedeschi. Una grave questione d'eugenetica e di giustizia. V: *La ginecologia moderna*, 8, 1915, št. 1-4, str. 94-96.

Palumbo, Valeria: La Caporetto delle donne: il dramma taciuto degli stupri e dei »figli della guerra.« V: *Corriere della Sera*, 24. 10. 2017, www.corriere.it/extra-per-voi

Spletni viri

<https://www.futilitycloset.com/2006/06/25/baser-instincts/> (dostop: maj 2018)

<http://www.14-18.it> (dostop: maj 2018)

<http://www.trieste.com/cultura/news/mostra-fronte-dell-isonzo-museo-postale.html> (dostop: maj 2018)

<http://greek-genocide.net> (dostop: maj 2018)

Literatura

Battistelli, Fabrizio: Guerrieri ingiusti. Inconscio maschile, organizzazione militare e società nelle violenze alle donne in guerra. V: Flores, Marcello (ur.). *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento*. Milano: Franco Angeli, 2010, str. 17-42.

Bergoffen, Debra B.: *Contesting the Politics of Genocidal Rape. Affirming the Dignity of the Vulnerable Body*. London: New York: Routledge, 2012.

Bianchi, Brunà: *Crimini di Guerra e contro l'umanità. Le violenze ai civili sul fronte orinetale (1914-1919)*. Milano: Unicopli, 2012.

Bianchi, Brunà: Gli stupri di massa in Serbia durante la prima guerra mondiale. V: Flores,

Marcello (ur.). *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento*. Milano: Franco Angeli, 2010, str. 43-60.

Bourke, Joanna: *Rape: A History from 1860 to the Present Day*. London: Virago, 2007.

Bourke, Joanna: *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. London: Reaktion Press; Chicago: University of Chicago Press, 1996.

Brownmiller, Susan: *Proti naši volji: moški, ženske in posilstvo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1988.

Calò, Laura: Le donne friulane e la violenza di guerra durante l'occupazione austro-tedesca 1917-1918. Alcuni esempi per la Carnia. V: Folisi, Enrico (ur.). *Carnia invasa: 1917-1918: storia, documenti e fotografie dell'occupazione austro-tedesca della Carnia e del Friuli*. Tolmezzo: s. n.!, 2003, str. 111-131.

Cassata, Francesco: *Building the New Man. Eugenics, Racial Science and Genetics in Twentieth-Century Italy*. Budapest-New York: Central European University Press, 2011.

Ceschin, Daniele: »L'estremo oltraggio«: la violenza alle donne in Friuli e in Veneto durante l'occupazione austro-germanica (1917-1918). V: Bianchi, Brunà (ur.). *La violenza contro la popolazione civile nella Grande guerra: deportati, profughi, internati*. Milano: Unicopli, 2006, str. 165-186.

Costantini, Ceslo: *I figli della guerra*. Venezia: Tipografia-Libreria Emiliana, 1919.

Costantini, Celso: *Gli orfanelli della patria. Opera d'assistenza per i figli della guerra*. Venezia: Tipografia- Libreria Emiliana, 1921.

Derderian, Katherine: Common fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917. V: *Holocaust and Genocide Studies*, 19, 2005, št. 1, str. 1-25.

Falcomer, Andrea: Gli »orfani dei vivi«. Madri e figli della guerra e della violenza nell'attività dell'Istituto San Filippo Neri (1918-1947). V: *DEP: Deportate, esuli, profughe. Rivista telematica di studi sulla memoria femminile*, 2009, št. 10, str. 76-93.

Flores, Marcello: Introduzione. V: Flores, Marcello (ur.). *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento*. Milano: Franco Angeli, 2010, str. 9-16.

- Flores, Marcello:** *Tutta la violenza di un secolo.* Milano: Feltrinelli, 2005.
- Fussell, Paul:** *La grande guerra e la memoria moderna.* Bologna: Il mulino, 1984.
- Goldstein, Joshua S.:** *War and Gender: How Gender shapes the War System and Vice Versa.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Hirschfeld, Magnus:** *The Sexual history of the World War.* New York: Cadillac Publishind Co., 1941.
- Hirschfeld, Magnus:** *Sittengeschichte des Weltkrieges.* Leipzig; Wien: Verlag für Sexualwissenschaft Schneider, cop. 1930.
- Hofbauer, Joseph:** *Pohod v zmedo: vojni roman.* Ljubljana: Prijatelj, 1935.
- Holzer, Anton:** *Las lächeln der Henker. Das unbekannte Krieg gegen die Zivilbevölkerung 1914-1918.* Darmstadt: Primus, 2008.
- Jeglič, Anton Bonaventura:** *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja / uredila Blaž Otrin in Marija Čipič Rehar.* Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015.
- Mantovani, Claudia:** *Rigenerare la società: l'eugenetica in Italia dalle origini ottocentesche ali anni Trenta.* Soveria Mannelli: Rubbettino Editore, 2004.
- Montesi, Barbara:** »Il frutto vivente del disonore«. I figli della violenza, l'Italia, la Grande guerra. V: Flores, Marcello (ur.): *Stupri di guerra. La violenza di massa contro le donne nel Novecento.* Milano: Franco Angeli, 2010, str. 61-80.
- Reiss, Rodolphe Archibald:** *Photographie judiciaire.* Paris: Mendel, 1903.
- Reiss, Rodolphe Archibald:** *Manuel de police scientifique. I Vols et homicides.* Paris: Payot, Lausanne and Acan, 1911.
- Sluga, Miha:** Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno. V: *Zgodovina za vse*, 18, 2011, št. 2, str. 5-19.
- Strazza, Michele:** *Senza via di scampo. Gli stupri nelle guerre mondiali.* Potenza: Consiglio Regionale della Basilicata 2010.

Zusammenfassung

VERGEWALTIGUNGEN IN DER ZEIT DES ERSTEN WELTKRIEGS

Vergewaltigungen in Kriegszeiten wurden in den letzten Jahrzehnten zum Thema historischer Forschungen, als Vergewaltigungen als systematisches Mittel des Krieges und ethnischer Säuberungen zu beobachten waren und dadurch die Erforschung dieses Phänomens in der Vergangenheit angestoßen wurde. Die Auffassung der Öffentlichkeit über diese Problematik änderte sich dramatisch nach den Kriegen in Ex-Jugoslawien sowie den Massenvergewaltigungen, die den Genozid in Ruanda begleiteten bzw. ein Bestandteil davon waren. Sondergerichte für Kriegsverbrechen in den genannten Gebieten begannen auch verschiedene Formen sexualisierter Gewalt zu ahnden, was in der Vergangenheit nicht der Fall gewesen war. Zwar waren Vergewaltigungen laut Militärgesetzgebung bereits im Ersten Weltkrieg verboten und Soldaten drohte im Falle einer Verurteilung sogar die Todesstrafe, tatsächlich aber reagierten die Befehlsstrukturen auf Meldungen über Vergewaltigungen mit großer Toleranz und die Täter wurden nur in Ausnahmefällen gerichtlich verfolgt. Der Vergewaltigung wurde keine größere Rolle zugeschrieben, da sie nicht als zu ahndendes ernstes Verbrechen galt. Im Vergleich zur Verwendung von Giftgasen und Giften galten Vergewaltigungen nicht als echte Kriegsverbrechen, da es sich vermeintlich vor allem um Ehrbeleidigungen ohne ernstere Konsequenzen handelte. Der Beitrag fokussiert aufgrund der Quellenlage vor allem auf Verbrechen in Friaul und Serbien. In Friaul waren Vergewaltigungen zwar zahlreich, sind aber nicht als Teil einer militärischen Strategie zu bezeichnen. Sie können in eine zeitlich genau umgrenzte Periode eingeordnet werden, nämlich die Zeit der Okkupation nach Durchbruch der Isonzofront, zwischen Oktober 1917 und November 1918. Die Zahl der Vergewaltigungen wurde nach dem Krieg genau verzeichnet, obwohl anzunehmen ist, dass zahlreiche Fälle auch verschwiegen wurden. Die Statistik der Vergewaltigungen wurde von einer Kommission, die Kriegsschäden untersuchte, erstellt, und diente der Untermauerung italienischer Entschädigungsforderung auf der Pariser Friedenskonferenz. Vergewaltigungen wurden unter dem Titel

Verbrechen gegen die weibliche Ehre geführt, was ihre Bedeutung verringerte und ihnen an Gewicht nahm. Vergewaltigungen, die vor allem in Serbien und der türkischen Gefechtszone stattfanden, können einer zweiten Gruppe zugeordnet werden, denn sie waren Teil der Kriegsstrategie, hatten Massencharakter und wurden von den militärischen Autoritäten gelenkt und angeregt. Daten können vor allem aus den Niederschriften und Berichten des Schweizer Kriminologen Rodolphe Archibald Reiss geschöpft werden, der auch durch Artikel in ausländischen Zeitungen auf die Verletzungen internationaler Konventionen aufmerksam machte. Er berichtete über massenhafte und öffentliche Vergewaltigungen, die auf mehreren Ebenen wirkten, denn sie erniedrigten die männlichen Angehörigen der Gemeinschaft und stigmatisierte Frauen auf Dauer, die ihrer wichtigsten Eigenschaft, der Ehre, beraubt wurden. Der nach dem Krieg erstellte Bericht beweist, dass die Gewalt gegen Frauen systematisch und geplant war und Vergewaltigungen als Mittel des Krieges umso erfolgreicher waren, als sie sich innerhalb eines patriarchalen Umfeldes abspielten, in dem die Frau ein Anhängsel des Mannes und seiner Ehre war. Die Betonung der Bedeutung des Anstandes und Schamgefühls führte schlussendlich dazu, dass Frauen über die an ihnen begangenen Verbrechen nicht berichten konnten und durften, da sie damit ihre Moral irreparabel schädigten und aus der eigenen Gemeinschaft ausgeschlossen wurden.

Schlagwörter: Vergewaltigung, sexuelle Gewalt, Erster Weltkrieg, Rodolphe Archibald Reiss

Jan Bernot

*Svetna duhovščina in politizacija množic na gorenjskem podežελju med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno**

BERNOT Jan, mag. zgod., Homec, III. ulica 6,
SI-1235 Radomlje, jan.bernot@gmail.com

27-725:322"18/19"

SVETNA DUHOVŠČINA IN POLITIZACIJA
MNOŽIC NA GORENJSKEM PODEŽELJU
MED PRELOMOM STOLETJA IN PRVO
SVETOVNO VOJNO

S širitvijo volilne pravice v zadnjih desetletjih obstoja Avstro-Ogrske monarhije so množice postale ključen akter na polju političnega. Razprava se ukvarja z vlogo duhovščine pri oblikovanju političnih identitet in politizaciji množic na ozemlju dekanij Kamnik, Kranj, Loka in Radovljica med prelomom stoletja in izbruhom prve svetovne vojne. Pri tem se osredotoča na interakcijo duhovnika z ruralno skupnostjo.

Ključne besede: duhovščina; politični katolicizem; liberalizem; ruralna skupnost; Gorenjska

BERNOT Jan, MA History, Homec, III. ulica 6,
SI-1235 Radomlje, jan.bernot@gmail.com

27-725:322"18/19"

WORLDLY CLERGY AND POLITICIZATION
OF THE MASSES IN THE GORENJSKA
COUNTRYSIDE BETWEEN THE TURN OF THE
CENTURY AND WORLD WAR I

With the extension of the right to vote in the last decades of the Austro-Hungarian Monarchy, the masses became a key political force. The article examines the role of the clergy in the formation of political identities and the politicization of the masses in the deaneries of Kamnik, Kranj, Loka and Radovljica between the turn of the century and the outbreak of World War I. The focus is on the interaction between priests and rural communities.

Key words: clergy; political Catholicism, liberalism, rural community, Gorenjska

* Pričujoča razprava je nastala na osnovi magistrskega dela »Dobri postajajo boljši, slabi slabejši: svetna duhovščina, ruralna skupnost in (pozni) vstop množic v politiko med prelomom stoletja in prvo svetovno vojno«. Omenjeno besedilo je nastalo pod mentorstvom izr. prof. dr. Roka Stergarja, ki se mu na tem mestu še enkrat zahvaljujem za vso pomoč in sugestije.

Uvod

»Vobče moram reči: delitev duhov, kakor kaže, postaja neizogibna in dobiva določnejšo obliko. Dobri postajajo boljši, slabi slabejši,«¹ je v promemoriji ob kanonični vizitaciji župnije Žabnica v starološki dekaniji leta 1910 ugotavljal tamkajšnji župnik Karel Čik. Slednji ni bil zgolj priča, pač pa, podobno kot prenekateri drug duhovnik v Ljubljanski škofiji, tudi pomemben akter orisanega procesa. Od devetdesetih let 19. stoletja smo na Kranjskem priča deloma soodvisnim procesom politične diferenciacije, širitve volilne pravice in, z obema povezane, izrazitejše politizacije duhovniške funkcije. Duhovščine seveda ne gre imeti za ideološki monolit, vendarle pa lahko trdimo, da je velik del svetnih duhovnikov v ljubljanski škofiji zastopal postulate političnega katolicizma in v tem oziru aktivno deloval na političnem in socialnem polju.²

Tudi pri procesu politizacije množic in posledične politične diferenciacije znotraj ruralnih skupnosti imamo opraviti s kompleksnim ter notranje heterogenim fenomenom. Tekom obravnavanega obdobja je zaključen in docela udejanjen v urbanih in podeželskih centrih. Zunaj slednjih je stvarnost kompleksnejša. Porajajoča se diferenciacija tam pogosto soobstaja s starimi, na ruralno skupnost omejenimi lojalnostmi, ki umirajo počasi in, kot bomo skušali pokazati, pri odločitvah in opredeljevanju posameznika pogosto igrajo večjo vlogo kot pripadnost eni ali drugi stranki.

Pričujoče besedilo temelji na sistematični analizi promemorij – poročil o stanju v župniji, ki so jih ob kanonični vizitaciji, praviloma za petletno obdobje od zadnje vizitacije, pripravili župniki, izjemoma tudi beneficiati, dopolnjeni s podatki iz rešitev kanoničnih vizitacij (škofovega komentarja po opravljeni vizitaciji), zapisnikov pastoralnih konferenc in zapisnikov konferenc Sodalitas Ss. Cordis Jesu.

»Asem javaš pudel«

Seveda se je ob koncu stoletja prebivalstvo tudi v najodročnejših vaseh zavedalo političnega življenja in se vanj na državno- in deželnozborskih ter občinskih volitvah tudi aktivno vključevalo na strani te ali one politične stranke. Ne gre torej za popolno ignoranco ali odsotnost političnega zavedanja, pač pa za stvarnost, v kateri politična (samo) identifikacija še ne povzroči notranjih delitev ali prevetritve odnosov znotraj skupnosti.³ Ali pa je med prebivalstvom odsotna potreba ali želja po opredeljevanju. Še leta 1907 je Viljem Paulus, župni upravitelj na Šenturški Gori, zapisal: »Glede socialnega življenja v tako majhni župniji je pač težko veliko poročati. Tukajšnje dobro priprosto ljudstvo hvala Bogu je navezano le na cerkev in svoje kmetijske opravke. Če glede cerkve in gospodarstva je vse v redu je zadovoljno in se ne meni ne za politiko, ne za društva to tem manj, ker iz bližnje cerkljanske župnije vedno sliši le o prepiru, katerega si samo ne želi; samo pri sebi pa tudi ne čuti potrebe, da bi se na kaki drugi podlagi združevalo, kakor na podlagi medsebojne kršč. ljubezni. – Če pa glede volitev ali drugače ni ljudstvo tukaj na jasnem, obrača se le rado na svojega duhovnika, prepričano, da pri njem le najboljše nasvetov zadobiti more.«⁴

Duhovnikova avtoriteta je dovolj. Konflikt med duhovščino in skupnostjo, ko obstaja, v praksi marsikje še vedno nima jasne ideološke podstat. Ko gre za obrambo interesov skupnosti, gre za obrambo obstoječih pravic in ekonomskih interesov nasproti zahtevam klera. Ta se lahko manifestira v političnih odklonih, ki pa so primarno ekonomske narave. Nanje se le občasno pripenjajo politični označevalci.

Ozrimo se na konflikt med ruralno skupnostjo in duhovnikom v župniji sv. Križ nad Jesenicami. Pri župljanih se: »Povsod /.../ kaže velika upornost, kljubovanje, zlasti pri volitvah, kjer hodi večina volivcev svojo in rajši posluša liberalno modrost po gostilnah.« Na prvi pogled bi lahko sklepali na klasičen liberalno-klerikalni antagonizem, vendar

¹ NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Žabnica.

² Politična diferenciacija in vloga duhovščine v političnem boju je bila v slovenski historiografiji deležna precejšnje pozornosti. Na tem mestu opozorimo na Zgodovino katoliškega gibanja na Slovenskem Frana Erjavca in delo Vasilija Melika, zlasti: Volitve na Slovenskem: 1861-1918.

³ Seveda ne gre za vnaprej določeno korelacijo, vendarle pa moremo ugotoviti, da je ta fenomen, ko je zaznaven, praviloma prisoten v manjših ali srednje velikih župnijah s padajočim ali stagnirajočim trendom gibanja števila prebivalstva.

⁴ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Šenturška Gora.

besedilo promemorije ne daje tega vtisa. Antagonizem je uniformen. Skupnost se upira poskusom nravstvenega discipliniranja – duhovnikovemu nastopu zoper alkoholizem: *»Ko sem govoril na praznik vnebohoda 1906 na prižnici o izreji otrok in povdarjal ravno odgovornost nji in preto žganja, da je tlesknil blizo 80 l. star oče z rokami, poživiljal zbrane naj me nikar ne poslušajo, ter zapustil cerkev; z njim je šlo drugih osem mož – očetov. – Pa so se drugi mislili, da je mož dobro delo storil.«* Upira pa se tudi posegom v pravice skupnosti. Ko duhovnik zaradi nemoralnega življenja odstavi organista, naleti na odpor: *»Nahujskali so ključarje, da so ga pri župniku zahtevali nazaj srenjski možje, da so ga zahtevali nazaj, češ srenja ima pravico nastavljeni organista oziroma cerkvenika.«* Ker se duhovnik ne ukloni, protestno odstopita oba cerkvena ključarja, župljani pa novega organista po enem mesecu službovanja prisilijo k odstopu. Konflikt ima tudi ekonomsko podstat: *»Farani imajo tudi krivo mnenje, da je vse cerkveno premoženje srenjska posest, in da ima vsak pravico do njega. Ob času, ko je bila župnija prazna, delali so s cerkvenim posestvom po lastni poljubnosti sekali v cerkvenem gozdu, in tudi iz cerkve in mnogo iz župnišča je zginilo.«*⁵ Ko župnik govori o konfliktih, ki mimogrede koreninijo še v času, ko je župnijo upravljal njegov predhodnik, ne uporablja označevalcev, ki bi indicirali na jasno politično podstat konflikta ali pa kazali na politične afinitete akterjev. Ta je še vedno podoben konfliktom med ruralnimi skupnostmi in klerom, ki jih srečujemo pred politizacijo množic in politično diferenciacijo. Župljani, ki duhovniku kljubujejo in poslušajo *»liberalno modrost«*, v temelju še vedno razmišljajo v starih kategorijah, na katere se počasi pripenja novi označevalci.

S podobnim primerom, ki je v tem oziru morda še bolj reprezentativen, se srečamo v Besnici. Konservativna in vase zaprta ruralna skupnost se, podobno kot zgoraj obravnavana, upira duhovnikovim posegom na praktično enakih točkah: *»Ena največja napaka med župljani je ta, da tujca, naj je še tako dober in pošten, ne morejo trpeti med seboj /.../ pa preveč odvisnosti radi sorodstva med župljani, ki se drug drugega boje.«*⁶ Poleg raznih osebnih sporov se srečamo tudi s konfliktom, ki ga izzove

župnikova odstavitev cerkovnika. Prebivalstvo zavrača pridige zoper alkoholizem, pri čemer vaška elita brani zlasti svoje ekonomske interese (župan je gostilničar) in svoj položaj v skupnosti: *»In tukaji zopet hoče naš župnik agitirati že več dni za drugega župana ta muni ušech ker se mu ne da podnoge valati kakor on želi in župnik pravi dani verskega da je politik innima verskega značaja ani to verski značaji koje šel prašati za kaji neda zvoniti tista čas ko je mu župnik rekel asem javaš pudel.«* v svoji pritožbi zoper župnika, naslovljeni na knezoškofa Jegliča, zapišejo *»verni možje in ženske«*. V konfliktu z dušnim pastirjem se vaška elita obrne na škofa. Župan je, pravi besedilo pritožbe, pravoveren: *»postavimo, da ima on tiste časopise kot jih Brezvišeni Knezoškof Priporočajo«*. Župnik je tisti, ki ne skrbi za cerkev ampak *»zase in za hlev«*; tisti, ki župljane odvrča od prave vere, *»ko bi pa ta sedanjí župnik še prinas ostal par let po tem smo paven od prave vere«*.⁷

Župnik Francišek Pokorn je ostal in čez par let pričeval o povsem drugačni stvarnosti:⁸ *»Politika pa res ni prav nič hvaležno delo, človek bi mislil, da je delo pekla, ker pri vsakih volitvah se vzbudi najmanj dve leti trajajoče sovraštvo. A ker ni drugače, treba se je vdati in boriti. Ker pa se mirni in trezni možje ogibljejo preprirov, zato se tudi do najnovejšega časa niso dali kaj prida ganiti za boje v politiki. Podpisani se je trudil, učil, bodril, kazal na žalostne razmere sedanjega časa, a uspeha ni bilo kaj prida. Še-le ko sta se na podlagi izobraževalnega društva pokazali dve stranki, ko je boj tudi pri nas izbruhnil, so tudi možje uvideli, da je treba poseči v politiko brezobzirno tudi pri nas. Pričela se je živahna agitacija. In četudi ni bilo povoljnega uspeha pri zadnjih volitvah, ker se je šlo pri nasprotnikih za ohranitev žganja, vendar so se naši dobro utrdili. Kar jih je*

⁵ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Sv. Križ nad Jesenicami.

⁶ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Besnica.

⁷ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Besnica, pritožba župana in nekaterih mož iz župnije Besnica zoper postopanje župnika z dne 5. 4. 1907.

⁸ Tudi na Šenturški Gori so razmere čez pet let povsem spremenjene: *»Večina faranov zastopa načela Slov. Ljud. Stranke, nekaj malega je liberalcev, ki sicer hodijo v cerkev, vendar pa porabijo vsako priliko, da udrihajo čez duhovnike in razne cerk. naredbe. Vsi ti so okuženi od par hujskačev iz cerkljanske fare. Ob volitvah volijo z liberalci. Domači duhovnik posega krepko v politiko, ki je pri predavanjih v izobr. društvu prav hvaležen predmet.«* NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Šenturška Gora. Avtoriteta, ki prej temelji na duhovnikovi oblasti nad sakralnim se pretvarja v bolj profano akumulacijo politične moči.

Javna telovadba Orlov na Homcu okrog leta 1910. (Zapuščina Petra Nagliča iz zasebne zbirke Matjaža Šporarja)

so značajni stalni. In to je že napredek.«⁹ tudi »L. 1908. je podpisani ustanovil izobraževalno društvo. Zdaj pa gorje! Ljudstvo se je razdelilo na dva tabora. Boj grozovit se je pričel. Župan in njegova klika se je dvignila. Vse je šlo zoper župnika in kakor so klicali 'zoper njegove podrepnike.' Toda župnik in njegovi so stali in šli svojo pot mirno dalje, prirejali predstave, pevske zabave, predavanja, poučne izlete itd. in ljudem so se jele odpirati oči. Nič ni pomagalo, četudi so župnika trgali po liberalnih časopisih in smešili, nič ni izdalo, četudi je župan se širokoustil, da bi rad dal 100 K, ako bi društva ne bilo, četudi so župnišče in hišo, v kateri je društvo nastanjeno, smradljivim blatom premazali in trikrat okna pobili pri župnišču, društvo je šlo svojo pot naprej. Najbolj je jezilo nasprotnike to, da se noben društvenik ni dal izvabiti k izgredom.«¹⁰

Politična diferenciacija je, v tem primeru, posledica formiranja izobraževalnega društva, preko

katerega župnik poseže v razmerja moči v ruralni skupnosti. Vaška elita, ki se je pet let prej definirala kot zvesta Cerkvi in škofu,¹¹ in ki je niti duhovnik, čeprav je bil z njo v konfliktu, v promemoriji ni nikoli označil za »liberalno«, se je v trenutku, ko

¹¹ Izrekanje zvestobe Cerkvi in veri še zdaleč ni indic, ki bi mogel pomagati pri identifikaciji političnega pozicioniranja posameznika. Kot v študijah Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921 in Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje dobro pokaže Zvonko Bergant se imajo pristaši Narodno napredne stranke v obravnavanem obdobju za zveste katoliški veri. Tudi analiza promemorij kaže na to, da liberalci, in celo socialdemokrati, na gorenjskem podeželju redko povsem odpadejo od vere ali docela opustijo prejetanje zakramentov ali udeležbo pri nedeljskem bogoslužju. Sklicevanje na škofa je, če ne gre zgolj za formo, morebiti nekoliko bolj indikativno. Težko je verjeti, da bi se liberalni vaški veljaki leta 1907 sklicevali na škofa, ki je v liberalni percepciji tedaj vsekakor veljal za enega glavnih protagonistov ali vsaj zvestega sledilca politike klerikalne stranke. Blaj Hribar, »Ločitev škofa-duhovnika in škofa politika ni iznajdba tega peklenskega slovenskega liberalizma.«, 21-24.

⁹ NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Besnica.

¹⁰ NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Besnica.

Prihod Orlov v Kamnik na kolodvor. (Zapuščina Petra Nagliča iz zasebne zbirke Matjaža Šporarja)

je bil njen primat ogrožen, postavila na liberalno stran. In ne gre za osamljen primer. V tkivo ruralne skupnosti praviloma še bolj izrazito poseže gospodarska in socialna dejavnost klerikalne stranke, pri čemer je iniciativa prihajala predvsem s strani mlajše župnijske duhovščine ob podpori škofijskega vodstva.¹² »Kmet je«, kot zapiše Lukan, »na podlagi široke katoliške zadružne akcije postal, ali bolje ostal hrbtenica katoliške stranke.«¹³ S socialno in gospodarsko akcijo je duhovščina, kot eksponent klerikalne politike, razbila stare mreže odvisnosti in soodvisnosti. Po razširitvi volilne pravice v letih 1907, 1908 in 1910 je klerikalni strani na volišča uspelo pripeljati velik del novega volilnega telesa, ki je profitiralo in hkrati postajalo vse bolj odvisno od katoliških gospodarskih organizacij in je bilo, vse bolj in v vedno večjem številu, vključeno v katoliško

društveno življenje. Po razbitju starih, okrog vaških veljakov sprednih mrež odvisnosti in soodvisnosti, je velik del prebivalstva (zlasti nižjih slojev) postal del novih, največkrat sprednih okrog duhovnika.¹⁴

Preobrat lepo ilustrira razvoj dogodkov v župniji Podbrezje. Takole pravi leta 1913 v promemoriji ob kanonični vizitaciji župnik Venceslav Vondrašek: »Ljudstvo je splošno še dobro, popolnoma zanesljivo pa ni. (Veliko nanj vpliva Francek/Pavlin.) Eni so mu dolžni, drugi pa veliko zaslužijo pri njem. Jako težavno je stališče župnikovo v Podbrezjah. Milost božja veliko deluje, povsod se napreduje v dobrem.« in: »Do leta 1908 je bila v Podbrezjah le Franckova stranka, strahovlada v Srednji vasi, kakor se je izrazil odličen ud našega društva. Središče je bila Franckova krčma. Tje so se vsi shajali tudi župniki, tje se je sklepalo, določevalo – popivalo i.t.d. Leta 1909 se je razbila gnjila – liberal. edinost – kat. slov. izobr. društvo je postalo ognjišče – središče – družabnega življenja v Podbrezjah. S. L. S. je nastopila

¹² Lukan, »Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja«, 118; Bruckmüller, »Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne«, 141.

¹³ Lukan, »Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja«, 117.

¹⁴ Melik, Volitve na Slovenskem: 1861-1918, 266, 267.

pagumno – odločno. Ljudstvo se je oklenilo župnika. Povsod smo zmagali! Pri volitvah v držav. zbor smo imeli veliko večino. Leta 1912 smo vzeli občinski odbor, 1913 cestni odbor in krajevni šolski svet. Vse je v naših rokah. Nekateri možje in mladeniči 'Orli' so posebno agilni, spretni pri volitvah. /.../ Liberalno društvo 'Lira' vodi svobodomislec – učitelj Zirkeljbah – zbira okrog sebe propalce in žganjarje središče je gostilna liberal. magnata, ki to društvo podpira i.t.d. Ljudstvo 'Liro' prezira, njene veselice ignorira.»¹⁵

Seveda so, ko gre za stopnjo razvitosti društvenega življenja in njegovega vpliva na stvarnost, med župnijami obstajale precejšnje razlike. Prav tako je bilo društvo, tega ali onega tipa, stalno podvrženo notranjim dinamikom, ki jih je bilo, če naj služi smotru, treba obvladovati in usmerjati. Strogo cerkvena društva, kot Marijine družbe in razne bratovščine, ki so bile zaradi svoje narave neobhodno pod direktnim nadzorom duhovnika, vsaj ko gre

na njegovo delovanje. Župnijska duhovščina je, tudi zato, podpirala ustanavljanje formalno sicer povsem posvetnih društev, ki so, pod duhovnikovim formalnim ali neformalnim vodstvom, sčasoma dobivala vedno bolj katoliško naravo.

Distribucijska mreža

Sočasno je duhovščina postajala osrednji akter pri vzpostavljanju in vzdrževanju distribucijskih mrež tiskovin. Razvoj osnovnega šolstva in praktično udejanjenje šolske obveznosti sta v drugi polovici 19. stoletja povzročila hitro rast pismenosti med širšimi sloji prebivalstva. Še leta 1880 je bil delež nepismenega prebivalstva na območju kamniškega (nepismeni: 50%; znajo le brati: 27%; pismeni: 23%), kranjskega (60%; 19%; 21%) in radovljiskega (52%; 18%; 30%) okrajnega glavarstva razmeroma velik.¹⁶ Do leta 1900 se je delež pismenih približal ali presegel 50% celotne populacije:

Okrajno glavarstvo	spol	znajo brati in pisati				znajo le brati				nepismeni			
		kraj/št. preb.			skupaj	kraj/št. preb.			skupaj	kraj/št. preb.			skupaj
		do 500	501-2000	2001-5000		do 500	501-2000	2001-5000		do 500	501-2000	2001-5000	
Kranj	m. (%)	47%	37%	73%	50%	8%	6%	1%	7%	44%	57%	26%	43%
	ž. (%)	43%	31%	63%	44%	16%	16%	4%	14%	42%	53%	32%	41%
	skupaj (%)	45%	34%	68%	47%	12%	12%	3%	11%	43%	55%	29%	42%
Kamnik	m. (%)	55%	74%		57%	6%	1%		5%	40%	24%		38%
	ž. (%)	53%	71%		55%	13%	5%		12%	34%	24%		33%
	skupaj (%)	54%	73%		56%	10%	3%		9%	37%	24%		35%
Radovljica	m. (%)	66%	73%	70%	68%	4%	2%	2%	3%	31%	25%	29%	29%
	ž. (%)	62%	69%	64%	64%	9%	6%	3%	8%	29%	25%	34%	28%
	skupaj (%)	64%	71%	67%	66%	6%	4%	2%	5%	30%	25%	31%	28%

za politična vprašanja, niso imela subverzivnega potenciala. Za razliko od družabnih, prosvetnih in gospodarskih organizacij. Tu sta bili duhovnikova iniciativa in participacija – če naj se preprečijo anomalije, ki bi lahko škodovala ugledu duhovnika, katoliškega gibanja in cerkvene organizacije, in preprečijo odmiki od moralnih in političnih postulatov klera – nujni. V tem oziru so bila še posebej težavna društva, ki za svoj obstoj niso potrebovala ideološke ali verske podlage in niso bila ustanovljena na pobudo duhovščine (denimo bralna in gasilska). Problematičen je bil predvsem njihov ustroj. Duhovnik v takšnih društvih nemalokrat ni imel sedeža v odboru in s tem direktnega vpliva

Tabela 1: stopnja pismenosti prebivalstva po velikosti naselji v okrajnih glavarstvih Kranj, Kamnik in Radovljica po ljudskem štetju leta 1900.¹⁷

¹⁶ Österreichische Statistik: Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, I./1882 zv. 2 »Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Religion, Bildungsgrad, Umgangssprache und nach ihren Gebrechen«, 28-31.

¹⁷ Österreichische Statistik: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, LXIII/1903 zv. 2 »Die Bevölkerung nach den Grössenkatégorien der Ortschaften, nach der Gebürtigkeit, nach der Confession und Umgangssprache in Verbindung mit dem Geschlechte, nach dem Bildungsgrade

¹⁵ NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Podbrezje.

Gornji podatki nakazujejo ključne strukturne spremembe. Na gorenjskem podeželju je na prelomu stoletja nastajala nova publika, ki ji je bilo treba tiskano besedo, skupaj s postulati političnega katolicizma, šele predočiti. Začne se boj za novega bralca, pri čemer je ključno, da ena stran prehití drugo in si zagotovi njegovo lojalnost. Duhovščina je bila v tem oziru v boljšem položaju od liberalne ali nemara socialdemokratske strani. Dovolj gosta mreža župnij z razvito katoliško društveno in gospodarsko organizacijo ter političnim kapitalom duhovščine sta omogočala učinkovito razširjanje katoliškega tiska med nove bralce, istočasno pa tudi nadzor nad pojavnostjo konkurenčnih, liberalno in socialdemokratsko usmerjenih, tiskovin. Ne nazadnje je cerkvena oblast od svoje duhovščine to tudi zahtevala. Takole pravi Jeglič v zaupnem dopisu »Našim gg. duhovnikom.« z dne 27. 8. 1911: »Zato ponavljam navodilo, da naj imajo gg. župniki v evidenci časopise, ki prihajajo v njihove župnije, naj imajo zaupne može po vaseh, s katerimi naj se večkrat skupno posvetujejo.«¹⁸

Tudi če je v župnijo prihajal le en liberalni časnik, njegovo bralstvo običajno ni bilo omejeno le na naročnika ali njegovo družino. Časnik je običajno krožil. Med naročniki liberalnih časnikov, poleg tega, prevladujejo učitelji in gostilničarji. Zlasti med slednjimi ideološka pripadnost ni bila vedno odločilna. Gotovo je res, da so gostilničarji pogosto del liberalnim idejam naklonjenih vaških elit, kljub vsemu pa gre večkrat le za poskus ugajati čim večjemu deležu gostov. Prisotnost tovrstnih tiskovin v javnem prostoru je bila s stališča nadzora še posebej problematična. Kakorkoli. Prisotnost liberalnega časopisja je terjala duhovnikovo intervencijo. Z ozirom na prej omenjeni Jegličev dopis o načinu postopanja zoper »nasprotno« časopisje nunski spiritual Ignacij Nadrah, na konferenci Sodalitas za starološko dekanijo v Škofji Loki 8. 11. 1911, pravi: »Delati zoper nje: na prižnici velikokrat poudarjati, enkrat na leto cela pridiga o tem, v celem dekanatu na eno nedeljo. V spovednici je pravilo: vprašaj, če se ti količkaj zdi /.../. V zasebnem delovanju: vprašaj, kje jih imajo; zapisnik hiš, ki so naročene. Pri-

vatno nikdar osorno, le z lepo. – Naročati dobre časnike. Agitacija po hišah, po družbah in društvih. Spraviti jih v gostilne. Duhovnik, pa tudi laiki, naj vendar zahtevajo po gostilnah naše časopise. Ne brati nasprotnih časnikov po postajah in gostilnah.«¹⁹ Ostrejšje postopanje običajno ni bilo potrebno, tudi duhovščina ga je največkrat smatrala za kontra-produktivnega, je pa do konfrontacij, ne nujno na neposredno pobudo duhovnika, mestoma kljub vsemu prišlo. In te niso bile vselej neplodne. Tako je leta 1907 župnik v Srednji vasi v Bohinju zapisal: »Pred kratkem je prišel njegov [misli na lastnika prodajalne, ki naj bi, tako župnik, 'napravljal prodajalno, rekši, da uniči zadrugo in razširi Sl. Narod'] zet, ki zdaj gostilno in prodajalno vodi, v župnišče, proseč župnika, da mu naj 'Slovenca' naroči po znižani ceni, ker 'Sl. Naroda' ne mora več imeti. Zvedlo se je, da so mu fantje 'Narod' dobivši ga na mizi na drobce raztrgali.«²⁰

Velik del katoliških časopisov je, na drugi strani, običajno prihajal neposredno v župnišče ali na naslov izobraževalnega društva, od koder so jih delili med naročnike. Duhovščina je občasno celo sama financirala njegovo naročanje. Leta 1905, v promemoriji ob kanonični vizitaciji za župnijo Vodice, na primer, beremo: »Slabo časopisje zatira duhovščina zlasti s tem, da gmotno precejšnjo svoto žrtvuje za naročnike 'Domoljuba' ki ima izmed župnij Kamniške dekanije tukaj vsaj drugo mesto po številu naročnikov.«²¹

V zgolj petletnem obdobju, med letoma 1905 in 1910 v kamniški in starološki, oziroma med 1907 in 1913 v kranjski in radovljiški dekaniji, smo praviloma pričali opazni rasti števila naročnikov političnega in nepolitičnega časopisja. Vendarle pa poudarimo, da je kvantitativna analiza trendov rasti ali padanja števila naročnikov časnikov, na podlagi analize promemorij, mestoma težavna. Kljub temu, da za večino časnikov razpolaga z natančnimi podatki, namreč duhovnik število kakšnega, ne nujno najbolj razširjenega, poda zgolj opisno. Prav tako variira tudi vestnost pri sestavi promemorij. Ven-

innerhalb der Grössenkategorien der Ortschaften und dem Familienstande«, 84–87.

¹⁸ NŠAL, ŽA Kamnik, spisi, š. 52, Jegličev zaupni dopis »Našim gg. duhovnikom« z dne 27. 11. 1911.

¹⁹ NŠAL, ŽA Stara Loka, spisi, š. 42, Zapisnik konference Sodalitas za duhovščino starološke dekanije v Škofji Loki 8. 11. 1911.

²⁰ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Bohinjska Srednja vas.

²¹ NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Vodice.

darle pa za 16 župnij razpolagamo z razmeroma uporabnimi podatki:

Dekanija	Župnija	1905	1910	%	
Kamnik	Homec	90	225+	150%	kat. +
	Komenda	157+	275+	75%	kat. + lib. +
	Mekinje	62+ -	70 + -	13%	kat. +
	Nevlje	48	51 + -	6%	kat. +
	Vodice	203 +	193 +	-5%	kat. - lib. = -
	Zgornji Tuhinj	70	88	26%	kat. + lib. +
Stara Loka	Nova Oselica	58	71	22%	kat. +
	Sorica	47+	74	57%	kat. + lib. +
	Zali Log	30	35+	17%	kat. + lib. =
		1907	1913		
Kranj	Duplje	32-	42+	31%	kat. + lib. = +
	Preddvor	93 + -	109	17%	kat. + lib. +
	Smlednik	103+	300 + -	191%	kat. + lib. = +
	Velesovo	57 -	133 +	133%	kat. + lib. +
Radovljica	Srednja vas	212	275	30%	kat. +
	Gorje	245+	272 +	11%	kat. = + ²²
	Ribno	40	55	38%	kat. + lib. + ²³
	Povprečje	97	142	51%	

Tabela 2: Trendi rasti in padanja števila naročnikov časopisov v nekaterih župnijah dekanij Kamnik, Kranj, Loka in Radovljica.²⁴

Rast, ki precej variira, je praviloma zaznati tako pri katoliško kot tudi pri liberalno (in socialdemokratsko) usmerjenem časopisju, pri čemer pa je v praksi rast števila naročnikov katoliško usmerjenega časopisja bistveno višja od rasti števila novih naročnikov liberalnega ali socialdemokratskega časopisja. Pogosto se srečamo le z enim ali dvema novima naročnikoma liberalnega (in socialdemokratskega) časopisja, pri čemer je bilo njihovo šte-

vilo že v osnovi nizko. Tako 13 naročnikov liberalnih časnikov (kar je še vedno le nekaj manj kot 5% delež) v župniji Komenda leta 1910 (kjer se med župnijami, ki smo jih uporabili za vzorec v zgornji tabeli, srečamo tudi z daleč največjim številom novih naročnikov liberalnega časopisja – leta 1905 je duhovnik zaznal le enega) nekajkrat presega za ta prostor običajno število.²⁵ Nasploh je, kar se tiče liberalnega časopisja, na obravnavanem prostoru najbolj razširjen *Slovenski Narod*, poleg tega še *Slovenski Dom*, *Gorenjec* in po letu 1913 *Sava*.

Ko gre za katoliško časopisje so na gorenjskem podežlju prisotni domala vsi naslovi,²⁶ pri čemer sta daleč najbolj razširjena *Domoljub* in *Bogoljub*, poleg njiju pa splošno razširjena tudi *Slovenec* in po letu 1911 *Gorenjec*. Če v obzir vzamemo gornji vzorec (pa tudi sicer) prva skupaj praviloma navržeta nad $\frac{3}{4}$ vseh, ki prihajajo v župnijo. V pričujočem vzorcu (verski list) *Bogoljub* v povprečju odgovarja približno 30% izvodov vsega časopisja (pri čemer njegov delež naraste od 26% v letih 1905/7 na 33% v letih 1910/13). Delež *Domoljuba* je še bistveno večji in v povprečju predstavlja praktično vsak drugi izvod časopisja (pri čemer njegov delež nekoliko upade – iz 57% v letih 1905/7 na 49% v letih 1910/1912). Če je kateri »politični« časopis odločilno vplival na politični imaginarij gorenjskega kmetstva, je bil to *Domoljub*. Bistveno bolj od *Slovenca*. Nenazadnje je bila višja tudi naklada. Leta 1913 je imel *Slovenec* približno 4000 naročnikov, poleg tega njegova sobotna izdaja še okrog 4500. Istega leta je bilo naročnikov *Domoljuba* nekaj manj kot 30.000.²⁷

²² V promemoriji za leto 1907 navedeno samo število *Domoljubov* in *Bogoljubov*, ki so pod skupnim naslovom prihajali na župnišče. V promemoriji za leto 1912 se srečamo z enakim problemom ampak samo ko gre za naročnike *Domoljuba*. V praksi je v župnijo verjetno prihajal še kakšen izvod več.

²³ V obeh promemorijah je navedeno samo število izvodov *Domoljubov* in *Bogoljubov*, ki so pod skupnim naslovom prihajali na župnišče, v praksi jih je bilo morda več.

²⁴ Avtorjev pregled promemorijskih NŠAL 14, Vizitacije. Tudi podatki za večino ostalih župnij kažejo podobno sliko, ki pa je žal ni bilo mogoče dovolj natančno izraziti s števili. Legenda: + [rast števila naročnikov]; - [upad števila naročnikov]; = [nespremenjeno število naročnikov – kjer je duhovnik navajal interval na primer 1-2, iz česar bi lahko izhajalo, da je število enako, za izvod večje ali manjše kot prej je enačajo odnosno pripisan + ali -]; kat. [katoliško]; lib. [liberalno]

²⁵ NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Komenda; NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Komenda.

²⁶ Med njimi politični listi: *Slovenec*, *Domoljub*, *Gorenjec* (po letu 1911), v treh župnijah tudi *Dolenjske Novice* in v eni (Novi Oselici) *Primorski list*; stanovski listi: *Detoljub*, *Vrtec*, *Angelček*, *Zora*, *Mladost*, *Slovenski Učitelj*, *Občinska Uprava*; beletristični *Dom in Svet*, verski *Bogoljub*, poleg teh še razni gospodarski listi, protialkoholna *Zlata doba* in drugi. NŠAL 14, Vizitacije. – Za več podatkov glej še: Anton Bonaventura Jeglič, »Duhovnikom ljubljanske škofije za leto 1913.« *Ljubljanski škofijski list* 1913 št. III., 60-63.

²⁷ Anton Bonaventura Jeglič, »Duhovnikom ljubljanske škofije za leto 1913.« *Ljubljanski škofijski list* 1913 št. III., 61. Erjavc naklado *Slovenca* postavi višje. Oktobra 1910 naj bi dosegla 10.000 izvodov (pri čemer ne dela razločka med dnevno in tedensko izdajo). Pri oceni naklade *Domoljuba* ni bistvenih razlik vendar jo prav tako postavi višje in naj bi imel »meseca avgusta l. 1912. že naklado 30.000 izvodov.«

Valentin Bernik, župnik v Komendi od leta 1909.
(Zapuščina Petra Nagliča iz zasebne zbirke Matjaža Šporarja)

Praksa

Župani in občinski zastopi, ki niso delovali v okviru klerikalne politične organizacije ali pa vsaj ne v soglasju z župnijsko duhovščino, so svojo oblast ali vsaj znaten del vpliva ponekod ohranili vse do prve svetovne vojne ali vsaj večidel obravnavanega obdobja.²⁸ Še leta 1906, na obravnavanem prostoru, vsaj v občinah Rateče, Kranjska Gora, Jesenice, Koroška Bela, Bled, Lesce, Begunje, Ovsiš, Šenčur, Dražgoše, Stara Loka, Selca, Žabnica,

Poljane in Radomlje.²⁹ K temu prispeva nekaj dejavnikov: ohranitev ekonomske premoči vaških elit; lokalni interesi in s tem povezani spori med prebivalci občin znotraj župnije (mestoma tudi želja dela prebivalcev dela obstoječe občine po samostojnosti); neuresničena želja po samostojnosti v cerkvenoupravnem smislu; s prejšnjo neredko tesno povezana odsotnost definitivno nastavljenega svetnega duhovnika v lokaliji; in raven liberalne društvene ter gospodarske organizacije (oziroma odsotnost ali vsaj razmeroma nizka raven razvejanosti katoliške socialne in gospodarske dejavnosti). V praksi imamo običajno opraviti s spletom teh dejavnikov.

Vzemimo Radomlje, kjer so bili, kot je leta 1905 zapisal kamniški dekan Ivan Lavrenčič, premožnejši vaščani »precej mogočni in liberalno navdihnjeni«. V cerkvenoupravnem smislu je bila podružnična cerkev sv. Marjete v Radomljah lokalija kamniške župnije in ne bližnjih župnij Rova ali Homec. Lavrenčič pravi: »Pastirotvanje teh vernikov bi bilo izvrstno uspešnejše, ko bi se te vasi ofarale v bližnji Homec ali v župnijo Rova, toda Radomljani se nočejo sprijazniti s to mislijo in so še nadalje rajše ofarani v 1½ uro oddaljeni Kamnik.«³⁰ Ker je bil dekan daleč, z lokalijo pa so upravljali upokojeni duhovniki, ki se poleg dušnega pastirstva niso zmogli aktivneje vključiti v socialno in gospodarsko dejavnost (na drugi strani pa so lokalni interesi onemogočili upravno in organizacijsko spojitve s katero izmed obeh bližnjih župnij), klerikalna stran ni vzpostavila institucionalnega ogrođa, preko katerega bi lahko konkurirala gospodarsko dobro stoječim liberalnim vaškim veljakom.

Na drugi strani predstavljajo Dražgoše enega boljših primerov razvejene liberalne društvene in socialne organizacije. Leta 1910 imamo tu opraviti z liberalnim bralnim društvom s sokolskim odsekom, liberalnim podpornim društvom za gozdne delavce in liberalno posojilnico. Identifikacija z liberalizmom je v tem primeru izrazita in presega preprosti antagonizem med »liberalnimi« vaškimi elitami in duhovščino. Liberalna organizacija, ki ji načeluje učitelj, v procesu politizacije množic opra-

Erjavac, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, 316. Kakorkoli razlika v nakladi še vedno ni bistveno manjša.

²⁸ Premožnejši sloji so bili do prvih let 20. stoletja v političnem oziru neredko bližje liberalni stranki (omenjeni pojav je bil na Gorenjskem sicer nekoliko manj izrazit kot drugod na Kranjskem). Spričo krepitve klerikalne strani je nemajhen del vaških elit zamenjal stran. Tisti, ki se za ta korak niso odločili, pa, zlasti po letu 1907, vsaj formalno, ne nastopajo več pod okriljem NNS. Predznak »samostojni kmečki kandidat« je v tem obdobju domala povsod nadomestil tedaj že kontaminiran izraz »liberalec«. Melik, *Volitve na Slovenskem: 1861-1918*, 270.

²⁹ »Ne glejmo pretemno!«, *Gorenjec*, 21. 7. 1906.

³⁰ NŠAL 14, *Vizitacije*, 1905, Kamnik.

vlja analogno funkcijo kot katoliška v Podbrezjah in Besnici.

Tudi učiteljeva vloga je v tem primeru analogna duhovnikov. Pravi, ideološko utemeljeni katoliško-liberalni antagonizem se v ruralni skupnosti največkrat vzpostavi na relaciji kler-učiteljstvo,³¹ pri čemer je konflikt navadno premo sorazmeren z učiteljevim poseganjem v javno sfero.³² Razmere v Dražgošah so vendarle nekoliko specifične in, vsaj deloma, povezane z razmeroma pozno vzpostavitvijo klerikalne društvene organizacije.³³

Učiteljeve predispozicije za delovanje v smeri politizacije množic in društvene organizacije so sicer, v primerjavi z duhovnikovimi, precej bolj omejene. Podobno kot duhovnik tudi učitelj tekom svoje poklicne kariere ni ostal v enem kraju, le da je duhovnik, kot član krajevnega ali okrajnega šolskega sveta, mestoma lahko vplival na učiteljevo poklicno prihodnost, medtem ko slednji ni posedoval nikakršnega formalnega vzvoda, s katerim bi lahko podobno vplival na duhovnikovo poklicno pot. Tudi v finančnem oziru je bil učitelj napram duhovščini (razen ko gre za resnično revne župnije) slabše situiran. Niti nima na voljo trdnega institucionalnega in organizacijskega okvira, lastnega kleru. Učitelj tudi ne poseduje ničesar takega, kar bi lahko vzporejali z duhovnikovim monopolom nad svetim in s tem povezano možnostjo moralnega pritiska. Profani nauki, ki jih zastopa pa ljudstvo le počasi

odmikajo od duhovnikov – idejni primat Cerkve je v obravnavani dobi resda načet, a ne dovolj, da bi od njenih postulatov odtrgal podeželske množice.³⁴

Kjer se učitelj ne more opreti na liberalno organizacijo, mestoma nastopi kot zastopnik partikularnih interesov dela občine, kjer takšen medkrajevni antagonizem obstaja. Tako pravi leta 1912 župnik Janez Kramar v zvezi z učiteljevim delovanjem na Ribnem: »Občina Ribno ima namreč župana na Boh. Beli. To pa seveda ne gre v glavo našim možem. Za dušnega pastirja je težava, učitelj pa ima v tem dobro orožje, češ da se pogaja le za domačine, pa bi bil seveda on najraje župan.«³⁵ Takšni posegi so vendarle razmeroma redki in še redkeje uspejo.

Duhovščina in njej naklonjena večina ruralne skupnosti učitelja nemalokrat povsem izolirata in izločita.³⁶ »Mišljenja je liberalnega, vendar je neškodljiv, ker ima malo veljave pri faranih,« leta 1905, denimo, zapiše župnik v Nevljah.³⁷ In podobno Josip Volc, župnik na Rovah: »učitelj bi se pa [brigal za politiko], ko bi kdo kaj nanj držal. Razen ene hiše, kjer se je oženil, se nihče zanj ne briga. Leto in dan ne stopi nobeden naših mož v šolo.«³⁸ Učitelj Ivan Schmiedek, ki je bil na Rovah definitivno nastavljen leta 1901,³⁹ je do leta 1905, sicer nespretno, skušal posegati v občinsko stvarnost, a si je nakopal le mržnjo večjega dela ruralne skupnosti.⁴⁰ Preostanejo mu le manifestacije na simbolni ravni. Ena takšnih ima opraviti s sliko papeža Pija X. Slednjo je za šolo na Rovah leta 1906 kupil okrajni šolski svet. Visela je na nad katedrom. Učitelj Schmiedek jo je sprva prestavil na manj prominentno mesto

³¹ Učiteljstvo kot enega poglavitnih nasprotnikov političnega katolicizma leta 1884 identificira že Anton Mahnič. Pelikan, »Interpretacije 'posameznika, družbe in naroda' znotraj ideologije političnega katolicizma na Slovenskem«, 311. Podobna dihotomija med učiteljem in duhovnikom se, sicer v nekoliko drugačnem kontekstu, vzpostavi tudi v Franciji. Weber, *Pesants into Frenchmen*, 362.

³² Dokler učitelj ne izzove duhovnikovega primata v skupnosti, imamo lahko opraviti z mirnim sobivanjem. O takšnem sobivanju je leta 1905 denimo poročal župnik v Motniku: »G. učitelj obiskuje ned. službo božjo, oddal listek velik. spovedi, se dobro razumeva v šoli, mi rad poduk pripušča čez moje post. ure. Je bolj liberalen, vendar ne strasten, bolj sam za-se«. NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Motnik. Takšna drža ni pravilo, nikakor pa ne zelo redek pojav. Dodajmo še, da je nemajhen del učiteljstva podpiral klerikalno stranko in često aktivno sodeloval v klerikalni društveni in politični organizaciji.

³³ Ključna društvena infrastruktura s Slovenskim Katoliškim izobraževalnim društvom, Čebelico, in podpornim društvom za gozdne delavce, je bila vzpostavljena šele med letoma 1906-1909. NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Dražgoše.

³⁴ O najedanju idejnega primata cerkve na Tržaškem podeželju v 19. stoletju glej: Verginella, *Ekonomija odrešenja in preživetja*, 51-52. Proces oddaljevanja prebivalstva od Cerkve je na gorenjskem podeželju vsekakor bistveno počasnejši kot v tržaškem zaledju in postane bolj zaznaven šele po prvi svetovni vojni.

³⁵ NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Ribno.

³⁶ Mestoma pa smo priča tudi akulturaciji. Učitelj v Šenturški gori, prej bralec Slovenskega naroda, se denimo po poroki z domačinko opusti sporno prakso, začne brati Slovenca, redno obiskovati bogoslužje in se spoštljivo vesti do duhovnika. NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Šenturška Gora.

³⁷ NŠAL 14, Vizitacije, š. 11, 1905, Nevlje.

³⁸ NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Rova.

³⁹ »Novičar.« Gorenjec, 9. 11. 1901.

⁴⁰ NŠAL, ŽA Kamnik, spisi, š. 52, pritožba občinskega odbora na Rovih na c. kr. Deželni šolski svet v Ljubljani z dne 18. 6. 1908.

Hierarhija podob (in gospodinjski tečaj) v učilnici na Homcu.
(Zapuščina Petra Nagliča iz zasebne zbirke Matjaža Šporarja)

na drugi steni in jo pozneje zakril s sliko krajine.⁴¹ Z ideološko-političnim nasprotnikom obračunava tam, kjer to še lahko počne. Učilnica ostane domala edini prostor, kjer po porazu v javni sferi še ohrani del suverenosti.

Dokler krepitev katoliškega gibanja ne ogrozi pozicije neklerikalnih občinskih vodstev, ta v odnosu do cerkve in duhovščine nemalokrat postopajo korektno. V občini Predtrg, ki je v cerkvenoupravnem pogledu del župnije Radovljica, imamo tako leta 1912 opravka z liberalnim županom, »pa vendar moža, ki vestno spolnuje svoje verske dolžnosti.«⁴² V Koroški Beli se antagonizem med

duhovnikom in občinskim zastopom pojavi šele, ko je SLS novembra 1911 zmagala na občinskih volitvah: »Občinski odbor, akoravno ni bil duhovnikovega političnega mišljenja, [šlo je za koalicijo liberalcev in socialdemokratov] župniku do zadnjih obč. volitev, ki pač niso potrjene, ni nasprotoval, ampak ga celo podpiral pri prizidanju župnišča in pri popravi cerkvene strehe in stolpa. Ker bodo pa nekatere osebe najbrž iz javnega življenja vsled propada pri volitvah izginile, zato se precej kuje proti župniku.«⁴³

Razloček med pripadnostmi liberalnemu, katoliškemu in socialdemokratskemu idejnemu okviru, je, sploh na lokalni ravni, pogosto praktično nemogoče povleči. Mestoma se srečamo z na prvi pogled povsem paradoksalnim stanjem. Na primer v Beli Peči, kjer »ni prav za prav nobene organizirane politične stranke, vendar so odločujoči moške po

⁴¹ Na primer: NŠAL, ŽA Kamnik, spisi, š. 52, dopis župnega urada na Rovah na dekanjski urad z dne 8. 6. 1910.

⁴² Verjetno gre za Ivana Kristana. V občinskem odboru je imela večino odbornikov koalicija liberalcev in socialdemokratov. Klerikalna politična organizacija se je tu vzpostavila razmeroma pozno, in je samostojno nastopila šele pri občinskih volitvah leta 1909 »Priborila si je 4 odbornike«, 6 pa so jih dobili združeni liberalci in socialdemokratje;

toda samo z večino par glasov.« NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Radovljica. in: »Dopisi«, Gorenjec 20. 11. 1909.

⁴³ NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Koroška Bela.

večini liberalnega mišljenja; delavstvo je po večini socialdemokratiško. Pri zadnjih drž. zbor. volitvah je 75% socialdemokratiških glasov. Pri obč. volitvah je zmagala domača Malij-va stranka, ki ni cerkvi nasprotna in tolerantna.«⁴⁴ Vendarle se v obravnavanem obdobju takšna identitetna prožnost, ali sploh odsotnost interesa za politiko, umika prodirajoči politični zavesti. Kot smo skušali pokazati že na primeru Besnice in Šenturške Gore, politična (samo)identifikacija ob koncu prvega desetletja vse bolj prodira med širše sloje na gorenjskem podežlju. Duhovščina se tako znajde pred dvema temeljnima nalogama. Kjer politična diferenciacija v polnosti še ni udejanjena, jo je treba vzpostaviti, kjer obstaja, pa braniti pozicije političnega katolicizma.

Ob volitvah je imel duhovnik razmeroma dober pregled nad volilnimi odločitvami župljanov. Z odločitvami posameznikov pri tajnih deželno in državnozborskih volitvah, je bil sicer lahko seznanjen le posredno in približno, pri občinskih volitvah pa je duhovnik običajno natančno vedel, kako je kdo volil.⁴⁵ Tako je bila ob ekonomski in politični prevladi katoliške strani na Gorenjskem za drugače misleče pri občinskih (pred letom 1910 pa tudi na državno in deželnozborskih) volitvah, kot pravi Melik, »v konfliktu med prepričanjem in odvisnostjo« pogosto najugodnejša rešitev abstenenca.⁴⁶ »V župniji je gospodujoča stranka katoliška, občinski odbor je izključno v njenih rokah. Liberalci in social. demokr. stranka imata malo privrženec,

– pri zadnjih občinskih volitvah se nasprotniki niso upali udeležiti volitve,«⁴⁷ je leta 1913 zapisal župnik v Šmartnem pri Kranju Alojzij Šarec. Nasploh je bila po razširitvi volilne pravice in uvedbi volilne dolžnosti praviloma v prednosti vladajoča stranka. Melik pravi »[volivci] so se ob volilni dolžnosti prav tako večinoma opredeljevali za tiste, ki so imeli v rokah največ propagandnih sredstev, največjo gospodarsko in politično moč, možnost moralnega pritiska kakor npr. duhovščina.«⁴⁸

Volivce je bilo seveda najprej sploh treba spraviti na volitve. Zlasti med nižjimi sloji se mestoma srečamo z odsotnostjo zavedanja, da imajo sploh pravico voliti. »Ob priliki zadnje obč. volitve meseca decembra 1904 pokazalo se je, kako malo so bili ljudje politično vzgajani,« zapiše leta 1905 Anton Mezeg, župnik v Špitaliču »Vsaj jih je mnogo mislilo, da še voliti ne smejo, ako plačujejo malo davka. No, o volilni pravici so zdaj dobro poučeni; ne samo mogočniki, ampak tudi bolj revni se zavedajo svojih političnih pravic.«⁴⁹ Ali pa jih je najprej sploh treba podučiti, kdo je njihov sovražnik. Takole pravi župnik v Cerkljah na Gorenjskem Franc Dolinar: »Ljudstvo se čedalje bolj zaveda in spoznava svoje nasprotnike. V tem oziru se je veliko zakrivilo v poprejšnjih letih od strani bivšega g. župnika. Zato je imel sedaj župnik mnogo nasprotovanja in ga ima še med tako imenovanimi kat. liberalci – češ, zakaj pa je poprej dobro bilo.«⁵⁰ Pri širjenju postulatov političnega katolicizma in utrjevanju discipline med volilnim telesom, se duhovnik poslužuje tudi privatnega poučevanja in agitacije po domovih. »Živahno je pred vsakimi deželno in državnozborskimi volitvami,« pravi Janez Kljun, župnik v Šmartnem v Tuhinju, »tedaj imamo shode;⁵¹ pa treba je zaradi nasprotnikov v posamezne hiše. Žal da mora duhovnik kedaj pozneje spoznati, kako se je varal pri kakem posamezniku.«⁵² Ali belanski župnik Karol Čerin: »Belan gre dosedaj še vedno z 'gospodom', ali treba je,

⁴⁴ NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Bela Peč.

⁴⁵ NŠAL, ŽA Kamnik, spisi, š. 52, Ivan Lavrenčič »O duhovnem pastirovanju po naših mestih in trgih« 20. 3. 1907 (besedilo je bilo v nekoliko revidirani različici objavljeno v Ljubljanskem škofijskem listu: Ivan Lavrenčič, »O duhovnem pastirovanju po naših mestih in trgih« Ljubljanski škofijski list 1907 št. VII., 77-85) Lavrenčič duhovnikom priporoča naj »zapisnik volivcev hranijo« v posebnem fascikelnju v župnem arhivu z vsemi listinami v zadevi volitve. Ta evidenca vrlo služi o prihodnjih volitvah. »Težko je reči do kakšne mere so si duhovniki poziv vzeli k srcu. Vendarle pa je mogoče s precejšnjo gotovostjo trditi, da so tovrstne evidence vsaj nekateri duhovniki izdelovali in posedovali že v obravnavanem obdobju. Zlasti v promemorijah, ki so nastale tekom tretje kanonične vizitacije knezoškofa Jegliča v župnijah dekanij gorenjskega arhidiaconata se pogosto srečamo s precej natančnimi analizami rezultatov občinskih volitev.

⁴⁶ Melik, Volitve na Slovenskem: 1861-1918, 156. Za državno in deželnozborske volitve je bila na Kranjskem je bila leta 1910 uvedena volilna dolžnost. Melik, Volitve na Slovenskem: 1861-1918, 155-156.

⁴⁷ NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Šmartno pri Kranju.

⁴⁸ Melik, Volitve na Slovenskem: 1861-1918, 156.

⁴⁹ NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Špitalič.

⁵⁰ NŠAL 14, Vizitacije, 1907, Cerklje.

⁵¹ Število političnih zborovanj, ki vseskozi predstavljajo pomemben faktor politizacije množic (in so nenazadnje tudi indikator slednje) na klerikalni strani leta 1910 doseže enega svojih vrhov. Selišnik, Irena, »Zborovanja na Kranjskem v letih 1900-1913 in razmerja moči: 'Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo po shodih...'«, 94, 95.

⁵² NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Šmartno v Tuhinju.

da ga 'gospod' vzdigne. Pred volitvami je več sestan-
kov, potem pa je treba iti od hiše do hiše.«⁵³ Osebo
delovanje spremlja vzpostavitev mreže zaupnikov
in podpornikov v župniji: »V župniji gospodujejo
pristaši S. Ljudske Stranke. V politiko posegam pri
vseh volitvah, nobene ne zanemarjam, po raznih
vaseh imam zaupnike ob času volitev sestanke. O
volilni agitaciji in volilnem redu so dobro poučeni.
Pri občinskih volitvah napredovali.«⁵⁴ Zmaga na vo-
litvah je duhovniku v najslabšem primeru prinesla
posreden vpliv na delovanje občinskega odbora.
Neupoštevanje duhovnikove volje ali zapletanje v
spor z duhovnikom – ki je bil nenazadnje pogosto
najzaslužnejši za to, da je skupina vaških veljakov
obdržala ali prišla na položaj – je bilo lahko tvega-
no. V Tunjicah je, na primer, župnik sodeloval pri
rušenju prejšnje občinske oblasti, ker naj se stari
občinski odbor ne bi zmenil za »dobro ime župni-
kovo in je pripomogel k sitnostim zaradi prejšnjega
organista.«⁵⁵ Vsaj do neke mere je bila župnikova
odtegnitev podpore staremu občinskemu odboru
tudi posledica konfliktov v zvezi z lokacijo novega
šolskega poslopja. Pri tem ni šlo za katoliško-libe-
ralni konflikt. Ko govori o starem ali novem ob-
činskem odboru župnik ne uporablja označevalcev,
ki bi kakorkoli indicirali na politično ali ideološko
podstat konflikta. Vsaj do leta 1916 v župniji ni bilo
niti ideološko osnovane opozicije, niti župniku zna-
nih simpatizerjev liberalne ali socialdemokratske
stranke. Poleg tega v župniji leta 1905 ni bilo na-
ročnikov liberalnega ali socialdemokratskega časo-
pisja.⁵⁶ Neupoštevanje duhovnika in spori z njim so
bili zadosten razlog, da župnik odkrito sodeluje v
volilnem boju zoper stari občinski odbor.

Ne ostane le pri posrednem vplivu. V občinski
odbor je nemalokrat izvoljen duhovnik, ki tako lah-
ko direktno vpliva na odločanje in skrbi, da ne pri-
de od odmikov od temeljnih postulatov političnega
katolicizma. Takšno stanje leta 1913 morda najlepše
oriše Fran Lakmayer, župnik v Predvdvoru: »Sicer pa
splošno rečeno, vlada v občini red in mir, koncesije se
ne dovoljujejo, ako ni dokazana potreba. Plevela pa

po širni občini tudi ne manjka. Ker podpisani vodi
skoro vso župansko poslovanje (brezplačno) in je pri
sejah zapisnikarjem medtem ko trsteniški g. župnik
vodi debato, je skoro nemogoče, da bi se kaj prezrlo
in sklenilo, kar bi bilo v škodo našim katoliškim
načelom in naši stranki.«⁵⁷

Razen splošnih trditev o krepitvi klerikalne
stranke v posameznih župnijah in podatkov o pre-
stopih nekaterih županov, občinskih zastopov in
nekaterih učiteljev v klerikalni tabor, promemorije
povečini ne prinašajo natančnih podatkov o deležu
prebivalstva, ki je, prek članstva v političnih dru-
štvih, neposredno vključeno v politično življenje.
Tozadevne podatke imamo le za pet župnij kamni-
ške dekanije, pri čemer lahko le v treh primerih
vzporejamo stanje iz leta 1905 s tistim leta 1910. V
župniji Špitalič je bilo leta 1910 20 članov katoliške-
ga političnega društva za kamniški okraj, v župniji
Sela istega leta 25. V Spodnjem Tuhinju je njihovo
število od 25 leta 1905 naraslo na 34 leta 1910, v
župniji Domžale v istem obdobju od »do 100« na
»nad 100«. Edini upad beležimo v Tunjicah, kjer je
število članov v istem obdobju upadlo iz 42 na 25.⁵⁸
Bržčas je bila to posledica prej opisanih konflik-
tov v župniji. Na podlagi tako neznatnega nabora
podatkov težko potegnemo zanesljive zaključke.
Kljub vsemu je delež vključenega prebivalstva v
Tunjicah (skupaj ne več kot 500 prebivalcev) in Špi-
taliču (leta 1910 730 prebivalcev), majhnih krajih,
razmeroma daleč od urbanih centrov, presenetljiv.
Vprašanje pa je, ali je članstvo v političnem (ali
polpolitičnem) društvu nujno tudi odraz trdnega
političnega prepričanja? In, morda še pomembneje,
koliko Mahničeve maksime »aut-aut« je v politič-
nem pozicioniranju prebivalstva nasploh?

Promemorije niso optimalen vir za raziskova-
nje sprememb lojalnosti pri posameznikih, ki ne
spadajo v kategorije, ki so v njih običajno obrav-
navane: župan, člani občinskega zastopa, ključarji,
cerkovníki, kuharice in ostali duhovniki v župniji.
Duhovnik ostale župljane običajno obravnava kot
kolektivno telo. Kljub temu je tudi delovanje ko-

⁵³ NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Bohinjska Bela.

⁵⁴ NŠAL 14, Vizitacije, 1912, Bohinjska Bistrica.

⁵⁵ NŠAL 14, Vizitacije, 1910, Tunjice.

⁵⁶ NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Tunjice. Še leta 1910 je bila edina
duhovniku znana bralka liberalnega časopisja v župniji
začasna učiteljica Vilibalda Pevc. NŠAL 14, Vizitacije, 1910,
Tunjice.

⁵⁷ NŠAL 14, Vizitacije, 1913, Predvdvor.

⁵⁸ NŠAL 14, Vizitacije, 1905, Špitalič; 1910, Špitalič; 1910,
Sela; 1905, Spodnji Tuhinj (Šmartno); 1910, Spodnji Tuhinj
(Šmartno); 1905, Goričica; 1910, Domžale; 1905, Tunjice;
1910, Tunjice.

lektivnih teles povedno, zlasti ko gre za iniciative na polju političnega. Iniciativa za politično akcijo praviloma ne prihaja od spodaj. Župnik (sodeč po promemorijah, zapisnikih sodalnih in pastoralnih konferenc) s strani prebivalstva, vsaj na začetku, preden bi izguba prevlade lahko škodovala interesom na novo vzpostavljenih (ali po novem klerikalnih) vaških elit, domala nikoli ni pozvan, naj urgira zoper ideološko-političnega nasprotnika. Kot smo skušali pokazati že na nekaj mestih, iniciativa prihaja od duhovščine. Prebivalstvo se – zlasti tam, kjer duhovnik ni izzvan s strani jasno definirane ideološko-politične opozicije – skladno z zasledovanjem lastne koristi, pa tudi verskega prepričanja in duhovnikove avtoritete, v političnem oziru opredeljuje v skladu z njegovo voljo. Ko ljudje posežejo, ali želijo, da kdo v njihovem imenu poseže v politično stvarnost, tega običajno ne storijo zato, da bi obračunali s klerikalci ali liberalci. Večjo vlogo običajno igrajo težnje po samostojnosti dela občine in lokalni ali pa ekonomski konflikti.

Duhovščina tako na gorenjskem podeželju postane glavni faktor v procesu politizacije množic. Je glavni protagonist v boju proti liberalizmu in drugim ideološkim nasprotnikom, istočasno pa preko svojega delovanja to distinkcijo znotraj ruralnih skupnosti šele vzpostavi. Šele duhovnikovi posegi v družbo – zlasti posegi usmerjeni v sfero ekonomije, s katerimi duhovščina razbije in spremeni obstoječa razmerja moči v ruralni skupnosti – pogosto privedejo do tega, da se skupine, ki so na račun novega pozicioniranja duhovnika v družbi izgubile, začnejo bolj resno istovetiti s konkurenčno ideologijo.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL):
NŠAL 14, Vizitacije, š. 10-14
NŠAL, ŽA Kamnik, spisi, š. 52
NŠAL, ŽA Stara Loka, spisi, š. 42
Matjaž Šporar – zasebna zbirka:
fotografije

Časopisje

Ljubljanski škofijski list 1907 št. VII; 1913 št. III

Gorenjec, 9. 11. 1901; 21. 7. 1906; 20. 11. 1909

Statistične publikacije

Österreichische Statistik: I./1882 zv. 2;

LXIII/1903 zv. 2 (dostopno na: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0001&size=45&page=272> <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ors&datum=0063&page=408&size=45>)

Literatura

Bergant, Zvonko: *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.

Bergant, Zvonko: *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891-1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.

Blaj Hribar, Neja: »Ločitev škofa-duhovnika in škofa-politika ni iznajdba tega peklenškega slovenskega liberalizma.«: duhovščina in Rimskokatoliška cerkev v publicističnih ter literarnih delih Slovenskega naroda (1890-1914). *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 21, 2014, št. 2, str. 19-31.

Bruckmüller, Ernst: Razvoj krščanskih socialcev v Avstriji do prve svetovne vojne. *Krekov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1992, str. 131-146.

Erjavec, Fran: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosветna zveza, 1928.

Lukan, Walter: Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja. *Missiev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1988, str. 110-122.

Melik, Vasilij: *Volitve na Slovenskem: 1861-1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Pelikan, Egon: Interpretacije »posameznika, družbe in naroda« znotraj ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. *Acta Histriae*, 17, 2009, št. 1-2, str. 307-320.

Selišnik, Irena: Zborovanja na Kranjskem v letih 1900-1913 in razmerja moči: »Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo po shodih...«. *Zgodovinski časopis*, 67, 2013, št. 1-2, str. 86-109.

Verginella, Marta: *Ekonomija odrešenja in preživetja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 1996.

Weber, Eugen Joseph: *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870-1914*. Stanford, California: Stanford University Press, 1976.

Zusammenfassung

DIE WELTGEISTLICHKEIT UND DIE POLITISIERUNG DER MASEN IN DEN LÄNDLICHEN GEBIETEN OBERKRAINS IN DER PERIODE VON DER JAHRHUNDERTWENDE BIS ZUM ERSTEN WELTKRIEG

Zwischen der Jahrhundertwende und dem Ersten Weltkrieg spielten Weltgeistliche in den ländlichen Gebieten Oberkrains eine bedeutende Rolle für die Politisierung der Massen und die Schaffung politischer Identitäten. Bei der Politisierung der Massen handelt es sich natürlich nicht um einen einheitlichen Prozess, denn man trifft immer wieder auf ein Nebeneinander verschiedener Gemeinschaften, innerhalb derer die politische Differenzierung unterschiedlich präsent und verschiedenen Dynamiken und Faktoren unterworfen ist. Dennoch kann auf Grundlage der Analyse von Quellen kirchlicher Provenienz – Promemoria, Konferenzprotokolle der Sodalitas Ss. Cordis Jesu und Niederschriften von Pastorkonferenzen – behauptet werden, dass in diesem Prozess die Geistlichkeit häufig ein fundamentaler Protagonist ist. In die bestehenden Verhältnisse innerhalb der ländlichen Gemeinschaft greift die Geistlichkeit in der Regel als Exponentin der Politik der KNS, der Katholischen Volkspartei (später SLS – Slowenische Volkspartei) ein, wobei sie mit der Errichtung der Vereins- und Wirtschaftsinfrastruktur der klerikalen Partei die Verhältnisse und Beziehungen der ruralen Gemeinschaft grundlegend verändert. Der Priester, dessen Einfluss in der Vergangenheit oft auf das Feld des Sakralen beschränkt war, wird nämlich im behandelten Zeitraum immer mehr zu einem bedeutenden Spieler auf dem politischen,

wirtschaftlichen und sozialen Feld. Auf Kosten der Machtakkumulation in der Person des Geistlichen sinkt die Bedeutung der alten Eliten innerhalb der ländlichen Gemeinschaften, und die Veränderung der Machtverhältnisse führt zu einer politischen Bekenntnis der dörflichen Eliten in den Gebieten, wo zuvor keine politische Differenzierung existierte bzw. zu deren Radikalisierung dort, wo die politische Differenzierung bereits etabliert war.

Parallel zum umrissenen Prozess übernimmt die Weltgeistlichkeit in dieser Zeit, in der in Oberkrain infolge der Alphabetisierung der Bevölkerung ein neues Publikum am Land aufkommt, fast zur Gänze die Kontrolle über die Verbreitung von gedruckten Medien. Bis ans Ende der behandelten Periode machten die zwei am stärksten verbreiteten klerikalen Zeitungen Domoljub und Bogoljub zusammen in der Regel mehr als drei Viertel der gesamten Presse in der einzelnen Pfarre aus. Gleichzeitig dämpft die Geistlichkeit erfolgreich die Verbreitung der konkurrenzierenden liberalen und sozialdemokratischen Presse ein. Dabei geht es nicht nur um die Verbreitung der Postulate des politischen Katholizismus, sondern mittelbar auch um die Verbreitung von in der ländlichen Bevölkerung zuvor unbekannten politischen Konzepten.

In der Praxis trifft man noch häufig auf die alten, auf die rurale Gemeinschaft begrenzten Loyalitäten und lokalen Partikularismen, die bis zum Ende der behandelten Periode ein bedeutender – manchmal auch der bedeutendste – Faktor der (Selbst) Identifikation des Einzelnen bleiben. Außerdem ist durchgehend auch eine beträchtliche Flexibilität der Identität bei der ländlichen Bevölkerung beobachtbar, die relativ leicht zwischen der Zugehörigkeit zu verschiedenen politischen und lokalen Identitätsrahmen wechselt.

Eine eindeutige und ideologisch begründete politische Profilierung findet sich somit immer noch am häufigsten in jenen Gruppen, die im Laufe ihrer beruflichen Entwicklung in Kontakt mit der Hochkultur kommen – in der Regel handelt es sich um die Geistlichkeit und die Lehrerschaft. Gerade letztere stellt meist eine klare, ideologisch begründete Opposition gegen die Geistlichkeit dar. In seltenen Fällen gelingt der Lehrerschaft auch die Schaffung einer konkurrenzierenden Vereins-, So-

zial- und Wirtschaftsinfrastruktur und die Übernahme einer der Geistlichkeit analogen Funktion innerhalb der ländlichen Gemeinschaft.

Auch wenn man das Verhältnis zwischen der Geistlichkeit und den ideologisch-politischen Gegnern der klerikalen Politik betrachtet, ist der Konflikt nicht die Regel. Die Schärfe des Auftretens des Geistlichen gegen den Gegner steht für gewöhnlich im Verhältnis zu dessen Eingreifen in die öffentliche Sphäre. Solange der ideologisch-politische Gegner die Vorherrschaft der klerikalen Partei nicht bedroht, wird er relativ häufig toleriert. Dennoch kann gesagt werden, dass in der behandelten Periode die politische Differenzierung innerhalb der ruralen Gemeinschaften immer ausgeprägter wird und die politische Identität den Einzelnen und die Gemeinschaft immer stärker determiniert.

Schlagwörter: Geistlichkeit; politischer Katholizismus; Liberalismus; ländliche Gemeinschaft; Gorenjska/Oberkrain

Anže Kerč

»Zabava in priljudnost nista sami namen plesne umetnosti, njen namen je le, da se odpravijo slabe navade v vedenju in kretanju ter da mu ogladijo njegovo ljubkost in vljudnost.«

Plesna kultura v dolgem stoletju meščanstva skozi očala bontonov in mode

KERČ, Anže, diplomirani zgodovinar in germanist, podiplomski študent, Predoslje 120 SI-4000 Kranj, anze.kerc@gmail.com

398.84:316.343-058.13"18"
316.343-058.13:398.84"18"

»ZABAVA IN PRILJUDNOST NISTA SAMI NAMEN PLESNE UMETNOSTI, NJEN NAMEN JE LE, DA SE ODPRAMIJO SLABE NAVADE V VEDENJU IN KRETANJU TER DA MU OGLADIJO NJEGOVO LJUBKOST IN VLJUDNOST.«

Plesna kultura v dolgem stoletju meščanstva skozi očala bontonov in mode

Plesne pritrditve so imele znotraj meščanskega miljeja pomembno mesto, saj te niso predstavljale le možnost medsebojnega druženja, ampak je bilo njihov pomen močno povezan z utrjevanjem meščanske samopodobe. Pisci priročnikov o lepem vedenju so kljub negativnem odnosu do plesa, ki so ga širili predvsem katoliški moralisti 19. stoletja, prepoznali pomembnost vloge plesnih prireditev in zato v svojih delih bolj ali manj obsežno podajali navodila primerne in predvsem zaželenega obnašanja na tovrstnih prireditvah. Pri tem ni šlo le za izvajanje plesa samega, ampak tudi za pripravo na plesni dogodek, obnašanje ob plesišču in medsebojno komuniciranje. Pomemben sestavni del plesnih prireditev je bila tudi izbira primerne obleke, ki se je skozi stoletje meščanstva podobno kot ples sam nenehno razvijala in spreminjala.

Ključne besede: plesna kultura, meščanstvo, 19. stoletje, bonton, ples

KERČ, Anže, BA History and German Studies, Graduate Student, Predoslje 120, SI-4000 Kranj, anze.kerc@gmail.com

398.84:316.343-058.13"18"
316.343-058.13:398.84"18"

“FUN AND LIKABILITY ARE NOT THE PURPOSE OF DANCE; ITS PURPOSE IS TO ELIMINATE BAD MANNERS AND GESTURES AND TO SMOOTH OUT GRACEFULNESS AND POLITENESS.”

Dance culture in the long century of the middle classes in the light of etiquette and fashion

Dance played a significant role for the middle classes because it offered an opportunity not only to socialize but also to strengthen self-esteem. Although 19th-century Catholic moralists spread a negative view of dance, authors of etiquette manuals recognized the role of dance events and provided more or less comprehensive advice on how to conduct oneself, and particularly on how one should not behave at such events. This did not so much concern dancing per se but rather the preparation for the dance event, behavior in proximity to the dance floor and forms of communication at such events. Another important topic was the selection of suitable apparel, which developed and changed over the course of the century in a manner similar to changes in dance itself.

Key words: dance culture, middle classes, 19th century, etiquette, dance

Bonton in ples

»Kdor je iznašel ples, t.j. kdor je kretanje telesa pri posebnih prilikah spravil v gotove ritmiške oblike, ki so našle izraz v godbi in kdor jih je prvi izvedel praktično, o tem ne vemo nič gotovega. Najbrž je ples star ravno toliko, kakor človeški rod. Bil je v začetku ravno tako neokreten, surov in divji, kakor so bili ljudje sami, toda sčasoma ga je napredujoča kultura ublažila.«¹

V 19. stoletju je krepitev moči meščanskega sloja vplivala na preoblikovanje in prilagajanje vedenjskih vzorcev, istočasno je podoben proces spreminjanja in prilagajanja zajel tudi plesne dvorane. Če je plemiška izobrazba od pripadnikov kot del etikete svojega stanu zahtevala obvladovanje, če ne vsaj poznavanje plesnih obrazcev, meščanski moški temu zaradi načina življenja niso mogli ali želeli več posvečati toliko časa. Zato je prišlo do postopnega preoblikovanja in opuščanja strogo predpisanih plesnih obrazcev in do preboja preprostejših in slogovno enostavnejših plesov, ki pa so še vedno, vsaj deloma, ostali predpisani s pravili tako v izvajanju plesa samega kot tudi v obnašanju ob plesišču. Proces spreminjanja je bil postopen in dolgotrajen. V začetku 20. stoletja je evropska plesišča pretresla nova vrsta plesov, ki je prihajala predvsem iz Amerike. Meščanska plesišča so se v primerjavi z leti poprej postopoma odpirala, vzdušje je postajalo vse bolj sproščeno, ceremonialnost in vloga reprezentativnosti pa sta se počasi začeli umikati v ozadje.

Plesne prireditve običajno niso bile vezane samo na izvajanje plesa, ampak so vsebovale tudi druge elemente, predvsem je bil pomemben vidik medsebojnega druženja. Težko je ocenjevati, če je bila za udeležbo na plesih pomembnejša zabava sama ali polje utrjevanja meščanske samopodobe, z gotovostjo pa lahko trdimo, da sta bila prav ta dva vidika med seboj močno prepletena. Na udeležence plesnih prireditev (vsaj pri višjem sloju) lahko gledamo kot na igralce v gledališču, saj svojo priučeno vlogo igrajo pred drugimi udeleženci lastnega in/ali drugega stanu, ki pozorno spremljajo vsako njihovo dejanje in gib. Če ples razumemo kot dramsko besedilo, potem lahko upoštevanje vedenjskih

norm in vzorcev razumemo kot didaskalijske, ki jih morajo akterji poznati, jih ponotranjiti in v toliki meri ozavestiti, da ti v družbi delujejo povsem naravno in ne naučeno.

Ko govorimo o odnosu priročnikov lepega vedenja do plesa, je pri tem treba, tako kot pri ostalih vsebinah, ki jih ti obravnavajo, najprej upoštevati avtorja, njegov odnos do plesa samega in odnos družbe, v kateri se ta giba, in pa naslovnike, katerim je priročnik navsezadnje namenjen. Kot drugo moramo plesne prireditve gledati v širšem kontekstu in se ne smemo omejevati le na izvajanja plesa samega. Priprave na ples, priprava plesišča in prostora za oddih ter klepet, sprejem gostov, urejenost zunanega videza, primerna obleka, vse to je tisto, kar je skupaj še z mnogimi drugimi elementi lahko predpisoval in omejeval bonton.

Tako kot vedenjski vzorci in norme niso enotne za vse družbene sloje, niti za isti sloj v različnih okoljih, tako se tudi plesne prireditve med seboj razlikujejo bodisi po svojem namenu bodisi v samem organizacijskem smislu ali vrsti plesne prireditve same. Med seboj razlikujemo tiste plesne prireditve, ki so bile javne narave in so bile tudi javno oglaševane ter se jih je lahko proti plačilu vstopnine udeležil vsak. Med te spadajo plesi, ki so jih prirejale razna društva in organizacije, bodisi ob proslavitvi pomembnih dogodkov bodisi je bil njihov namen zbiranje denarja za dobrodelne namene ali potrebe društva. Pri javnih plesih je treba omeniti tudi ples v maskah, kjer je bila osrednja zakonitost maskiranje, običajno v skladu z vnaprej določeno tematiko. Plesi v maskah so bili priljubljeni tudi pri tistih vrstah plesov, ki so bili zaprtega tipa in so se jih lahko udeležili le povabljeni. Med plesne prireditve zaprtega tipa spadajo t. i. hausballi (nem. *Hausball*). Slednji označujejo hišne, domače, poimenovane tudi družinske plese, ki so jih družine prirejale na svojih domovih, udeležili pa so se jih lahko samo povabljeni z vabilom. Če je bil ples imenitnejši in se ni odvijal v zasebnih domovnih, ampak v za to namenjenih plesnih dvoranah, udeležili pa so se ga lahko le imenitnejši sloji in pomembni funkcionarji, potem lahko govorimo o t. i. elitnih plesih. Prav na slednjih so bila pravila obnašanja zaradi ohranjanja občutka elitizma in (še) imenitnejšega renomeja samih povabljenec, še bolj ozko postavljena.

¹ Rozman. O dostojnosti, 30.

Izbrana besedila in priročniki obravnavajo plesne prireditve na način, ki je v skladu z avtorjevo lastno opredelitvijo do plesa ali z odnosom do plesa v družbi, kateri je avtor pripadal, pozornost, ki je bila posvečena plesu, pa je sovpadala z vsebinsko zasnovno samega priročnika.

Baron Knigge, pisec priročnika, ki velja za vzor kasnejšim delom, se v svojem delu *Über den Umgang mit Menschen* plesu posebej ne posveča, ampak plesne prireditve uporabi kot primer ponazoritve obravnavanih pravil.

Avtor ples sicer vidi kot nekaj pozitivnega, in sicer naj bi tako kot glasba, poezija, gledališče imel blagodejen vpliv na srce, ki tako postane mehkejša in občutljivejša za plemenita čustva. Ples naj bi spodbujal in bogatil fantazijo, ostril smisel za duhovitost, budil vedrost in veselost in širil vrline v družbi, seveda pa opozarja, da je treba biti pri vsem tem vedno zmeren. V poglavju, kjer obravnava odnos do ljudi višjega sloja, ugotavlja, da je predvsem med mladimi veliko takih, ki so neotesani in v obnašanju okorni, kar se kaže tudi pri plesu, saj naj bi jim pri tem povsem umanjalo elegance.²

V poglavju, v katerem obravnava splošne predpise, pravi, da je na prireditvah, kamor se ljudje hodijo zabavat, treba paziti, o čem se pogovarjaš, saj se človek teh udeležuje, da bi se spočil in otrešel vsakdanjih skrbi in tečnih zadev, ki ga morijo.³

Opozarja tudi, da se pri plesu, predvsem naj bi bilo to vidno pri damah, pokažejo tudi slabe navede. Ko se kri razgreje in razum ne obvladuje vseh čutov, pri človeku na plano privrejo različni skriti temperamenti, ples naj bi človeka namreč zapeljal v opitosti podobno stanje, kjer ta izgubi nadzor nad svojim razumom, zato je lahko srečen tisti, ki mu, kot pravi Knigge, ni treba ničesar prikrivati. Sicer poudari še, da tisti s primerno vzgojo ne potrebuje navodil za lepo vedenje pri plesu, saj naj bi jih poznal že od prej, tudi zato v svojem delu zanj ne poda podrobnejših navodil.⁴

Gottfried Immanuel Wenzel, v svojem delu *Der Mann von Welt*,⁵ ki ga med drugim navaja kot referenco tudi pisec prvega bontona v slovenskem jeziku Ivan Vesel, ples vidi kot nekaj, kar mlade dela očarljivejše, tistim starejšim pa plemeniti zunanjost.⁶ Zato ni čudno, da plesu, sicer skupaj s petjem, nameni celotno poglavje. S plesom naj bi človek namreč pridobil vrline in lastnosti, kot so dostojnost, spretnost, gracioznost v drži in premikanju telesa, harmoničnost ter izurjenost v podajanju komplimentov, vse pridobljeno pa mu tako ostane skozi celotno njegovo življenje, predvsem pa poudarja, da so prav te lastnosti tiste, ki človeka delajo najprimernejšega spremljevalca nasprotnemu spolu. Avtor se osredotoči na nekaj kratkih pravil, ki naj bi jih moral poznati vsak dober plesalec.

V prvi točki se posveti drži rok, kjer poudari, da ta ne sme biti okorna, roke ne smejo počivati na telesu, niti se ga preveč dotikati, gibanje mora biti lahko, zadržano in prijetno. Nadaljuje, da je treba paziti, da plesalec ni okoren, prisiljen in osladen, ko damo prosi za ples, med samim plesom ter tudi ob zaključku. Drža rok pri zaključku *menueta*⁷ mora biti polna ponižnosti in skromne zadržanosti, obraz pa prijazno resen in poln sramežljive nežnosti. Soplesalkine roke se ne sme premočno stiskati, pri t. i. nemškem plesu⁸ pa ne pritiskati k sebi. Plesalci si ne smejo dovoliti nesposobnosti in »nagajivosti«, ki se večkrat pokaže pri *balanseju*,⁹ valčku in drži na sploh. Gibanje telesa mora spremljati prijeten izraz na obrazu, ta pa ne sme spominjati na izraz poželenja. Vsak »dvoumen« izraz na obrazu je prekršek zoper olike in izdaja manko v pozornosti. Dodaja še, da mora biti plesalec pri plesu zadržan

⁵ Wenzel. G. I. *Mann von Welt oder Grundsätze und Regeln des Anstandes, der Grazie, der feinen Lebensart, und der wahren Höflichkeit*. 7. izdaja. Pesch: Hartleben, 1821.

⁶ Wenzel. *Mann von Welt*, 77.

⁷ *Menuet je parni ples, ki je bil od konca 17. stoletja dalje ena od glavnih plesnih oblik med plemiškim slojem na dvorih. Ob koncu 18. stoletja je počasi izgubil na priljubljenosti in se umaknil s plesišč. Na prelomu v 20. stoletje so začeli plesni učitelji za potrebe tržnosti svojega posla ponovno oživljati nekatere pozabljene oblike plesov, med njimi je bil, v sicer zelo poenostavljeni obliki, tudi menuet.*

⁸ *Deutschen Tanz* – verjetno gre za po obliki valčku podoben ples.

⁹ *Balanse* – »balance«: pri poimenovanju gre lahko za obliko gibanja telesa s prenašanjem teže iz ene noge na drugo, sliko znotraj kotiljona ali samostojen ples, primerljiv z valčkom.

² Knigge. *Über den Umgang mit Menschen*.

³ Prav tam.

⁴ Prav tam.

in da se s telesom ne sme nikoli preveč približati telesu soplesalke. V šesti točki opozori, da pri poskočnih plesih nikoli ne sme prekoračiti pravil, ki jih plesi take narave narekujejo, varovati se je namreč treba vsega pretiravanja, predvsem je neprimerno takšno vedenje, kot je na primer »preskakanje kože« (*Bocksspringen*), s čimer bi plesalec, v želji po dokazovanju pred drugimi, lahko osmešil damo. Plesati tako dolgo, da plesalci ne pridejo do sape in od njih kaplja znoj, je znak surovosti in »kmečkosti«, še dodaja.¹⁰

Pri plesih v kolonah ali četvorkah (*Quarrees*)¹¹ morajo biti plesalci še posebej pozorni, da ne zmotijo sebe ali drugih, da ne zamujajo pri plesanju svojih slik in da pravilno izvedejo vse figure.¹²

V osmi točki poudari, da se je treba zavedati, da je ples pravzaprav spremljanje glasbe s telesom, gibati se moramo v taktu in s tem navzven izraziti občutke, ki jih skriva glasba. Samo tisti, ki sledi tem pravilom, bo zagotovo plesal z oliko in občudovanjem. Kot pravi, samo surovež lahko najde užitek v norenju pri plesu, pri tem pozabi na vso omikanost telesa, poleg tega pa ogroža še zdravje in zabavo soplesalcev. V zadnji točki doda še nasvet, da je pri plesu vedno nujno nositi rokavice. Opozarja, da moramo biti dvakrat bolj previdni, da se s preznojenimi rokami ne dotikamo soplesalk. Ker je pri daljšem plesanju znojenje nemogoče preprečiti, je ples brez rokavic resna kršitev primerne tona, pri damah, kot doda, pa tudi kršitev zoper sramežljivost v javnosti.¹³

Ženske rokavice iz prve polovice 20. stoletja – pletene bombažne rokavice, ki so dami segale do komolcev. Rokavice so bile obvezen del plesne garderobe. (Muzeji in galerije mesta Ljubljana)

Čeprav Wenzel plesu resda posveti poglavje, so pravila primerne olike precej površinska, vezana v večini na vedenje pri izvajanju plesa samega, vendar je, vsaj kar se tiče obravnave plesa samega, občutno bolj natančen kot njegov predhodnik Knigge.

Tudi Vesel v svojem delu pri neposredni navezavi na ples in plesišče ni preveč izčrpen, dobnesedno prevede na primer navodila, ki jih poda že baron Knigge: »V veselih družčinah, pri besedah, v gledališču, pri plesu ne govori o svojih domačih opravilih; saj si prišel na veselico, da svojega duha raztreseš, nekoliko odpočiješ se, odženeš male in velike skrbi; kako nepristojno je, ako hočeš brata zopet vpreči v težavni jarem vsakdanjega življenja.«¹⁴ Podobno kot Wenzel tudi sam obravnava držanje v paru: »Med plesom bi bilo napačno skazovati kako posebno poznanje s plesočo gospo ali gospico; opuščati je tudi vse stiskanje rok, ali hitro in divje vrtenje: nespodobno bi bilo gospo močno poprijemati in kar je še tacihi nepristojnosti,«¹⁵ in doda še opozorilo, ki ga pri Wenzlu ni moč najti: »Misliti se mora, da veliko oči veliko vidi in tako ravnanje kaznuje se vže kakor si bodi.«¹⁶ S tem jasno nakaže, da je obnašanje v družbi odvisno in močno regulirano s

¹⁰ Wenzel. Mann von Welt, 81.

¹¹ Kolone (linije) in četvorke, kot pozicije plesalcev/parov na plesišču, so bile najbolj značilne predvsem pri kontratanzu (v slovenskem jeziku se pojavlja tudi izraz protiples). Gre za obliko skupinskih plesov, kjer pari ali plesalci izmenjavajo pozicije ter odvisno od drugih plesalcev ali parov izvajajo vnaprej določene plesne figure.

¹² Wenzel. Mann von Welt, 82.

¹³ Wenzel. Mann von Welt, 82.

¹⁴ Vesel. Olikani Slovenec, 36.

¹⁵ Prav tam, 68.

¹⁶ Prav tam.

samonadzorom, ki je posledica pritiska družbe na posameznika.

Razumeti moramo, da je bil ples pogosto le sestavni del širšega družabnega dogodka, na katerem so veljala pravila in normativi, ki so na splošno urejali vsakršno občevanje ljudi med seboj, zato je na tem mestu treba obravnavati tudi tista pravila, ki so veljala pri verbalnem komuniciranju, načinu izražanja, pri odnosu med obema spoloma ipd. Pri tem še posebej velja omeniti pravilno izvedbo poklona, ki bi ga lahko v grobem obravnavali v dveh vidikih neverbalne komunikacije. Prvi vidik se na naša na neverbalno izražanje npr. pozdrava, zahvale, spoštovanja in je v večini primerov simbolično vezan na izražanje pod- oziroma nadrejenosti položaja. V drugem vidiku, ki je od prvega sicer neločljivo odvisen, pa lahko priklon opazujemo kot sestavni del plesa samega.

Vzporedno s plesno umetnostjo se je razvijal tudi način izvajanja poklonov, njegovi elementi, spreminjala se je tudi njihova funkcija in pomen. V plesih 19. stoletja poklone kot sestavni element plesa samega lahko najdemo na primer v t. i. sestavljenih plesih,¹⁷ kot so *kvadrilje* (četvorke), *kotiljoni*, predvsem pa so bili pokloni obvezni del na začetku kot gesta povabila in na koncu vsakega plesa kot gesta, ki je simbolizirala zahvalo.

Vesel se bolj kot s samo izvedbo poklona ukvarja predvsem s primerno uporabo. V družbi se je primerno priklanяти najprej hišnemu gospodu in gospe, šele potem se pozdravi ostale v družbi, poklon je odvisen od imenitnosti človeka, kateremu je takšen pozdrav namenjen, dodaja pa tudi, da v večji skupini lahko pozdravimo z enim poklonom na enkrat.¹⁸

Ena izmed pomembnih funkcij plesnih prireditvev je bilo tudi druženje, spoznavanje in širjenje kroga novih poznanstev. Če obiskovalec takšnih prireditvev ni plesal, je lahko čas preživel ob raznih igrar ali ob pogovoru z ostalimi udeleženci. Vsebi-

na pogovora, kot svetuje Vesel, mora biti poučljiva, brez lažnih komplimentov in prilizovanja. Prav tako ni dostojno šepetati in opravljati, če želimo vseeno slišati, kaj se o nekom govori, Vesel predlaga, da »poslušajmo z ušesmi, ne z očmi, ne glejmo tedaj na tisto stran.«¹⁹ Pri pogovoru z nežnejšim spolom opozori, da je pri teh treba biti še posebej pozoren o vsebini pogovora, saj »vse ženske hočejo imeti kratkočasov in zabav,« zato jim je primerna tista družba, »ki govori le modre besede, pa tudi raje molči, kot prazne besede klati«, predvsem pa naj se pogovor ne vrti okrog »učenostnih predmetov.«²⁰

Valenčičeva *Vzgoja in omika* s konca stoletja se plesu posveti že nekoliko bolj temeljito. V njegovih predpisih lepega vedenja je moč najti vse vidike povezane s plesom, od samega vabila, do priprave plesne dvorane, izvajanja, drže soplesalcev med plesom ipd. Avtor ples obravnava s pozitivnega stališča, ne pozabi pa opozoriti niti na nekatere njegove nevarnosti: »Nedolžen in zmeren ples je posebno za mlade ljudi potreben in dopadljiv predmet družabnega občenja. Plesišče je jako ugodno, včasih pa še bolj nevaren kraj spoznavanja in približevanja spolov. Na plesih morajo mladeniči in mladenke najlažje pokazati svojo oliko in svoje vrednosti; nikjer pa ni tako nevarno, da se prestopi meja pristojnosti in spodobnosti, kakor na plesu, zlasti ako se pridruži razvnetosti še alkohol.«²¹ Ples pa naj ne bi ogrožal samo morale posameznika, ampak tudi njegovo zdravje. Avtor namreč priporoča, naj plešejo le tisti ljudje, ki so popolnoma zdravi, zlasti tisti s srčnimi in pljučnimi boleznimi, naj se plesnih prireditvev raje izogibajo.²² Zdravju škodljivo je tudi pitje mrzlih pijač, pogosto kajenje, predvsem pa odhajanje na zrak po končanem plesu.²³

Povabljen na ples, kot poudarja Valenčič, je treba o dogodku obvestiti dva tedna pred samo prireditvijo, če gre za plesno prireditev, za katero se predvideva več priprave, v nasprotnem primeru šest do osem dni prej. Osebnost se lahko povabi le sorodnike, ki živijo v istem kraju ter v primeru, da gre za družinske svečanosti. Pozornost mora-

¹⁷ Poimenovanje »sestavljene ples« najdemo v priročniku tržaškega plesnega učitelja Ivana Umka, kjer avtor pod sestavljene plesne uvršča tiste plesne, ki jih sestavlja več plesov, različnih plesnih elementov ali figur.

¹⁸ Vesel. *Olikani Slovenec*, 38.

¹⁹ Vesel. *Olikani Slovenec*, 38.

²⁰ Prav tam, 56, 66.

²¹ Valenčič. *Vzgoja in omika*, 209.

²² Prav tam, 210.

²³ Prav tam.

mo nameniti tudi skupini ljudi, ki jih na dogodek povabimo, in sicer: »*K udeležbi k veseliam in drugim zadevam, ki se tičejo družabnega in javnega življenja sploh (igra, petje, ples, lov itd.) se povabi po kakovosti predmeta običajno vse osebe prijateljskega kroga ter se brez važnega vzroka nobenega ne prezre,*« obenem je treba upoštevati, da se sme povabiti le osebe sebi enakega spola, mož in žena pa lahko vabita oba skupaj. Samske in »*neodvisne*« moški lahko povabijo samo takrat, ko pridejo tudi druge ženske.²⁴ Plesalke predvsem na javne plesne niso smele prihajati same, ampak v spremstvu njihovih mam ali drugih sorodnikov in starejših oseb, enako naj bi veljalo tudi pri odhodu domov.²⁵

Priprava na ples je odvisna od priložnosti in tipa plesa. Če je šlo za zasebno plesno prireditve za »*prijateljsko vabljenih oseb*«, se je bilo treba pred tem z njimi dogovoriti. Pri organizaciji javnih plesov, ki se jih je lahko udeležil vsak, brez vabila, tako da je plačal udeležbo, pa je bilo, kot pravi Valenčič, praviloma nujno pridobiti dovoljenje občinskega urada.²⁶

Zelo pozorno se avtor loti tudi priprave plesnega prostora, pri čemer moramo zopet poudariti, da avtorji v svojih delih navajajo idealne primere, ki pa se jasno v marsičem močno odmikajo od realne slike, dogajanja in resničnega videza plesišč.

Za ples je najprej treba imeti primerno dvorano z gladkim in ravnim parketom, ki mora biti primerno pripravljena in okrašena. Nad vhodnimi vrati, kot opisuje, je običajno slika »*modrice plesne umetnosti*« Terpsihore, pod sliko pa napis in pozdrav, ki je odvisen od tipa plesne prireditve. Po stenah morajo viseti slike in društvena *bandera*, prostor mora biti okrašen z rastlinami ali eksotičnim zelenjem. Iz kota v kot bi morale viseti tanke vrvice prepletene z umetnimi cveticami, bršljanom in zimzelenom. Pozornost Valenčič posveti tudi odru za glasbenike, ki naj bi bil visoko od tal, nad njim pa slika muze glasbe Euterpe, prav tako naj na vsaki strani orkestra visi narodna zastava ter cesarska, v primeru, da gre za dogodek, povezan z državno ali cesarsko hišo. Če gre za ples, ki se

odvijajo zvečer, morajo biti dvorane seveda primerno osvetljene.²⁷

Sosednji prostor, v katerega moški niso smeli zahajati, je bil namenjen nežnejšemu spolu. Tam so si plesalke lahko odpočile in popravile svoje obleke, uredile obraz in lase, zato so morali biti na tamkajšnji mizi vedno razporejeni predmeti, s katerimi so se dame lahko uredile med samo prireditvijo, v prostoru pa seveda ni smel manjkati umivalnik z vodo za osvežitev in ogledalo.²⁸

Ko se ples že vrši in si plesalci želijo plesati s plesalko, ki je ne poznajo, se morajo moški ženskam najprej predstaviti ter jih nato prositi za ples. Na tem mestu avtor ponudi z jasnimi primeri nekaj besednih zvez, s katerimi plesalec lahko nagovori izbranko ter nekatere možne odgovore plesalke, reši pa tudi nekaj pogostih dilem, ki se ob tem lahko pojavijo. V primeru namreč, da dva plesalca želita plesati z isto plesalko, ima prednost vedno tisti, ki se je plesalki prvi poklonil in jo prosil za ples, drugi naj se ob tem umakne in naj za ples prosi drugo. Dolžnost plesalke je tudi, da če je ples že obljubila plesalcu, mora to obljubo držati in ne sme plesati z drugim.

Zaporedje plesov je narekoval plesni red, ki so ga plesalci dobili že pred začetkom plesa. Pri javnih plesih je bil ta običajno tudi javno objavljen bodisi v časopisu ali na plakatu. Plesni redi so se skozi čas spreminjali, odvisni pa so bili tudi od tipa plesa. Najpomembnejši ples v plesnem redu je bil zagotovo prvi ali otvoritveni ples. V 18. stoletju je na začetku še stal *menuet*, ki sta kasneje zamenjala *poloneza*²⁹ ali valček. Imenitnost prvega plesa je narekovala tudi, da so ga začenjali imenitnejši ali po funkciji pomembnejši udeleženci. Nemška zgodovinarica Monika Fink je v svoji študiji ugotavljala, da je ples običajno odprl gostitelj večera ali njegova hči,³⁰ medtem ko je Valenčič pri svojem opisu manj natančen, predlaga namreč samo, da naj bi zlasti pri zasebnih plesih vedno začenjala najimenitnejši ple-

²⁴ Prav tam, 186, 187.

²⁵ Prav tam, 210.

²⁶ Prav tam, 209.

²⁷ Prav tam, 209, 210.

²⁸ Prav tam, 209.

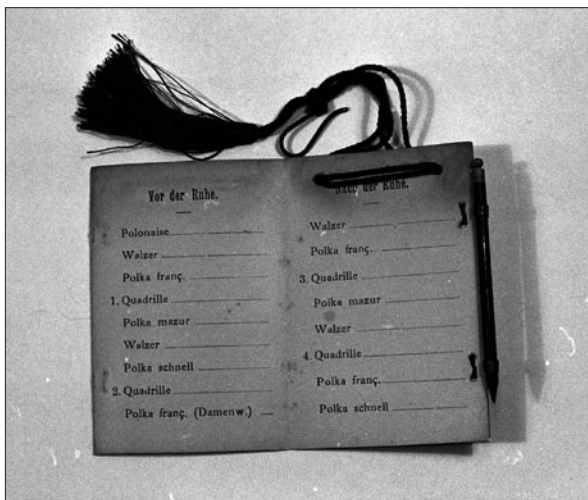
²⁹ »Ritualni ples« oz. ples katerega funkcija je bila otvoritev plesne zabave. Bistvo plesa je bil prihod plesalcev na plesišče in korakanje po glasbi ter oblikovanje vrst.

³⁰ Fink. Der Ball, 171.

salec z najimenitnejšo plesalko.³¹ Valenčič na koncu razdelka, ki govori o plesnih prireditvah, navede plesni red, ki naj bi ga po njegovih besedah običajno plesali – ta se pred polnočjo začneja s plesanjem valčka, v drugem delu po polnoči sledi *mazurka*, plesna prireditev pa se zaključuje s t. i. hitro polko.³²

Plesni red ob odprtju Narodnega doma v Ljubljani, 1896. Vsebina plesne knjižice in seznam plesov je zapisan v slovenskem jeziku, priložen je tudi svinčnik, s katerim se knjižica preko za to namenjenih vstavkov/všitkov zapira. (Muzeji in galerije mesta Ljubljana, foto: Andrej Peunik)

Notranjost plesnega reda za trgovski ples *Handelsball*, 6. februar 1892 z navedenim zaporedjem plesov v nemškem jeziku. Ples je bil običajno razdeljen na dva dela, vmes je bil predviden čas za odmor. Laibacher Zeitung, z dne 8. 2. istega leta, poroča o tem imenitnem trgovskem plesu, ki je potekal v Kazinski dvorani in so se ga udeležili mnogi imenitni gostje, med njimi takratni župan Ljubljane Grasselli, predsednik deželnega sodišča Kocevar in deželni glavar Detela. (Muzeji in galerije mesta Ljubljana, foto: Marko Zaplatil)

³¹ Valenčič. Vzgoja in omika, 211.

³² Prav tam, 213.

Valenčič se dokaj natančno posveti tudi sami drži rok med paroma ter drži telesa: »Prsa se ne smejo tiščati prs, tudi kolena se ne smejo dotikati,« ne pozabi niti na očesni stik med plesalcema, ki se ne smeta gledati, ampak mora biti njun pogled usmerjen drug drugemu preko ramen.³³

Elastičnost, gracioznost, lahkotnost in ritmičnost ter v prvi vrsti plesanje v taktu, so tiste vrline, ki so na plesu dobrodošle. Kot je pisal že Wenzel, je treba plesati zmerno, predvsem pa nikdar strastno. Če je ples živahen in traja dolgo in se plesalca spotita, plesalec lahko plesalki predlaga, da se, preden jo pospremi na svoje mesto, še nekoliko sprehodita in pri tem ohladita. Pri sprehodu se držita pod roko ter se pogovarjata prijazno in radostno, vendar ne preživahno, a kljub temu dovolj glasno, da lahko pogovor slišijo tudi drugi. Stvari, kot so zaupno šepetanje ali skrivanje smeha za pahljačami so skrajno neprimerne, predvsem pa sumljive, zato avtor svetuje naj se še posebej plesalka »vzdrži vsega, kar bi moglo dati povod opravljanju in zlobnemu obrekovanju; skratka, pazi naj vsaka, da ne postane plesalka – jokalka.«³⁴

Če se plesalkam zgodi, da medtem ko druge plešejo, ostanejo same brez soplesalca, Valenčičev priročnik svetuje, naj te nikdar ne pokažejo svojega nezadovoljstva, ampak naj ostanejo mirne in na videz zadovoljne, lahko kramljajo s katero od ostalih dam ali se preprosto za nekaj časa odmaknejo od dogajanja. V takem primeru mora pomembno vlogo odigrati hišna gospa ali plesovodja, ki poskrbi, da plesalke ne ostanejo brez soplesalca. Plesovodje lahko plesalce nagovorijo, naj povabijo take plesalke na ples, vendar morajo pri tem paziti, da one te njihove namere ne opazijo.³⁵

Valenčič se loti tudi tipologije plesov, ki jih enostavno razdeli v dva tipa, in sicer na tako imenovane *krožne ples*e, kjer pari neodvisno od ostalih parov plešejo po krogu, in na *družabne ples*e »med katerimi so navezani pari na nasprotno stoječe pare, na vse ostale pare in plesovodjo.«³⁶ Podobne razdelitve se v svojem plesnem priročniku *Moderni*

³³ Prav tam, 211.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam, 213.

³⁶ Prav tam, 212.

plesalec leta 1904 loti tudi tržaški plesni učitelj Ivan Umek, le da namesto krožnih plesov uporabi besedno zvezo »navadni plesi«, družabne plesne pa poimenuje z imenom »sestavljeni plesi«. ³⁷

Plesni učitelj Edvin Rozman je leta 1909 izdal priročnik z naslovom *O dostojnosti*. Plesni učitelji so običajno izdajali predvsem najrazličnejše plesne priročnike, ki so vsebovali tudi pravila obnašanja na plesnih prireditvah. Obravnavan Rozmanov priročnik lahko zaradi njegove vsebine, ki se posveča predvsem obnašanju na splošno, upravičeno šteje mo med bontone. Skoraj tretjino, sicer ne preveč obsežnega dela, avtor posveti prav obnašanju na plesnih prireditvah. Za razliko od prej obravnavanih priročnikov, slednji podaja zelo konkretne primere v določenih zagatah in hkrati zanje ponudi tudi, po njegovem mnenju, najelegantnejše rešitve.

Rozman, povsem razumljivo, na ples gleda v pozitivni luči in ga kot takega tudi priporoča. Tistim staršem, ki otroke svariijo pred plesom in tistim, ki ples obsojajo in ga absolutno proglašajo za škodljivo, vseeno priznava, da »je nekoliko resnice v tem«, a dodaja, da je tudi v povezavi s plesom najbolje izbrati srednjo pot: »Kajpada, kdor je brezmeren v uživanju plesanja, je zmeraj v nevarnosti, da si škoduje na zdravju in življenju. Kdor pa zmerno uživa veselje plesa ter razume poleg nedolžne zabave tudi upoštevati higijenični in estetični namen njegov, ta ne bo nikoli škode trpel. Zabava in priljudnost nista sami namen plesne umetnosti, njen namen je le, da se odpravijo slabe navade v vedenju in kretanju ter da mu ogladijo njegovo ljubkost in vljudnost.« ³⁸

V uvodu poglavja z naslovom *V plesni dvorani* avtor ples obravnava kot višek družabnega življenja in posledično močno prežetega s pravili lepega vedenja: »Kdo bi se mogel nad smotrom plesa zmotiti, ki ga je hotel obiskati radi poželjivosti ali iz dolgega časa. Ker poleg radosti in družabniškega užitka, ki ga nam nudi ples, je ta velike dalekosežnosti za človeško vzgojo in kakor je on višek vsega družabniškega življenja, tako terja tudi od svojega obiskovalca najvišje družabniške zahteve, katere pa more človek izpolniti v toliko, v kolikor je v istini temeljito

vzgojen. Zatorej lahko po pravici ples imenujemo preizkusni kamen družabniške olike.« ³⁹

Poleg primerne vzgoje je na plesu treba imeti tudi ustrezno plesno znanje, zato Rozman neplesalcem ples odsvetuje, še posebej naj bi se to neznanje videlo v že prej omenjenih sestavljenih plesih, ko plesalec ni vezan le na svojo soplesalko, ampak tudi na druge pare na plesišču. Tudi negotovi plesalci, kot pravi avtor, pri damah niso priljubljeni in se s svojo vsiljivostjo samo smešijo. V nadaljevanju plesalcem predlaga, naj se ne jezijo, če pri pomanjkanju plesalk »izgubijo kako turo«, v tem primeru, naj si čas krajšajo s pomenkovanjem s sosedom ali se umaknejo v sobo za kadilce. Damam, ki se želijo zavrteti po plesišču, pa ne preostane drugega, kot da mirno počakajo, da jih kdo povabi na ples. Če so pri tem neuspešne, imajo seveda možnost, da se izmuznejo v garderobo »*ondu sline požirati in solz pretakati, kar se – pardon – večkrat zgodi*«. ⁴⁰

Avtor opozori tudi na pomembnost priklona in pravilnost njegove izvedbe ter obenem veliko pozornosti posveti pravilom seznanitve plesalcev, ki se med seboj še ne poznajo. Pred začetkom plesa je seznanitev odvisna od družbe, v kateri se posameznik nahaja, pri povabilu na ples pa je odvisno, ali je gospod z damo že seznanjen ali gre za njuno prvo srečanje. Predstaviti se je treba pred samim začetkom posameznega plesa, le tisti najbolj spretni se lahko predstavijo že med izvajanjem, vendar se pri tem ne sme podati roke. Začetnikom predlaga, da se predstavijo pred začetkom določene ture zlasti »zaradi tega, da ga mimo plesoči par ne odnese od dame ali celo podere«. ⁴¹

Po končanem plesu se morajo plesalci soplesalkam prikloniti in zahvaliti za ples. Dame se plesalcem nikoli ne zahvaljujejo, saj so bile one naprošene za ples. Njihova naloga je, da imajo v mislih, komu so določen ples obljubile in da te obljube nikoli prelomijo. Rozman je še posebej kritičen do tistih dam, ki ples obljubijo dvema plesalcema: »*Takšne dame hitro spoznamo ter jih preziramo, kakor si*

³⁷ Umek, Ivan. *Moderni plesalec*. Trst: [samozal.] I. Umek, 1904.

³⁸ Rozman. *O dostojnost*, 31, 32.

³⁹ Prav tam, 32.

⁴⁰ Prav tam, 25.

⁴¹ Prav tam, 25, 26.

zaslužijo« in plesalcem priznava, da storijo prav, če se dogovorijo, »da takih dam nikoli več ne volijo«. ⁴²

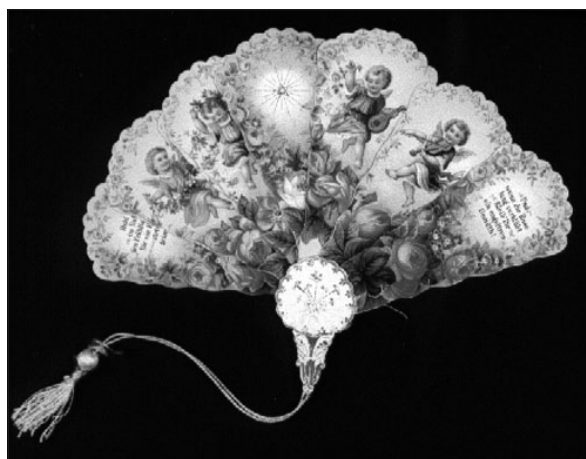
Pozornost posveti tudi pravilni drži telesa ter izvedbi samega plesanja: »Plesalec naj pazi strogo na to, da vedno pleše v krogu, da ne šviga semtertje ter da s plesalko ne buta v druge plesalce ter svoji plesalki, kakor tudi drugim ne stopa na prste. Je plesna dvorana velika, plesati je dovoljeno k večjem samo dva kroga ter se more s plesalko plesati do nje-nega sedeža.« ⁴³ Pri izvedbi plesa je pomembno, da vsak plesalec pazi na to, »da pleše vsako posamezno figuro fino in eksaktno,« ter doda, da je nedopustno »ako plesalec, kateremu je ples neznan, angažira damo, jo pelje v kare pri sestavljenih plesih, pleše ž njo ter tako zmede še ostale.« ⁴⁴

Na plesišču Rozman odsvetuje govorjenje med izvajanjem plesa, za kar našteje več razlogov, in sicer plesalec ob govorjenju ni pozoren na sam ples, hkrati je njegovo dihanje pospešeno, predvsem pa pravi, da »najtehtnejši vzrok je ta, da se nekaterim razširjajo razne, zelo dvomljive dišave iz ust.« ⁴⁵

V Vzgoji in Omiki Valenčič predlaga, da se po končanem plesu par sprehodi in pri tem ohladi. Plesni učitelj Rozman sicer to prav tako dovoljuje, vendar pod pogojem, da se s tem strinja dama, drugače pa »prevelikega promeniranja« ne odobrava, kajti »če se je plesalo po več ur, gotovo so plesalke že dokaj izmučene.« ⁴⁶

Odmore med plesi so obiskovalci plesnih prirediteljev lahko izkoristili za počitek in pomenkovanje z ostalimi udeleženci, pri tem pa je bilo nedopustno, da je plesalec ovohaval damin šopek ali se igral z njeno pahljačo, še manj mu je bilo dovoljeno, da se z njo tudi sam hladi. ⁴⁷

Pomembno je tudi upoštevanje plesnega reda, saj kot pravi avtor »mnogokrat prosijo plesalci, pa tudi druge osebe plesnega reditelja za premembo plesnega reda ali posameznih točk, ker tako trdijo, to žele vse dame, kar pa je seveda le redkokdaj res,«

Pahljača iz preloma 19. stoletja – na hrbtni strani zadnjega lističa papirnate pahljače je podpisana Johanna Nep. Jeraj. Dame so med izvajanjem plesa pahljačo držale v levi roki, ki je bila položena na plesalčevo desno ramo. (Muzeji in galerije mesta Ljubljana, foto: Damjana Šalehar)

za nedolžno prošnjo pa naj bi se skrival predvsem razlog, da prosilci določenega plesa enostavno ne poznajo. Plesni red, ki so ga vnaprej skrbno pripravili plesni reditelji ali plesni učitelji, je zahteval poznavanje takratnih plesnih praks, mode, odvisen je bil od vrste plesa in povablencev, in kot poudarja tudi Rozman »z njega sestavljanjem se plesni reditelj muči mnogokrat po več ur, kako mu je razpolago z godbo, kako naj si plesi slede drug drugemu in kako je razdeliti odmore med posameznimi plesi.« ⁴⁸

V zadnjem od obravnavanih bontonov z naslovom *Knjiga o lepem vedenju*, avtor Franc Terseglav pravila o obnašanju na plesu uvrsti pod razdelek s podobnimi pravili, skupaj s pravili o pošiljanju vabil, uporabi posetnic, obnašanju na obisku, v gledališču, na pojedinah itd., še posebej pa se v tem poglavju oddalji od splošnih določil vezanih na vse sloje in se posveti družabnemu dogajanju, ki je večinoma v domeni »odličnejših stanov«.

Že v poglavju z naslovom *Splošna navodila* avtor poudari, da je družabnost človeku prirojena in da v »pametnih mejah je občevanje človeka v družbi koristno, ga izobražuje in razvija.« ⁴⁹ Uvodoma avtor najprej poda svoj pogled na ples, in sicer z besedami: »Če govorim v tej knjigi o plesu, nimam namena presojati te zabave iz verskega in npravstvenega sta-

⁴² Prav tam, 26.

⁴³ Prav tam, 27.

⁴⁴ Prav tam, 29.

⁴⁵ Prav tam, 27.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam, 30.

⁴⁹ Urbanus. *Knjiga o lepem vedenju*, 50.

lišča. Če se zoper plesa tolikokrat piše in govori, če izkušeni moške mladino tolikokrat svare pred plesom, morajo že imeti zadostne razloge. Ples se po pravici smatra za nevarno zabavo, ki daje priliko za marsikaj grešnega in nedopustnega, da si sam ob sebi ni greh. Če torej govorimo v tej knjigi o plesu, ga s tem nikakor ne zagovarjamo, še manj pa priporočamo. Hočem le povedati tistim, ki menijo, da brez plesa ne morejo izhajati v olikani družbi, kaj zahtevajo od njih pravila vljudnosti in olike, da bo njih vedenje pri tej nevarni zabavi dostojno, pravilno in urejeno.⁵⁰

Kljub temu, da se vsaj formalno ne želi opredeliti v odnosu do plesa, Terseglav prepozna pomembno družbeno vlogo plesnih prireditev, a se hkrati tudi zaveda stigmatizacije plesa, katere najbolj goreči podporniki so bili prav katoliški moralisti 19. stoletja, ki so ples predstavljali kot pripomoček k napeljevanju v greh.

Pri tem opozori tudi na razliko v sami funkciji plesa in poudarja, da je njegova moralnost odvisna predvsem od položaja udeležencev v družbi. Ugotavlja namreč, da obstaja razlika med družinskimi plesi, katerih se udeležujejo tudi odličnjaki, tam so prisotni starši, resni in zreli ljudje, ki nadzorujejo mlajše, medtem ko naj bi se na manjših plesih »po gostilnah in zakotnih sobicah po deželi« zbirala predvsem lahkomišelna mladina.⁵¹ Zato na javne plese mladim damam ni dovoljeno odhajati brez spremstva njihovih staršev.⁵²

Še pred samo plesno prireditvijo se mora goste na prireditev povabiti bodisi s posetnico, če gre za vabilo prijateljev in znancev na manjše dogodke, oziroma s tiskanim vabilom, kadar gre za večje prireditve. Pri tem je treba vabilo na ples poslati vsaj dva tedna pred prireditvijo, vsebovati pa mora čas prihoda povabljenec ter podatek o tem, ali mora povabljenec priti v salonski obleki ali v fraku.⁵³

Pri sprejemu moramo najprej s priklonom pozdraviti gospodinjjo oziroma ji poljubiti roko, če jo ta najprej poudi, ter šele nato gospodarja. Damam in starejšim ter odličnejšim gospodom se je treba

Vabilo na družinski ples:

Advokat dr. Dev in žena si dovoljujeta gospoda adjunkta Florijana Ručigaja najvljudnejše vabiti na družinski ples, ki se vrši 30. t. m. zvečer ob 8. uri v njuni hiši.

Ljubljana, 25. 1910.
(Jurčičev trg 2.)

Terseglav v svojem delu bralcem ponudi tudi nekaj vzorcev vabil za različne priložnosti. (*Urbanus, Knjiga o lepem vedenju, 201.*)

Ali pa:

Podpisana prosiva gospoda dr. Ivana Sinkovca, da naju 2. t. m., ko se vrši v najini hiši družinski ples, ob 8. uri zvečer počasti s svojo udeležbo.

Dr. Novak in žena.

Vsebinska vabila je bila odvisna od pošiljatelja, naslovnika, kot tudi od vrste samega dogodka. (*Urbanus, Knjiga o lepem vedenju, 202.*)

pri pozdravu pokloniti, v primeru, da nas posameznik ne pozna, pa se moramo obvezno tudi dati predstaviti.⁵⁴

Prej omenjeni avtorji posebno pozornost posvečajo predvsem prvemu otvoritvenemu plesu, za katerega je veljalo, da ga začenjata najimenitnejša plesalca oziroma gostitelj. Medtem ko se Terseglav pravil izbiranja soplesalcev na tem mestu natančneje loti, in sicer zapiše, da morata gostitelj in njegov sin z vsako damo plesati po enkrat, na *oficijelnih plesih* si morajo povabljenec izbirati tiste soplesalke, pri katerih so večkrat v gosteh oziroma morajo na ples peljati hčerke in žene svojih »predstojnikov«, na družinskih plesih pa je najprimernejše izbrati ženo gostitelja in njegove hčere. Pri izbiranju soplesalk je zlasti pomembno vedeti, da se sme za ples prositi le tiste, s katerimi si že seznanjen, v nasprotnem primeru se je treba s plesalko najprej seznaniti bodisi po gospodarju na družinskih plesih bodisi po znancu na plesih »*oficijelne*« narave. Pri tem je pomembna tudi izbira samega plesa, saj je polko ali drug lažji ples dovoljeno plesati s sveže seznanjeno damo, medtem ko se valček in kvadrilja (četvorka) lahko plešeta le s tistimi, s katerimi je plesalec seznanjen že dlje časa. Dopuščena je tudi možnost, da pri poznani dami, že pred plesno prireditvijo gospodje naprosijo za določen ples.⁵⁵

⁵⁰ Prav tam, 227.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Prav tam, 233.

⁵³ Prav tam, 199–202.

⁵⁴ Prav tam, 229.

⁵⁵ Prav tam.

Mlade dame ne smejo izraziti želje, da bi bile seznanjene z gospodi, niti jim ni dovoljeno, da »iz lastnih nagibov« predstavljajo plesalce drugim damam, razen če za to prosijo plesalci. V tem primeru so dame dolžne predstaviti svoje prijateljice ali starše.⁵⁶

Resnično omikanost in viteštvo plesalec pokaže s tem »če katerikrat zapleše tudi s takimi, ki jih drugi več ali manj prezirajo«. Kot poudarja avtor pa ni lepo, »če kdo venomer pleše samo z eno damo ali pa edinole s takimi, ki so zavoljo svoje lepote ali odličnosti na slovesu.« Zato gostitelja lahko plesalcu namigneta, s katero damo mora plesati, ta pa mora pobudo seveda sprejeti.⁵⁷

Terseglav se podobno kot Rozman loti tudi načina izvajanja plesa, pri katerem opozori na pomembnost priklona, pravilne drže rok in dostojnega vedenja med plesanjem, vendar se njegova priporočila skoraj v celoti pokrivajo z nasveti Wenzlovega priročnika.

Neveščim plesalcem tudi Terseglav plesanje odsvetuje, v primeru, da se večerna prireditev nadaljuje s plesom, povabljenec pa ne zna plesati, mu avtor svetuje, naj se izgovori in zapusti družbo ali kot se izrazi enostavno »po francosko« izgine. Na oficelnih plesih, kjer ta možnost zaradi narave plesa ne bi bila na mestu, povabljenec predlaga, da si najde družbo gospodov »ki ne plešejo, ampak se pravijo v kak varen kot, kjer se med seboj zabavajo« ter k temu doda opozorilo: »Na vsak način pa se dolgo ne mudi ampak kmalu odidi.«⁵⁸

Na plesnih prireditvah ni manjkalo niti hrane in pijače, zato se v zadnjem podpoglavju avtor posveti tudi tej tematiki. Hrano je treba servirati pred ali med plesom, časovno avtor to omeji na 10. ali 11. uro, način pa prepušča gostitelju. Predlaga dve do tri jedi ter sadje, pecivo in slaščice, ob hrani pa še belo ali rdeče vino, za gospode poleg vina tudi pivo in za dame čaj. Med odmori naj bi imeli plesalci na razpolago tudi hladne pijače, limonade, sladice in sadne jedi, po končanem plesu pa se ponudi še kava, čaj, kruh z maslom in podobno. Treba je biti

pozoren tudi na to, da v primeru buffeta z mrzlimi jedmi gospodje strežejo svojim damam.⁵⁹

Plesni učitelji

Poznavanje meščanske etikete, povezane s plesom, posameznikom ni bilo posredovano le preko raznih priročnikov, knjig in knjižic o lepem vedenju, temveč so jim to lahko posredovali tudi plesni mojstri oziroma plesni učitelji. Njihova primarna naloga ni bila zgolj poučevanje družabnih plesov, poleg plesnih vaj so namreč ponujali tudi različne avtorske plesne priročnike, največkrat izdane v samozaložbi, v katerih so poleg opisov in navodil za izvedbo plesnih obrazcev podučili tudi o primerenem vedenju na plesnih prireditvah.

Zagotovo lahko trdimo, da so plesne vaje še v prvi polovici 19. stoletja znotraj meščanskega okolja igrale pomembno vlogo, saj so bile sestavni del njihovega načina življenja. Kot tesno povezan tudi z omiko in telesno vzgojo, je bil ples za deklice in dečke že v najzgodnejših letih del splošne »vzgoje« (*Erziehung*) in z njo povezanega odraščanja znotraj družbe. Drža telesa, zavedanje le-tega, gibanje, poznavanje omike in družabni plesi so bili torej neločljivo povezani s plesnimi vajami.⁶⁰

Naloga plesnega učitelja je bila večplastna, najprej je na plesnih vajah plesalce učil korakov, drže, obnašanja, nato pa je bil običajno prisoten tudi na samih plesih, kjer je bila njegova vloga vezana bolj na samo organizacijo in izpeljavo plesnih prireditev. Njegova zadolžitev je narekovala sestavo plesnega reda pred prireditvijo, kasneje na samem dogodku je skrbel za najavo plesov, primeren tempo glasbe in red na plesišču, pri elitnih plesih pa je lahko nastopil tudi kot predplesalec ali plesovodja.⁶¹

Valenčič v svojem bontonu navaja, da mora biti plesovodja na plesu tudi primerno zaznamovan, in sicer mora na levi strani nositi svilen pentljo, na kateri je izvezena beseda »Plesovodja«. Njegova dolžnost je tudi, da nagovori in pozdravi plesalke in plesalce, jim naznani posebne določbe in hkrati vodi četvorke in druge skupne plese, ki potrebujejo

⁵⁶ Prav tam, 232.

⁵⁷ Prav tam, 229, 230.

⁵⁸ Prav tam, 228.

⁵⁹ Prav tam, 233.

⁶⁰ Harer, »Tanzunterricht in Graz,« 209.

⁶¹ Fink. Der Ball, 76–79.

plesovodjo, ter skrbi za red in mir na plesišču. Plesovodja je tudi tisti, ki lahko nagovori plesalca, naj pleše z določeno gostjo, ki je ostala brez soplesalca.⁶²

Na slednje opozarja tudi Edvin Rozman in dodaja, da je plesni učitelj ali reditelj edini, ki lahko prepove nadaljnje plesanje damam, ki so nekomu obljubile ples, nato pa obljubo prelomile in plesale z drugim.⁶³

Terseglav v *Knjigi o lepem vedenju* poudarja, da se v plesni šoli ne uči zgolj plesa, ampak tudi lepih kretenj, elegance in spretnosti,⁶⁴ Rozman v svojem priročniku opozarja na pomembnost plesnih vaj in znanja, ki ga plesalec pridobi pri plesnem učitelju, obenem pa jasno opredeli tudi čas, ki ga mora plesalec vložiti v pripravo: »*Mlade dame imajo za ples že večinoma naravni talent; prirojeno jim je, kakor ptiču letanje, a vendar jim priporočamo obisk vsaj enega plesnega tečaja,*« medtem, ko je za gospode potrebno nekoliko več časa, in sicer je zanje »*ples tem nujneje potreben, ker pri njih o kaki prirojeni sposobnosti ni govora, tudi je plesni pouk za nje nekakšen pouk o dostojnosti, katerega bi nikakor ne smeli zamuditi.*«⁶⁵

V drugi polovici 19. stoletja lahko v časopisju zasledimo številne oglase, preko katerih plesni učitelji ponujajo svoje usluge, da bi ostali konkurenčni na trgu pa so morali biti vedno v koraku s časom, spremljati nove trende, ki so se začeli pojavljati na evropskih plesiščih in se prilagajati družbi, ki je v plesu vse bolj videla zabavo in sprostitve. S koreografijami in plesi, ki so jih oblikovali sami, so hkrati tudi skrbeli za razvoj družabnih plesov.

Svoje pedagoško znanje in izkušnje so plesni učitelji hoteli ohraniti v zapisih, hkrati pa so se preizkušali v vlogi plesnih teoretikov in založnikov lastnih del.⁶⁶

Priročnik Edvina Rozmana *O dostojnosti* kljub avtorjevemu poklicu plesnega učitelja spada med bontone, saj se ukvarja tudi s splošnimi oblikami

obnašanja. Kot primere plesnih priročnikov velja izpostaviti dva plesna priročnika Tržačana Ivana Umeka, ki je bil plesovodja slovanskih društev v Trstu in član mednarodne akademije profesorjev in učiteljev plesa v Parizu. Leta 1893 je v samozaložbi izdal priročnik z naslovom *Slovenski plesalec; zbirka raznih narodnih in navadnih plesov* ter nato leta 1904 še priročnik *Moderni plesalec; zbirka raznih narodnih in drugih novejših navadnih in sestavljenih plesov*.

V uvodu prvega priročnika avtor najprej poudari pozitivno naravo plesa: »*Mnogo govornikov je grmelo že sploh proti plesu, kateri se je celo imenovalo 'kužno bolezen' našega stoletja. Izvestno so imeli dotični govorniki prav, ako so obsojali razne nedostojnosti, katere pa se ne morejo dogajati le pri plesu, ampak ob vsaki priliki. Obsojati pa vsled enakih nedostojnosti ples sam kot tak, je vendar pretirano in nepravilno,*« nato pa ga priporoči predvsem mladim, »*kajti ne nadomestuje le v nekem zmislju telovadbe, marveč je tudi najugodnejša prilika, priti v ožjo dotiko z naobraženo družbo, v kateri se vežba duh v mnogovrstnem razgovoru, se blaži srce ter razvija um. S tega stališča je torej ples tako rekoč šola, ki vpelje mladino iz teoretičnega v praktično življenje.*«⁶⁷ Dodaja še misel, da je treba pri plesu ohraniti dostojno mero in predvsem paziti na svoje telesno in duševno zdravje.

Čeprav se v svojem delu posveča predvsem plesu, njihovega izvoru in izvedbi, nameni nekaj besed tudi primernemu vedenju, ki je namenjeno predvsem novincem na plesišču, kot jim pravi sam: »*Nikakor se ne vsojam s tem gospodovati in ukazovati mladini, kajti prepričan sem, da prinese vsakdo, ki stopi med izborna družbo, že toliko splošne omike s seboj, da se zna gibati in kretati neprislujeno, četudi mu je nemila vsoda v ostalem odkazala nizko stališče v življenju sploh,*«⁶⁸ ter nadaljuje, da je na plesu treba paziti na »plesna pravila«. Med temi pravili avtor izpostavi nekaj najpomembnejših, s katerimi plesalka in plesalec izkažeta svojo dostojnost in olikanost. »*Naj mi zatorej ne zameri mlada plesalka, ako jo opozorjam na to, da mora plesalcu, kateri se jej predstavi ter jo vabi na ples, odreči le iz tehtnih vzrokov. Izvestno pa si zapomni*

⁶² Valenčič. *Vzgoja in omika*, 210, 212.

⁶³ Rozman, *O dostojnosti*, 28.

⁶⁴ Urbanus. *Knjiga o lepem vedenju*, 228.

⁶⁵ Rozman. *O dostojnosti*, 24.

⁶⁶ Fink. *Der Ball*, 76.

⁶⁷ Umek. *Moderni plesalec*, 4.

⁶⁸ Prav tam.

dotičnega gospoda, ki jo je vabil na eno ali drugo pridšedšo točko plesnega reda. Gospodu plesalcu pa je v istem smislu stroga dolžnost, predstaviti se, ali če plesalke ne pozna, naprositi katerega nje znanca, da ga predstavi po navadnem običaju, ter med plesom paziti na to, da se plesalka preveč ne utruji, jo dostojno sprovesti po končanem plesu na nje mesto ter v obče obnašati se sicer neprisiljeno, toda vedno dostojno v najstrožjem smislu izraza, kakor pristojno omikanemu mladeniču.«⁶⁹

Pred opisom posameznih plesov v priročniku najdemo še pravila, ki obravnavajo pravilno držo nog, glavna pravila, v katerih se avtor loti same tehnike in drže telesa med izvajanjem plesov, ne pozabi pa niti na pravilen poklon, katerega posebno vlogo lahko razberemo tudi iz že obravnavanih splošnih priročnikov.

Pedagoški in znanstveni list *Popotnik* je leta 1911 v rubriki *Književno poročilo* ocenil knjigo *O seksualni (spolni) vzgoji*, avtorja H. Schreinerja. Recenzent poda tudi nekaj svojih misli, povezanih s spolno vzgojo oziroma »vzgojo volje«, kot jo sam imenuje, h kateri spada tudi učenje lepega vedenja, ki naj bi bila nujna za vsakega izobraženca. Za poznavanje lepega vedenja naj bi bile ključnega pomena tudi plesne vaje: »K vzgoji volje spada tudi učenje lepega vedenja, ki je potrebno za vsakega izobraženca. Lepo vedenje bi moralo biti bistven del plesnih vaj. Pri istih bi moral biti strog neizprosni red, udeleženci bi se morali vedno v besedah in gestah najdostojneje obnašati napram udeleženkam, navaditi se neke vrste kavalirskega vedenja proti ženskem spolu. Izobražena damska družba vobče jako ugodno vpliva na razvoj mladeniča. Ako se njegovo srce vname v spoštovanju in ljubezni do poštenega dekleta, bo ta ljubezen najboljši ščit zoper spolne izkušnje, znabiti močnejši nego verstvo. Zdi se mi, da se ravno ta činitelj premalo uvaža pri vseh tozadevnih razpravah. Resnična ljubezen najlože varuje mladino pred spolnimi ekscesi. Ona prinaša tudi več nežnosti v občevarje, kar vpliva blažilno na značaj. Seveda je pri tem teška in odgovorna naloga staršev, da držijo oba spola v spoštljivi razdalji. Občevarje se naj ne brani — to bi le dražilo mladino — ne sme pa postati prezaupno. Žalibog moram priznati, da v naših mestnih krogih nisem opazil preveč razumeva-

nja na to stran vzgoje. Plesne vaje se rade raztegnejo do polnoči, vedenje na njih ni ravno pohujšljivo, toda ni vedno po strogih pravilih bontona, po vajah pa se gre skupaj v kavarno, tudi deklice! Kdo naj od tako vzgojene mladine pričakuje spolne vzdržljivosti? Tu ni toliko treba spolnega pouka v šoli, temveč pouka staršev in njihovih namestnikov.«⁷⁰

Leta 1902 je bilo moč v *Laibacher Zeitungu* brati članek z naslovom *Zaton plesne umetnosti* (*Das Ende der Tanzkunst*), v katerem avtor osvetli takratno stanje na evropskih plesiščih, hkrati pa kritično obravnava razvoj, ki je zajel plesno umetnost. Članek vsebinsko oriše spremembe, ki so zaznamovale evropska plesišča s pojavom novih plesov, in »amerikanizacijo«, ki naj bi povsem spremenila ljubke in zapletene plesne predhodnikov v nekaj, česar so se tudi plesalci raje izogibali. K zatonu plesne umetnosti naj bi po avtorjevih besedah prispevalo tudi dejstvo, da se ljudje vse bolj navdušujejo za športne aktivnosti, med katere spadajo telovadba, kolesarjenje in avtomobilizem.

Pozornost posveti tudi plesnemu učitelju, njegovega statusu in vlogi v tedanji družbi, saj je bil prej zelo cenjen poklic prav tako podvržen velikim spremembam: »Plesni učitelj, kot eden izmed najbolj zanimivih in značilnih oseb v Parizu izginja, ker poklic, ki je prej prinašal toliko denarja, danes posameznika ne more več nahraniti. Žalosten primer je smrt ubogega Cellarius, ki je bil slaven za časa drugega cesarstva, kasneje pa naredil samomor, s tem ko je podtaknil požar, ker ni imel ničesar več nesti k ustom. Cellarius v sijajnih časih – v katerih je pozornost pritegnil s četvorko *Quadrille des Lanciers*, ki jo je vpeljal v Francijo, obenem pa so znana pariška imena drla na njegove plesne vaje – verjetno ni slutil, da bo sedemdeset let kasneje končal tako klavrno. Plesni učitelji starega kova so bili tudi učitelji olike, hkrati pa so poučevali pravilnih manir, priklonov ter primerne prezence. Takšno šolanje je bilo pri vzgoji mladih fantov in deklet zelo pomembno /.../ Seveda še dandanes obstajajo dobro obiskane plesne prireditve, ki pa niso več podobne tistim izpred petdeset let. Učne ure pri Labordeu ali Cellariusu so služile kot elegantna pretveza za flirtanje, plesni učitelj pa

⁶⁹ Prav tam, 5, 6.

⁷⁰ *Popotnik*, časopis za sodobno pedagogiko (1911), letnik 32, številka 3.

je bil tako zaposlen z nogami, da tega ni ali pa ni želel videti.«⁷¹

Moda na plesih

Urejenega, spretnega in izobraženega moškega ter inteligentno, nežno žensko z lepim vedenjem lahko človek prepozna po izrazu na obrazu, premikanju, načinu govora in obnašanju, obleki, po načinu hoje,⁷² pravi Wenzel v svojem priročniku. Gre torej za tiste neverbalne elemente komunikacije, s katerimi človek družbi, v kateri se giblje, želi nekaj sporočiti. Obleka je samo eden izmed zunanjih atributov, s katerim posameznik svoj videz lahko prilagaja glede na okolje, v katerem se giblje.

Malcolm Barnard je v svoji študiji z naslovom *Moda kot sporazumevanje* ugotavljal, da je obleko in modo »moč uporabiti za nakazovanje ali opredeljevanje družbenih vlog, ki jih imajo ljudje. Lahko sta znak, da oseba opravlja določeno vlogo ter je zato od nje moč pričakovati, da se bo obnašala na temu ustrezen način. Obstaja trditev, da različne obleke in različni tipi oblek, kakršne nosijo različni ljudje, omogočajo, da družbena interakcija poteka bolj gladko, kakor bi sicer.«⁷³

Oblačilni videz ekonomsko močnejših slojev v 19. stoletju se je, govorimo predvsem o damskih oblekah, spreminjal glede na takratne modne smeri, ki so jih v prvi vrsti narekovala večja evropska modna mesta ter politični centri, prilagajal pa se je tudi glede na samo okolje in finančni položaj posameznika.

Kot ugotavlja Monika Fink, se francoska revolucija s svojimi težnjami po družbeni enakopravnosti v nobenem kulturnem fenomenu ni odražala tako jasno kot prav v modi, in sicer pri moških so dolge hlače, ki so bile simbol meščanstva (*«Sansculottes»*), zamenjale kratke, čezkolenske hlače (*«Culottes»*), značilne za razred buržoazije, v ženski modi pa se je to odražalo v odpravi steznika in krinoline. Pred tem je bila obleka z gledišča etiketiranja močno vezana na družbeno hierarhijo, v času empira pa se je ločnica strogega razlikovanja na zunaj zabrisala,

tako so lahko vse ženske različnih družbenih slojev nosile takrat razširjene tuniki podobne obleke (*«Chemisenkleider»*).⁷⁴ Pri teh ženskih oblekah je bil po zgledu iz antike pas tik pod prsmi, prav tako so se ženske po antičnem vzoru zgledovale tudi pri urejanju las, ti so bili spredaj kratko nakodrani, zaglavje pa je krasila čim bolj polna in razkošna pričeska.⁷⁵

Obdobje bidermajerja, ki je sledilo, je ženskimi oblekam dodalo številna spodnja krila, široke ovratnike in do vratu zapete zgornje dele oblek, moški pa so svojo vitkost poudarjali z dolgimi hlačami, telovniki, jopiči, fraki ter plašči. Šele druga tretjina 19. stoletja je v modo zopet vrnila široke krinoline, ki pa so bile sedaj na vse strani enako široke in ne kot njene predhodnice, širše na bokih. Krinolino je na koncu stoletja zamenjala t. i. »*tournure*«, ptičji kletki podoben dodatek, ki je dvignil in poudaril zadnji del obleke, moderen je bil tudi steznik, ki je dame zožil v pasu in poudaril njihove prsi. V začetku novega stoletja se je steznik začel opuščati, obleke so postajale daljše, ponovno se je začela pojavljati tudi vlečka.⁷⁶

Moška obleka je skozi 19. stoletje doživela manj sprememb in je ostala na precej »konservativni« stopnji preproste, črne obleke, ki je bila sprejet standard na prehodu v 19. stoletje. V poznih 50. in zgodnjih 60. letih so se črne moške hlače začele širiti v pasu in se postopoma ožiti proti gležnjem. V 40-ih je bil frak primeren tako za dnevne kot tudi večerne obleke, medtem ko je bil »*cut-away*« primeren samo kot del večerne oprave, kasneje v 80. letih pa je bila za večerne priložnosti primerna tudi večerna moška obleka.⁷⁷

Telovniki z eno vrsto gumbov za zapenjanje so bili v 60. letih daljši, nato so se postopoma krajšali. Vse do 40. let je vrat krasila bela večerna »kravata«, ki se je kasneje z različnimi načini zavezovanja razvila v obliko belega ovratnega metuljčka.⁷⁸

⁷¹ *Laibacher Zeitung* (11. 2. 1902), letnik 121, številka 34.

⁷² Wenzel. *Mann von Welt*, 4, 5.

⁷³ Barnard, *Moda kot sporazumevanje*, 83, 84.

⁷⁴ Fink. *Der Ball*, 61.

⁷⁵ Aldrich. *From the ballroom to hell*, 24.

⁷⁶ Neubauer. *Gib skozi stoletja*, 66, 67.

⁷⁷ Aldrich. *From the Ballroom*, 34, 35.

⁷⁸ *Prav tam*, 34.

Novosti, ki jih je prinašala moda, so se torej odražale zlasti v obliki in širini kril, kar je vplivalo tudi na sam način plesanja. Na primeru valčka lahko opazujemo tempo glasbe, ki je bil ob koncu 18. stoletja hitrejši, ker je to dopuščala polnost obleke, medtem ko je cevasta in ozka obleka z začetka 19. stoletja zahtevala počasnejši tempo plesanja. Kasneje se je tempo plesanja valčka s številnimi obrati zopet pospešil, saj je tudi obleka omogočala hitrejša gibanja ter lažji nadzor in premikanje nog.⁷⁹ Naloga plesnih učiteljev je bila tudi, da so znali plese prilagoditi, ne samo glede na velikost plesišča, ampak tudi tako, da so plesalcem ustrezali glede na možnosti gibanja njihovih oblek.⁸⁰

Praznične in plesne obleke se od vsakodnevnih niso razlikovale po kroju, temveč zlasti po materialu in njihovi načičkanosti. Vendar so bile takšne obleke, kot ugotavlja Finkova, stalno na udaru nasprotnikov blišča razkošnih oblek, ki pa so bili pri svojem poslanstvu večinoma neuspešni, saj »razsipnega uživanja« niso uspeli preprečiti.⁸¹

V začetku decembra leta 1913 je liberalni *Slovenski narod* poročal o problematiki pojava tanga na slovenskih plesiščih ter o ostalih novostih, ki so prišle skupaj z novim plesom. Pri tem je avtor posvetil nekaj besed tudi modi in (neuspehim) težnjam katoliške Cerkve po regulaciji hitro spreminjajoče se oblačilne kulture začetka 20. stoletja. Pisec izpostavlja: »Dandanes je družabna veljava škofov tako malenkostna, da bolj ne more biti. Kdo se še zmeni za njihove želje in za njihova navodila? Nihče! Kaj nista po izgledu drugih škofov tudi ljubljanski in tržaški škof menda lani — ali je to bilo predlanskim? — izdala posebno pastirsko pismo proti damski modi in obsodila predrte bluže in prozorne nogavice? Zgodilo se je to in z očitnim veselostnim uspehom. Tisti del ženskega sveta, ki se je emancipiral od duhovske odvisnosti, se je smejal, drugi del ženstva, ki je sicer škofu brezpogojno vdan, pa je bil nevoljen, češ, čemu se vtika škof v stvari, ki jih ne razume. Predrte bluže in nogavice pa so ostale v rabi tudi pri najpobožnejših članicah tiste skrivnostne kongregacije, ki ima svoje zbirališče v jezuitski cerkvi,« ter naprej nadaljuje, »kakor nosijo

v Ljubljani predrte bluže in prozorne nogavice in so dame tudi na plesih katoliških frakarjev v 'Unionu' dekoltirane, tako gotovo je, da pride tango tudi v Ljubljano, seveda v skromnejši obliki, kakor pa ga plešejo po velikomestnih zabaviščih. Toda zabraniti ga ni mogoče, take sile ni.«⁸²

Soodvisnost med oblačilnim videzom in bontonu je povsem očitna, kot pojasni Janja Žagar: »Ker je oblačilni videz zavedni del človekove komunikacije z drugimi in z njim lahko posameznik tvorno vpliva na oceno in posledično odnos okolice do njega, se zdi pozornost bontonov, usmerjena na izbiro primernih oblačil, nekako logična.«⁸³

»K zunanjemu izgledu človeka spada tudi obleka. Ta nam daje možnost vpogleda v človekovo notranjost, njegov način mišljenja in njegove navade. Glavne lastnosti obleke, ki nas pred svetom delajo ugledne, so snažnost, urejenost, okusnost, preprostost, nevsiljivost, ljubkost,«⁸⁴ je v uvodu poglavja, ki govori o urejenosti in primernosti zunanjega videza, napisal Wenzel. Avtor se je v tem poglavju posvetil predvsem odnosu posameznika do obleke in kako ta na zunaj odraža človekove lastnosti, ki niso vidne na prvi pogled.

Obleka mora biti v prvi vrsti preprosta in ne sme biti preveč bahava ter izstopajoča, pomembno je tudi, da ni preveč raznobarvna in da so barve med seboj v harmonični kombinaciji. Preprosti morajo biti tudi vsi dodatki, ki spadajo k obleki, pri moških zlasti razne vezenine na ovratnih rutah, srajcah, telovnikih, ter ure in prstani. Ženske pa avtor svari predvsem pred »prenatovorjenostjo« z nakitom in kičem, ki kazita vso gracioznost in pri razumnih vzbujata neodobravanje.⁸⁵

Človek je vsakodnevno sojen po tem, kar nosi, pravi Wenzel, zato naj praznična oblačila zamenja za vsakdanjo obleko, v kateri je posameznik vedno videti čist in urejen. Dodaja še, da so slavnostna oblačila v nekaterih primerih vendarle neizogibna, pri tem pa je treba biti pozoren, saj tovrstna oblačila zahtevajo tudi povsem drugačno postopanje v

⁷⁹ Prav tam, 30.

⁸⁰ Fink. *Der Ball*, 59.

⁸¹ Prav tam, 60..

⁸² *Slovenski narod* (6. 12. 1913), letnik 46, številka 281.

⁸³ Žagar, »Primerno in lepo skozi bonton,« 65.

⁸⁴ Wenzel. *Mann von Welt*, 86.

⁸⁵ Prav tam, 88.

vedenju. Prijazna resnost, mirna in neizumetničena svečanost, določena mera veličastnosti in dostojanstva, čast in samozavedanje so temeljne vedenjske značilnosti, ki pritičejo človeku v takšni situaciji.⁸⁶

Tako Vesel kot tudi kasneje Terseglav v svojih priročnikih opozarjata, da je pri oblačenju vedno treba paziti, da posameznik upošteva svoj stan in finančne zmožnosti, pri izboru obleke pa mora najti srednjo pot, tako da obleka ni odraz zastarele mode in se hkrati ne nagiba preveč k »norčavim, prenapetim novim šegam.«⁸⁷

Terseglav odsvetuje oblačenje po najnovejši modi, saj s tem posameznik po nepotrebnem troši denar, zapravljalivost in nečimrnost pa ne spadata k olikanemu vedenju. Po najnovejši modi, kot pravi Terseglav, naj bi se oblačili le »gizdalini, ki so navedno puhloglavci in kaj malo resnično izobraženi. Po drugi strani pa seveda tudi ne gre se nalašč oblačiti po stari modi, ker je smešno,« ter doda še, da »kažejo večkrat tudi taki ljudje, ki se oblačijo kakor nobeden, veliko samoljubja, ker hočejo s svojo nerodno in nemarno obleko obrniti pozornost nase, češ kakšni posebneži so!«⁸⁸

Vesel opozarja tudi, da se je za potrebe večje družbe treba obleči še posebej izborno, saj, kot poudarja: »Najbolj človekovo veselje skali v družini, ko se zave, da je slabo, neprijetno, neokusno napravljen.«⁸⁹

Z obleko človek prilagaja svoj zunanji videz glede na okolje in družbo, v kateri se giblje, družba pa nas preko zunanosti presoja. »V družčinah so vse oči obrnjene na nas. Vsak posamezen ud družine nas presoja. Kako potrebno je tedaj, da se v družini taki pokažemo in tako pokažemo, da se ne zamerimo. Kakršna je družina, v katero pridemo, takšno mora biti tudi oblačilo in vedenje. V imenitnih družčinah bodimo primerno krasno oblečeni; manj krasno pa vendar izborno v manj imenitnih,«⁹⁰ poduči Vesel. Da bi bil posameznik v določeni družbi sprejet kot enakovreden del kolektiva, mora, vsaj do neke mere,

upoštevati njena napisana ali nenapisana pravila. Vedenje in oblačenje spadata k oblikam neverbalnega sporazumevanja, s katerima človek lahko izraža svojo pripadnost določenemu okolju. Barnard domneva, »da je družbeno soglasje o tem, v kaj se bodo ljudje oblačili, samo po sebi družbena vez, ki nato naprej krepi druge družbene vezi. Združevalna funkcija mode in oblačenja služi za sporočanje o članstvu v neki kulturni skupini tako tistim, ki so njeni člani, kot tistim, ki niso.«⁹¹

V primeru kršitve napisanih ali nenapisanih norm, ki veljajo znotraj posameznega okolja, se pri človeku lahko pojavi nelagodje in sram, ki delujeta kot mehanizem družbenega samonadzora, pri katerem vsak pripadnik določene družbe nadzira ostale, obenem pa je tudi sam nadzorovan od drugih. S tem družba na neformalni ravni ohranja svoj status proti pripadnikom, ki niso del istega družbenega okolja ali stanu. Kot ugotavlja Barnard: »Z oblačenjem in modo pogosto označimo družbeno veljavo ali status in ljudje nemalokrat presojujejo veljavo ali status drugih na osnovi oblek, ki jih le-ti nosijo.«⁹²

Čeprav poznavanje primerne oblačenja lahko postavimo ob bok primernemu vedenju, Valenčič v svojem bontonu opozarja, da »[l]epa suknja in visoko dostojanstvo nikakor nista dokaz, da je njun nositelj res moder, omikan in blag človek; večkrat utriplje pod borno suknjo neuglednega moža najplemenitejše srce ter je njen nositelj veleobražen in omikan mož. Svilen krilo visoke dame pokriva večkrat največjo duševno puhlost, najgrše srce in najbolj črno dušo; pod preprosto obleko skromne žene pa se skriva često zlat značaj in vzor pristne Slovenke.«⁹³

Valenčič v poglavju, ki obravnava obleko in nošo, glavno funkcijo oblačenja vidi predvsem v zaščiti pred zunanjimi vplivi okolja, le »ničemerneži«, kot jih poimenuje, pa si »izmišljajo, kako bi z umetno obleko razen tega zakrili tudi telesne nedostatke in napake ali se celo lepotili.«⁹⁴ Znan pregovor sicer pravi, da obleka naredi človeka, vendar avtor to trditev zanika in doda, da obleka le »ponaredi

⁸⁶ Prav tam, 90.

⁸⁷ Vesel. Olikani Slovenec, 40, 41.

⁸⁸ Urbanus. Knjiga o lepem vedenju, 48.

⁸⁹ Vesel. Olikani Slovenec, 41.

⁹⁰ Prav tam, 97.

⁹¹ Barnard. Moda kot sporazumevanje, 78.

⁹² Prav tam, 81.

⁹³ Valenčič. Vzgoja in omika, 88.

⁹⁴ Prav tam, 148.

človeka.«⁹⁵ Čeprav avtor sprva obsoja tiste, ki s pomočjo obleke skušajo zakriti resnični videz svojega telesa, nato kasneje celo sam predlaga, kakšno obleko naj nosijo ženske različnih postav. Suhim in visokim ženskam svetuje več spodnjih oblek ter širšo zgornjo belo ali svetlobarvno obleko z vodoravnimi ali navzkrižnimi črtami ali progami, saj bodo s tem videti manjše in krepkejše. Majhnim in širokim ženskam pa avtor predlaga ozko temno ali črno obleko z navpičnimi ozkimi črtami ali progami in ozkim obrobkom, ker bodo tako delovale višje ter obenem prikrile svojo širokost.⁹⁶

Vsaka odrasla oseba naj bi potrebovala vsaj štiri obleke za različne priložnosti, med katere avtor šteje večerno in jutranjo obleko, preprosto obleko za hišna opravila, »izprehodno« obleko za obiskovanje sorodnikov, prijateljev in sprejemanje nepričakovanih gostov na domu, ter praznično obleko, ki naj bi jo posameznik nosil za obiskovanje »božje službe« in imenitnejših oseb, za razne prireditve, kot so pojedine, koncerti, gledališča, ženitovanja ter seveda tudi plesne prireditve. Avtor pri tem svetuje obleko iz najboljšega blaga, pri izbiri najbolj primernega pa se morajo ženske ozirati tudi na starost, barvo polti in las. Starejšim damam priporoča močnejšo in težjo tkanino v temnejših barvah, kot so črna, rjava, siva ali vijolična, medtem ko mlajšim gospem svetuje izbiro lažjega in tanjšega blaga bele, rožnate, višnjeve, rumenkaste ali rdečkaste barve. Črno lasim dekletom pristaja rožnata, vijoličasta, svetlo višnjeva ali rumenkasta barva, svetlolaskam pa bolj modrozelen in tudi svetlo višnjeva barva. Bledolična dekleta so lahko s pomočjo modre, bele ali rdeče barve videti bolj rožnato, zelo rdečeličnim dekletom pa avtor predlaga uporabo temnejših barv. Valenčič še dodaja, da je najlepša obleka iz enobarvnega blaga, ne pozabi pa niti na primerčnost dodatkov, saj se mora po njegovem mnenju tudi klobuk in ostali naglavni nakit tako kot obleka skladati z barvo polti in las kot tudi s samo velikostjo in obliko glave. Tudi »solnčnik«, pahljača in »rokavnik« naj bi bili v približno enaki barvi kot obleka sama.⁹⁷

Mlada dekleta naj bi bila najlepša brez vsakega nakita.⁹⁸ Izbira nakita je bila odvisna od starosti posameznice, in sicer naj bi gospodične nosile bolj malo nakita, zgolj tenko verižico okoli vratu, bel cvet v laseh ali zlato zapestnico na levem zapestju, gospe so lahko poleg tega imele še zakonski ali kak drug prstan, zlato uro na tenki verižici in naglavni nakit, medtem ko naj bi starejše dame nakit postopoma opustile.⁹⁹ Terseglav dodaja, da se rože in nakit lahko nosijo na vseh družbenih prireditvah, pri tem je treba zgolj paziti na vsakršno bahavost in potratnost.¹⁰⁰

Tržanka iz Žalca Barbara Širca je v svojem dnevniskem zapisku opisala odhod na ples, kjer je bila sama v vlogi gardedame drugim dekletom. V njem je moč brati tudi skromen opis, kako so se dekleta uredile za ples: »22. [februar 1851] Pri Staretu je ples, Mimi sem morala zvečer izprositi pri starših, tudi od matere sem morala poslušati nejevoljne pripombe, sestra je bila oblečena v modro, s svežimi kamelijami v laseh, jaz sem bila v rožnatem. Fani v beli obleki z ogrinjalom in z belimi rožami v laseh, Ceni in Cili sta bili v črnem, Marija iz Novega Celja je imela svetel površnik.«¹⁰¹

Terseglav v svoji *Knjigi o lepem vedenju* z vidika krščanske morale problematizira tudi žensko plesno »veliko toaleta«, ki je bila »dekoltirana«. V takšni obleki naj bi dame prihajale na ples in »rout-e« k pomembnejšim gostiteljem. Avtor zapiše: »Da bi bila taka noša olikana, tega pač noben količkaj nраво-rahločuten človek ne bo priznal. Vendar pa – žal – to navado hoče ohraniti velika (seveda posvetna) gospoda pri plesih, routih (večernih sprejemih) in pri gala-dinejih. Taka nenaravna noša ne mora spadati k olikanosti ne po pravilih lepega vedenja, še manj po zakonih krščanske morale. Zoper to razvado se je že mnogo pisalo in borilo, vendar se razvajeni svet ne mara sprijazniti z mislijo, da je to v resnici neolikano.«¹⁰²

Moški naj bi imeli ob takih priložnostih oblečene praznične hlače, odprt telovnik in črn frak

⁹⁵ Prav tam, 149.

⁹⁶ Prav tam, 150.

⁹⁷ Prav tam, 194, 150.

⁹⁸ Prav tam, 46.

⁹⁹ Prav tam, 151.

¹⁰⁰ Urbanus. *Knjiga o lepem vedenju*, 205.

¹⁰¹ Širca. *Babette: dnevnik Barbare Širca*, 283, 285.

¹⁰² Urbanus. *Knjiga o lepem vedenju*, 204.

iz tenkega sukna, belo ovratnico in visok klobuk (cilinder).¹⁰³ Terseglav za gibanje v velikih družbah priporoča salonsko obleko, h kateri spada visok telovnik iz istega blaga kot preostala obleka ali iz belega pikeja, hlače pa iz progastega kamgarna svetlega ali sivega tona. K črnemu telovniku predlaga kravato svetle barve, k belemu pa nasprotno, kravato svetle ali bele barve. K salonski obleki poleg cilindra spadajo tudi lakasti čevlji in glaze rokavice.¹⁰⁴ Pri obiskih so se nosile svetle rokavice, za največje svečanosti pa bele. Rokavice so bile obvezen del, kadar je oseba zapustila lastno stanovanje in jih je smela sneti le ob posebnih primerih. Pri bolj imenitnih dogodkih, kot sta gledališče in ples, rokavic ni bilo dovoljeno sneti z rok.¹⁰⁵

Pri pomembnejših dogodkih, kot so poroke, veliki oficialni dineji in plesi, je bil obvezen frak, ki pa je, kot pravi avtor, »neokusne oblike in se zato zadnje čase čedalje bolj opušča.« K fraku je sodil telovnik, ki je bil globoko izrezan, z eno ali dvema vrstama gumbov ter hlače iste barve in blaga kot telovnik. Srajca in kravata sta bili obvezno bele barve, čevlji lakasti, poleg cilindra pa se je uporabljal tudi klak (zložljivi cilinder).¹⁰⁶ Če je treba na »oficielnih plesih« vedno nositi frak, pa je salonska plesna oprava »od mode in krajevnega običaja odvisna, koliko in kdaj se sme za ples obleči.«¹⁰⁷

Kar zadeva nakit pri moških, Valenčič omenja še zlate gumbe pod vratom, na prsih in na zapestju ter zlate ali srebrne ure z verižicami.¹⁰⁸

Nekaj besed avtor na koncu posveti tudi odišavljanju z različnimi dišavami: »Kdor ljubi v obleki dišave, naj bi porabljal olje ali prah samo lepo dišečih šmarnic, vijolic ali resed. Vse premočne dišave so za družbo zoprne in kažejo malo okusa.«¹⁰⁹

¹⁰³ Valenčič. Vzgoja in omika, 150.

¹⁰⁴ Urbanus. Knjiga o lepem vedenju, 159.

¹⁰⁵ Valenčič. Vzgoja in omika, 150, 151.

¹⁰⁶ Prav tam, 195.

¹⁰⁷ Prav tam, 228.

¹⁰⁸ Valenčič. Vzgoja in omika, 151.

¹⁰⁹ Prav tam.

Viri in literatura

Knjižni viri

Freiherr von Knigge, Adolph: *Über den Umgang mit Menschen*. <http://www.al-adala.de/Neu/wp-content/uploads/2011/10/Knigge-%C3%9Cber-den-Umgang-mit-Menschen.pdf> (Dostop: junij 2018)

Rozman, Edvin: *O dostojnosti*. Ljubljana: [samozal.], 1909.

Umek, Ivan: *Slovenski plesalec*. Trst: [samozal.] I. Umek, 1893.

Umek, Ivan: *Moderni plesalec*. Trst: [samozal.] I. Umek, 1904.

Valenčič, Jožef: *Vzgoja in omika ali izvir sreče*. Ljubljana: J. Valenčič, 1899.

Vesel, Ivan: *Olikani Slovenec*. Ljubljana: Matica Slovenska v Ljubljani, 1868.

Urbanus (Franc Terseglav): *Knjiga o lepem vedenju*. Ljubljana: Katoliška Bukvarna, 1910.

Wenzel, G. I: *Mann von Welt oder Grundsätze und Regeln des Anstandes, der Grazie, der feinen Lebensart, und der wahren Höflichkeit*. 7. izdaja. Pesch: Hartleben, 1821.

Časopisni viri

Laibacher Zeitung (8. 2. 1892), letnik 111, številka 30.

Laibacher Zeitung (11. 2. 1902), letnik 121, številka 34.

Popotnik, časopis za sodobno pedagogiko (1911), letnik 32, številka 3.

Slovenski narod (6. 12. 1913), letnik 46, številka 281.

Literatura

Aldrich, Elizabeth: *From the ballroom to hell: grace and folly in nineteenth-century dance*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1991.

Barnard, Malcolm: *Moda kot sporazumevanje*. Prevedla Miriam Drev. Ljubljana: Sophia, 2005.

Fink, Monika: *Der Ball. Eine Kulturgeschichte des Gesellschaftstanzes im 18. und 19. Jahrhundert*. Innsbruck-Wien: Studien Verlag; Libreria Musicale Italiana, 1996.

Harer, Inegborg: »Tanzunterricht in Graz oder von der »edlen Gleichheit der Fußbewegung«. V: *Tanz im Biedermeier: Ausdruck des Lebensgefühls einer Epoche*, ur. Barbara Boisits in Klaus Hubmann, 207- 234. Wien: Mille Tre Verlag, 2006.

Neubauer, Henrik: *Gib skozi stoletja: obnašanje, gibanje in odnosi med ljudmi od 15. do 19. stoletja*. Ljubljana: Forma 7, 1997.

Žagar, Janja: »Primerno in lepo skozi bonton.« *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, 16 (2006) 53-74.

Zusammenfassung

„VERGNÜGEN UND WELTGEWANDTHEIT SIND NICHT SELBSTZWECK DER TANZKULTUR, IHR ZWECK IST LEDIGLICH, DASS SCHLECHTE GEWOHNHEITEN IM BENEHMEN UND BEWEGEN BEHOBen WERDEN UND DESSEN LIEBLICHKEIT UND HÖFLICHKEIT VERFEINERT WIRD.“

Die Tanzkultur im langen Jahrhundert des Bürgertums im Spiegel der Benimmbücher und der Mode

Benimmbücher stellen eine wichtige historische Quelle dar, in der wir die Gesellschaft einer bestimmten Zeit in dem Licht betrachten können, in dem sie sich selber sah oder sehen wollte, bzw. vor allem in dem Licht, in dem andere sie sehen sollten. Benimmbücher waren nicht nur gesammelte Regeln, die nicht gesetzlich verankert waren, aber in der bürgerlichen Öffentlichkeit trotzdem einen gewissen Wert und eine gewisse Geltung hatten. Sie stellten auch Ideale dar, die sich die Gesellschaft selber stellte und nach denen sie immerzu strebte. Es war die Aufgabe jedes Einzelnen, die in der Gesellschaft akzeptierten Normative zu kennen, zu verinnerlichen und als die eigenen anzunehmen. Mit dieser Form der (Selbst)Kontrolle hielt die bürgerliche Gesellschaft ihren gesellschaftlichen Status aufrecht und diktierete ihn gleichzeitig als niemals erreichbares Ziel den ihr nicht ebenbürtigen gesellschaftlichen Ständen.

Tanzveranstaltungen waren neben ihrer geselligen Rolle auch ein wesentliches Feld zur Festigung

des bürgerlichen Selbstbildes. Bei Tanzveranstaltungen wurde vom Einzelnen erwartet, dass er die geschriebenen und ungeschriebenen Regeln beachtet bzw. sich im Rahmen des erwarteten Benehmens bewegt. Die Verfasser von Benimmbüchern sahen Tanzveranstaltungen als wichtiges Element im Alltag des bürgerlichen Menschen und widmeten ihnen daher entsprechend Raum in ihren Werken. Dabei beschränkten sie sich nicht nur auf die Ausführung des Tanzes, sondern bezogen auch einzelne Elemente solcher Veranstaltungen mit ein, wie z.B. das Versenden der Einladungen, die Vorbereitung des Tanzsaales und der Pause oder Regeln für die Durchführung der angemessenen Verbeugung. Außerdem sprachen sie das Verhältnis und die Kommunikation zwischen den Geschlechtern an.

Andererseits muss man sich bewusst sein, dass die Einträge in solchen Ratgebern zu einem großen Teil ein idealisiertes Bild der Tanzveranstaltungen geben und es daher auch zu markanten Abweichungen zwischen dem niedergeschriebenen und dem realen Bild auf der Tanzfläche kam.

Eines der Elemente der nichtverbalen Kommunikation, das sich im Aussehen widerspiegelte, war die Kleidung. Sie veränderte sich durch das lange 19. Jahrhundert andauernd und war vor allem bei Frauen einem ständigen Wechsel im Hinblick auf die jeweilige Mode unterworfen. Wie der Tanz war auch die Kleidung und insbesondere die Tanzkleidung immer im Visier von Moralisten.

Bei Tanzveranstaltungen spielten auch Tanzlehrer eine wichtige Rolle. Ihre Aufgabe war nicht nur, einzelne Tanzformen zu unterrichten, sondern gleichzeitig auch die Veranstaltungen vorzubereiten und zu leiten, wobei sie die Rolle der Aufseher oder »Tanzleiter« übernahmen. Die Teilnehmenden an Tanzübungen, die von den Tanzlehrern durch Annoncen in verschiedenen Zeitungen zu Tanzkursen eingeladen wurden, wurden von den Lehrern zusammen mit dem Tanz auch in dem in der Gesellschaft erwarteten Benehmen, der guten Körperhaltung und der angebrachten Kommunikation untereinander unterrichtet.

Schlagwörter: Tanzkultur, Bürgertum, 19. Jahrhundert, Benimmbücher, Tanz

Mateja Ratej

Zatočišče teozofa Hilarija Tofana v Mariboru v desetletju po prvi svetovni vojni

RATEJ Mateja, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

304.2(497.412)"1918/1929":929Tofan H.
141.332:929Tofan H.

**MARIBORSKO ZATOČIŠČE TEOZOFA
HILARIJA TOFANA V DESETLETJU PO PRVI
SVETOVNI VOJNI**

Avtorica se v razpravi ukvarja z življenjsko zgodbo Hilarija Tofana, begunca iz Črnovic (Bukovina), ki je v letih 1919–29 s soprogo Konstanco živel v Mariboru, v prvih letih kot profesor zgodovine in zemljepisa na tamkajšnji realni gimnaziji. Tofanova sta bila v začetku leta 1929 ovadena na okrožnem sodišču: Hilarij zaradi posilstva služkinje Cecilije Miško, Konstanca pa zaradi domačega zdravljenja in smrti petnajstletne služkinje Margarete Dobaj. Po prihodu v Maribor se je začela pri Tofanu kazati paranoja, zakonca pa sta čustvene rane ob izgubi doma blažila z nasiljem nad služkinjami. Velike identitetne preobrate po prihodu v Maribor je skušal Tofan miriti zlasti s študijem teozofije, ki mu je pomagala upravičiti odtujenost od nove dobe, ki je nastopila po veliki vojni. Avtorica ugotavlja, da je bilo življenje zakoncev, ki sta v sebi prepletala nemško, rusko, ukrajinsko, poljsko, slovensko, romunsko zavedanje, edinstvena ilustracija razpada kulturnih imaginarijev po koncu avstro-ogrskega in ruskega imperija.

Ključne besede: Hilarij Tofan, Konstanca Tofan, Maribor, 1918–1929, zgodovina mentalitet

RATEJ, Mateja, Phd, Research Fellow, Institute of Cultural History, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 1, SI-1000 Ljubljana, mratej@zrc-sazu.si

304.2(497.412)"1918/1929":929Tofan H.
141.332:929Tofan H.

**THE MARIBOR REFUGE OF THE THEOSOFIST
HILARIJ TOFAN IN THE DECADE
FOLLOWING WORLD WAR I**

The author presents the story of Hilarij Tofan, refugee from Chernivtsi (Bukovina), who lived in Maribor together with his wife Constanze between 1919 and 1929, teaching history and geography at the local grammar school for the first few years. The Tofans were indicted in the District Court in early 1929: Hilarij for the rape of their maidservant Cecilija Miško; and Constanze for providing home medical care and causing the death of the 15-year-old maidservant Margareta Dobaj. After settling in Maribor, Hilarij showed signs of paranoia, and the couple began healing the emotional wounds caused by the loss of their home by turning violent towards their servants. Hilarij tried to soothe the symptoms of identity shift following his arrival in Maribor by studying theosophy, which helped him overcome alienation from the new era following the Great War. The author finds that the life of the couple, who represented a mix of German, Russian, Ukrainian, Polish, Slovenian and Romanian awareness, provides a unique illustration of the disintegration of cultural imaginaries following the decline of the Austro-Hungarian and Russian empires.

Key words: Hilarij Tofan, Konstanze Tofan, Maribor, 1918–1929, history of mentalities

Začetek leta 1929 je moral državljane prve jugoslovanske države navdajati z nelagodjem, negotovostjo in tesnobo. Vsaj v dveh pogledih je močno odstopal od že videnega. Po nastopu šestojanuarske diktature je vlado prevzel general. Ob tem je prekrbo, komunikacije in promet v državi hromila izjemno huda zima z obilico snega in s temperaturami globoko pod nič stopinj Celzija.¹ Za Cecilijo Miško je bil tisti konec januarja še dodatno neprijeten. Devetindvajsetletna služkinja je na Okrajnem sodišču v Ormožu podala kazensko ovadbo proti nekdanjemu delodajalcu, upokojenemu profesorju zgodovine in zemljepisa na mariborski realni gimnaziji, Hilariju Tofanu. Njen očitek je bil hud. Marca 1928 naj bi ji Tofan na svojem domu v Marijini ulici 10 v Mariboru med spanjem pod nos porinil stekleničko, iz katere je vel oster vonj, nato pa jo omamljeno posilil.²

Naslednje jutro se je prebudila s hudim glavobolom, ki ga je spremljalo bruhanje. Hladna mokrota njenega spodnjega perila je pričala, da je bila posiljena. Takoj je zapustila službo, v katero je bila sprejeta šele prejšnji dan pozno popoldne, in se vrnila k prejšnji delodajalki.³ Hilariju Tofanu je pred odhodom iz njegovega stanovanja z nožem na vratu prisegla, da ga ne bo izdala. Decembra istega leta je na domu svojih staršev rodila hčer, za katero je trdila, da je plod posilstva; v to je bila prepričana, saj je bil profesorjev napad nanjo edini spolni stik, ki ga je imela z moškim, odkar se je pred leti razšla z očetom svojega tedaj šestletnega otroka.⁴

Revna viničarska hči Franca in Alojzije (r. Kociper) je izhajala iz Svetega Tomaža pri Ormožu.⁵ Zdi se, da je bila njena odločitev za kazenski pregon Hilarija Tofana povezana z dejstvom, da je le nekaj

dni pred tem Marija Dobaj iz Jelovca (po nekaterih navedbah v kazenskem spisu iz Brestrnice, sosednjega naselja, oboje v neposredni okolici Maribora) na mariborskem okrožnem sodišču podala sum, da je Konstanca Tofan z domačo zdravilsko prakso, t. i. mazaštvom, povzročila smrt njene petnajstletne hčere Margarete Dobaj v času, ko je bilo dekle zaposleno kot služkinja pri Tofanovih.⁶

S kazenskima ovadbama in odprtjem policijske preiskave se je začel počasi razpletati klobčič, ki sta ga v odnosih s svojo okolico zadnjih deset let spleatala begunca iz Bukovine – zakonca Konstanca (včasih podpisana Konstancija Helena) in Hilarij (včasih podpisan Hilarijon) Tofan. V dveh sodnih procesih, ki sta sledila v naslednjih mesecih na mariborskem okrožnem sodišču, sta zakonca drug drugemu odločno stopila v bran.

Kazenska spisa sem podrobneje analizirala v znanstveni monografiji *Begunstvo profesorja Tofana; kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja* (Modrijan, 2015), v razpravi pa se posvečam zlasti idejnemu in predstavnemu svetu Hilarija Tofana, ki ju je preoblikoval njegov begunski položaj. Tofan za svojo pravno obrambo ni najel pravnega zastopnika, temveč se je zavarjal sam z nepričakovano pravno izurjenostjo. Dejstvo, da ni zaupal odvetnikom, je bilo logična posledica Hilarijevega »slaboumja«, diagnosticerane paranoje, ki ga je v zadnjem desetletju stala službe na mariborski gimnaziji, hkrati pa je njega in ženo pahnila v popolno socialno izolacijo, ki je v času kazenskih procesov proti njima zaradi njegove boletne sumničavosti v vse in vsakogar močno načenjala tudi njun zakon.⁷

Zakonca Tofan sta v Mariboru preživela dvajseta leta 20. stoletja. Mesto na jugoslovansko-avstrijski meji sta leta 1919 izbrala za svoj novi dom, ker so se v njem podobno kot v rodnih Črnovicah prepletale številne kulturne (verske, nacionalne, jezikovne) identitete z močnim nemškim in slo-

¹ S proglasom se veljavnost obstoječe ustave SHS ukinja, *Slovenec*, 6. 1. 1929, 1; Zima in mraz uničujeta neusmiljeno dalje, *Mariborski večernik Jutra*, 13. 2. 1929, 1.

² Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 103/29 (dalje Vr VII 103/29), Okrajno sodišče v Ormožu – kazenska ovadba, 29. 1. 1929.

³ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, kartica Cecilija Miško.

⁴ PAM, Vr VII 103/29, Okrajno sodišče v Ormožu – kazenska ovadba, 29. 1. 1929.

⁵ PAM, fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, kartica Cecilija Miško; Nadškofijski arhiv Maribor, Matična knjiga Svetinje.

⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 68/29 (dalje Vr VII 68/29), Okrožno sodišče Maribor – Uradni zaznamek, 23. 1. 1929.

⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spisa Cg I a 646/28 in Cg I a 496/29, Tofan Konstanca – zahteva za ločitev zakona od mize in postelje; PAM, Vr VII 103/29, Predlogi Državnega pravdnštva, 27. 4. 1929.

Maribor, Glavni trg (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1693 Zbirka fotografij in razglednic)

vanskim elementom. Črnovice so bile v prvi svetovni vojni prizorišče silovitih bojov med rusko in avstro-ogrsko armado. V mestu z 90.000 prebivalci je bil sedež grško-orientalskega nadškofa in nemška univerza (vseučilišče).⁸ Podobno kot okrog 11 odstotkov prebivalcev Črnovic sta bila tudi Tofanova grško-orientalske (pravoslavne) veroizpovedi.⁹

Hilarij Tofan se je rodil leta 1872 v vasi Vilavče (okraj Vyžnica) materi Mariji (r. Halip) in očetu Mihaelu, ki je bil po sinovih besedah županov zastopnik v vasi z okrog 6.000 prebivalci in bogaboječ mož. Tri sinove je vzgajal v pobožnem duhu in jih vse poslal na šolanje v »glavno mesto«, približno 60 kilometrov oddaljene Črnovice; Anton, najstarejši med brati, je postal duhovnik, Hilarij srednješolski profesor, najmlajšega sina pa je oče po šestih letih šolanja kot svojega verjetnega naslednika na domačem posestvu na mačehino zahtevo (kot kaže, je mati medtem umrla) izpisal iz šole.¹⁰

⁸ Naše čete danes zjutraj udrle v Črnovice, *Slovenec*, 3. 8. 1917, 1.

⁹ Osatschuk, *Procesi narodnega zavedanja in spreminjanje veroizpovedi v Bukovini*, 160.

¹⁰ Prav tam.

Tofan je bil pred nastopom prve svetovne vojne stalni profesor na gimnaziji v Seretu/Siretu, mestu v Bukovini s številnim judovskim prebivalstvom (danes v Romuniji). Z začetkom vojne so ga avstrijske oblasti kot »znanega rusofila« najprej zaprle, nato pa poslale na bojišče v Karpate. Godilo se mu je tako slabo, da je čutil olajšanje, ko je bil priveden pred vojaško sodišče; tam so, tako Tofan, zlasti Madžari streljali in obešali hitro in brez preiskave. Vendar Tofana niso usmrtili, konec leta 1914 je bil z obtožbo vohunstva z avtomobilom prepeljan iz Karpatov v Dorno Vatro (Vatra Dornei, danes Romunija), tam pa je bil ob posredovanju nadporočnika poljskega rodu oproščen obtožb in znova poslan na bojišče.¹¹

Hudo ranjen se je Hilarij Tofan poslovil od bojnih polj, po okrevanju pa je odpotoval na Dunaj, kjer je z razpadom Avstro-Ogrske kljub ruskemu prepričanju postal ukrajinski likvidacijski komisar pri Ministrstvu za uk in bogočastje, nato pa ravnatelj dveh ukrajinskih srednješolskih zavodov na Dunaju; hkrati je bil predsednik tamkajšnje izpitne komisije za zrelostne izpite (maturu). Ko je bila likvidacijska komisija konec leta 1919 razpuščena,

¹¹ Prav tam.

si je Tofan želel nadaljevati življenjsko in poklicno pot v eni od slovanskih dežel, saj so bile v Bukovini (pod romunsko oblastjo) razpuščene vse ukrajinske srednje šole. Mikali sta ga dve novi državi: Čehoslovaška republika in Kraljevina SHS. Ob božiču 1919 je z navdušenjem in visokimi pričakovanji sprejel dekret iz Ljubljane, ki ga je postavljajl za profesorja zgodovine in zemljepisa na realno gimnazijo v Maribor.¹² Njegova namestitev na gimnaziji je bila posledica posebnih okoliščin po množičnem odpuščanju nemštvu privrženih javnih uslužbencev v Mariboru po prevratu leta 1918.¹³

Hilarij Tofan je na mariborskem okrožnem sodišču kljub svoji tesni povezanosti z ukrajinstvom brez omahovanja navedel ruščino kot materni jezik in je sam sebe ob vsaki priliki ponosno označeval za rusofila.¹⁴ Za navidez enoznačno in preprosto besedo, ki je označevala osebo z rusko identiteto, se je skrivala neizmerno kompleksna, shizofrena in politično, versko, jezikovno ter etnično prepišna podoba Bukovine in Galicije, tega vmesnega prostora med dvema velikima svetovoma – evropskim in ruskim. Pred prvo svetovno vojno so imeli prebivalci Galicije in Bukovine (znani pod imeni avstrijski Ukrajinci, Malorusi ali Ruteni) štiri politične stranke: narodnodemokratsko (Mladoruteni), radikalno-kmetsko, socialdemokratsko in rusofilsko stranko (Staroruteni). Za razliko od prvih treh, ki so bile posledica razvijajoče se ukrajinske nacionalne identitete, je rusofilska ali moskvofilska stranka zagovarjala pripadnost ruski nacionalni ideji. V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja je imela na področju Bukovine in Galicije velik vpliv, v zadnjih zdihljajih avstro-ogrske monarhije pa je njena podpora med volivci padala. Na parlamentarnih volitvah leta 1907 je Narodno-demokratska stranka dosegla dvaindvajset sedežev v dunajskem parlamentu, rusofili pet, radikalno-kmetska tri in socialdemokratska stranka dva.¹⁵

Razume se, da je avstrijska oblast strogo nadzorovala in preganjala pristaše rusofilov, ki so kljub

upadanju podpore tudi pred prvo svetovno vojno zadrževali otočke moči v nekaterih institucijah in med grškokatoliškim klerom. Policijski nadzor nad rusofili se je zlasti okrepil po koncu rusko-japonske vojne (1905), ko se je del rusofilskega gibanja v Galiciji in Bukovini radikaliziral z zahtevo po kulturni integraciji z Rusijo vključno s prevzemom ruščine. Ob začetku prve svetovne vojne je prišlo do množičnih aretacij in pobojev rusofilov, med katerimi so bili številni internirani v koncentracijskem taborišču Thalerhof.¹⁶

Bržkone je Hilarija Tofana pred zanesljivo smrtjo obvaroval umik iz Črnovic (kot enega središč dogajanja) v Siret. V Bukovini je imelo rusofilstvo nekatere posebnosti, saj se je razvilo kot reakcija na asimilacijsko politiko romunskih oblasti zaradi verske naklonjenosti grškokatoliški pravoslavni cerkvi in vpliva ruskega konzulata v Črnovicah. Eden glavnih akterjev tamkajšnjega gibanja je bil Ivan Hlibovytski.¹⁷ Glede na raziskave zgodovinarja Evgeniya Krivočuprina, ki se ukvarja s politično zgodovino Bukovine v prvi polovici 20. stoletja, je bil Hilarij Tofan v desetletju pred prvo svetovno vojno aktivni (in v nekaterih primerih ustanovni) član več rusko usmerjenih kulturnih in izobraževalnih društev ter organizacij v Črnovicah in Siretu, kjer je bil med drugim vodja lokalnega muzeja.¹⁸ Ko družbeno in politično angažirani profesor kmalu po preselitvi v Maribor ni več zmožl prepoznati svoje osebe v svetu neznanih mu pomenov in simbolov, se je umaknil v duševno bolezen – leta 1919 se je pri Hilariju Tofanu pričela razvijati preganjavica.

H kompleksnosti idejnega sveta zakoncev Tofan je izdatno pripomogla Konstanca, saj je bila jezikovna, nacionalna in politična identiteta njene izvirne družine vsaj deloma globoko predana ukrajinski nacionalni ideji. Soproga Hilarija Tofana je izhajala iz ugledne družine Kobylanski (oče Maksimilijan, mati Ivana, r. Cimer); priimek je včasih zapisan Kobyljanski oziroma Kobylanski, v nadaljevanju pa ohranjam zapis Kobylanski, kakor so ga zapisovali člani družine Štefana Kobylanskega

¹² *Prav tam.*

¹³ *Nemci in Maribor*, 62.

¹⁴ PAM, Vr VII 103/29, *Zaslišba obdolženca – Hilarijon Tofan*, 22. 2. 1929.

¹⁵ *Politične stranke avstrijskih Ukrajincev*, *Nova doba*, 8. 6. 1907, 2; *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/default.asp>.

¹⁶ *Krivočuprin, Massacre of Przemyśl* 15. 9. 1914, 38; *Internet Encyclopedia of Ukraine*: <http://www.encyclopediaofukraine.com/default.asp>.

¹⁷ *Prav tam.*

¹⁸ *Korespondenca avtorice z Evgeniyem Krivočuprinom*, december 2014.

v Mariboru v uradnih dokumentih. Od Hilarija osem (po nekaterih podatkih v kazenskem spisu pa šestnajst) let mlajša Konstanca (rojena leta 1880 oziroma po lastnih besedah 1888; trdila je, da je stara štirideset let), je na sodišču označila nemščino kot svoj materni jezik.¹⁹

Maribor za zakonca Tofan najbrž ni bil popolnoma neznano mesto, saj je tam od leta 1909 bival Štefan Kobylanski (1866–1940), avstrijski polkovnik in komandant kadrovskega bataljona mariborskega 26. strelskega polka, ki je v prevratnih dneh prestopil na stran Rudolfa Maistra. Kobylanski je bil brat očeta Konstance Tofan, torej njen stric.²⁰ A kot kaže, Konstanca po preselitvi v Maribor s stricem Štefanom ni bila v stikih, saj se je za preganjavico oboleli sprog sprl tudi z njim.²¹ Nemščina je bila sporazumevalni jezik že v hiši Štefanovega očeta (tj. deda Konstance Tofan), medtem ko sodi Štefanova sestra (tj. teta Konstance Tofan), znamenita ukrajinska pisateljica in feministka Olga Kobylanska (1863/4–1942), med začetnike ukrajinskega (jezikovnega in nacionalnega) zavedanja, čeprav se je ukrajinščine naučila šele v odrasli dobi. Olga je bila oktobra 1924 skupaj z mlajšim bratom Aleksandrom (1875–?), policijskim prefektom, in njegovo ženo Antonijo na dvotedenskem obisku pri bratu Štefanu v Mariboru.²² Njihov obisk je sovpadal z gostovanjem svetovnega šahovskega mojstra dr. Emanuela Laskerja pri mariborskem šahovskem klubu, ko se je na turnirju skupaj s sedemnajstimi mariborskimi šahisti pomeril tudi Štefan Kobylanski.²³ Po pisanju Jana Šedivyja je Olga tedaj na moč obžalovala, ker ni bila vešča slovenščine in se je morala v Mariboru sporazumevati v nemščini.²⁴ Zaradi bolešno ljubosumnega moža je malo verjetno, da se je Konstanca Tofan leta 1924 v Mariboru srečevala s teto Olgo.

Po nekaterih niansah iz kazenskih spisov smemo sklepati, da sta Hilarij in Konstanca Tofan pri

zahtevnejšem sporazumevanju z okolico v Mariboru govorila nemško, med seboj pa morebiti rusko. Pri tem je Hilarij obvladal slovenščino boljše od svoje soproge, ki je na sodišču sicer navedla, da govori poleg nemščine tudi ruščino in slovenščino, a je vendarle zaupnejše odnose spletala s svojimi nemško govorečimi služkinjami. Hilarij je medtem poleg ruskega, nemškega in slovenskega jezika govoril še poljsko in romunsko. Pomenljivo je, da se nihče od njiju ni prišteval med govorce ukrajinskega jezika.²⁵

Prepletajoča se in fluidna jezikovna/nacionalna/politična identiteta pri zakoncih Tofan je odlično odlikovala težavnost preoblikovanja skupinskih identitet v srednjeevropskem prostoru po razpadu avstro-ogrskega in ruskega imperija. Z razpadom dveh velikanskih držav in njunega miselnega sveta je pričel razpadati tudi notranji svet Hilarija Tofana, ki se je v naslednjem desetletju kljub profesorjeve-mu hlastanju za novimi miselnimi oprijemališči popolnoma sesul sam vase. Tofan svojega notranjega sveta nikoli več ni uspel postaviti na nove temelje.

Proti koncu januarja 1929 so točno opoldne pred vrati stanovanja Tofanovih obstali štirje možje postave. Dva zdravnika in dva policijska agenta so zahtevali hišno preiskavo domovanja zakoncev v zvezi s smrtjo služkinje Margarete Dobaj.²⁶ Vdor nepoklicanih v Tofanov skrbno varovan in nadzorovan svet je v Hilariju izzval silovito reakcijo. Grozil je s pritožbo pri predsedniku jugoslovanske vlade, a je nazadnje moške le spustil v stanovanje. Prišli so imeli kaj videti: poleg velikega števila steklenič s tekočinami različnih barv, praškov, pilul, injekcijskih brizgalk ipd., ki so bila obremenilna za oba Tofana, so zakoncema zasegli (nedovoljeno) pištolo s sedemnajstimi naboji. Konstanca Tofan je trdila, da sprog ni vedel za orožje.²⁷ V domači

¹⁹ PAM, Vr VII 68/29, *Zaslišba obdolženca – Konstancija Tofan*, 6. 3. 1929.

²⁰ Šedivy, *Ukrajinska pisateljica Olga Kobyljanska*, 187–188.

²¹ PAM, Vr VII 103/29, *dopis vodstva mariborske realne gimnazije Okrožnemu sodišču Maribor*, 13. 5. 1929.

²² PAM, *fond: Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, kartica Štefan Kobylanski*.

²³ Dr. Lasker v Mariboru, *Tabor*, 2. 10. 1924, 1.

²⁴ Šedivy, *Ukrajinska pisateljica Olga Kobyljanska*, 188.

²⁵ PAM, Vr VII 103/29, *Zaslišba obdolženca – Hilarijon Tofan*, 22. 2. 1929; Vr VII 68/29, *Zaslišba obdolženca – Konstancija Tofan*, 6. 3. 1929; Vr VII 103/29, *pismo Fanni Stonitsch policijskemu komisarju Kerševanu, Maribor*, 19. 3. 1929.

²⁶ PAM, Vr VII 68/29, *Prijava okrajnega nadzornika Macarola*, 24. 1. 1929.

²⁷ *Prav tam*; PAM, Vr VII 68/29, *Dopisovalna pola – dopisovanje med državnim tožilcem in preiskovalnim sodnikom*, 27. 4. 1929.

Mariborsko domovanje zakoncev Tofan na tedanji Marijini ulici (ob frančiškanski cerkvi), porušeno v bombardiranju med drugo svetovno vojno. (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1702 Zbirka albumov fotografij in razglednic)

lekarni zakoncev sta se med učinkovinami, ki jih je bilo moč razločiti že v stanovanju, nahajala opij in morfij, medtem ko so bile številne stekleničke s tekočinami brez oznak zgolj s pripisanimi skopimi navodili za uporabo.²⁸ Vse je kazalo na to, da ju je z zdravili oskrboval nekdo, katerega identitete ni sta bila pripravljena razkriti, saj sta na zaslišanjih različno pojasnjevala, kako sta prišla do zdravil.²⁹

Dan po hišni preiskavi pri Tofanovih je bila v zvezi s smrtjo služkinje Margarete Dobaj na mariborskem mestnem fizikatu (nekoč urad za higieno in preprečevanje bolezni, op. p.) zaslišana Konstanca Tofan. V času podrejenosti ženskega spola moškemu morda ni bilo nenavadno dejstvo, da je svojo pripoved pričela z opisom soprogevega življenja in ne svojega. Dejala je, da je mož po upokojitvi teozof, poleg tega se je ukvarjal s prevajanjem iz nemščine ter učenjem slovenščine in srbohrvaščine. Zlasti v zimskem času po cele dneve ni zapuščal svoje sobe.

Takoj nato je dodala: »Že od nekdaj je nagle jeze, če se mu v takem štadiju oponira, naraste njegova razdraženost do besnenja.«³⁰

Prigoda, s katero je nadaljevala Konstanca, prav tako ni imela zveze z zadevo, ki jo je pripeljala pred zasliševalce: v začetku novembra 1928 jo je mož preganjal zaradi ljubosumnosti, zato mu je pobegnila v kopalnico, kjer je padla v kopalno kad, polno vode. V stiski in strahu pred soprogom je poslala služkinjo na policijo, a ko je stražnik prispel na njun dom, je bila huda ura že mimo. Hilarij je odšel v mesto po opravkih, žena pa je odločno zanikala (in vse še enkrat ponovila na zaslišanju), da bi jo soproog pretepal, razbijal pohištvo ali treskal z vrati. Vsega tega so ga v pritožbah za kaljenje miru obtoževali sosodje.³¹

Sedeminpetdesetletni Hilarij Tofan je mariborsko okrožno sodišče zaprosil za enomesečni

²⁸ PAM, Vr VII 68/29, poročilo mestnega fizika Državnemu tožilstvu, 25. 1. 1929.

²⁹ PAM, Vr VII 68/29, Zaslišba obdolženca – Konstanca Tofan, 6. 3. 1929; Zaslišba priče – Hilarij Tofan, 4. 2. 1931.

³⁰ PAM, Vr VII 68/29, Zapisnik mestnega fizika, 24. 1. 1929.

³¹ Prav tam.

odlog sojenja, da bi se lahko temeljito pripravil na obrambo, zato je bil v zvezi s posilstvom Cecilije Miško zaslišan šele konec februarja 1929. Sodniku je uvodoma povedal, da je bil dvakrat predkaznovan, hkrati pa je zanikal, da bi trpel za duševno ali telesno boleznijo. Zatrdil je, da je v vseh pogledih zdrav človek. Kmalu po začetku zaslišanja je kot »podlo laž« zavrnil obtožbe o posilstvu, pred sodnikom se ni mogel spomniti niti tega, ali je bila Cecilija Miško resnično služkinja na njegovem domu. Da je ni še nikoli videl, je trdil celo potem, ko je ta ob soočenju v profesorju prepoznala svojega posiljevalca in predložila delavsko (poselsko) knjižico, v kateri je bilo zapisano, da je službovala pri Tofanu.³²

Cecilija je svoje trditve podkrepila s pripovedjo, ki je v Tofanovo zgodbo vnesla tri nove like. Pozornost je vzbujalo dejstvo, da je šlo za trojico, ki je bila del vplivnega mariborskega kroga in je neznano kako našla stik s socialno odmaknjenima zakoncema. V času, ko je Cecilija Miško nastopila službo pri Tofanovih, so se v Konstančini kuhinji redno prehranjevali mariborski srezki poglavar (srez, politični okraj) dr. Marko Ipavec (1880–1937), njegov brat, sicer pa pionir ginekologije v Mariboru dr. Benjamin Ipavec (1878–1962) ter sekcijski svétnik (naziv za visokega uradnika pravniške stroke) dr. Franc Ratej (1878–1960).³³ Vsak od njih je imel na jedilnem listu drugačen obrok, zato je Konstanca Tofan skrbno vodila služkinjo Cecilijo s krožniki zdaj k enemu, zdaj k drugemu obedovalcu: »*To kosilo dajte gospodu zdravniku na desni strani, drugo gospodu okrajnemu glavarju v sredini, tretje pa gospodu svétniku na levi strani.*«³⁴

Končno se je tudi Hilarij Tofan, ki se po lastnih besedah ni nikoli zanimal za ženine jedce, na zaslišanju spomnil, da je neka služkinja resnično prišla v njegovo sobo po meter. Potrebovali so ga v obednici, da bi premerili mizo in tako ugotovili, ali lahko Konstanca poleg omenjenih treh sprejme na hrano še koga.³⁵ Kaže, da je bila profesorjeva soproga, ki

si je izobrazbo pridobivala na domu svojih staršev, večša dobrega kuhanja.³⁶ Njen abonent Franc Ratej je na zaslišanju v začetku junija 1929 povedal, da ga je čudilo naglo menjavanje služkinj pri Tofanovih in zadržanost Hilarija, s katerim ni nikoli govoril.³⁷ Osebnostno skromen pravnik mirnega značaja je bil strokovnjak za turizem in je leta 1939 postal predsednik Zveze za tujski promet v Sloveniji.³⁸

Zakonca Tofan sta marca 1929 policijskemu nadsvetniku Vekoslavu Kerševanu napisala devet strani dolgo pismo v nemščini, v katerem sta se na široko posvetila razumevanju svojega položaja, v katerem sta pričakovano nastopala kot žrtvi. Tofan se je v svoji kazenski zadevi nekajkrat odločil za podoben neformalni način obrambe, ko je skušal v zasebnih pismih uradnim organom pojasniti, da je žrtev zarote. V tokratnem skupnem zapisu sta zakonca ponovno poudarila, da razumeta kazenska primera kot vrhunec zlonamerne delovanja neposrednega okolja proti njima. Takšno razumevanje pojasni, zakaj sta drug drugemu z vso silovitostjo stopala v bran, četudi je bil njun medsebojni odnos ne le poškodovan, ampak sovražen in psihično ter fizično nasilen. Argumentacija zapisa je zvesto sledila valu Hilarijevih paranoidnih motenj. Opazno je bilo, da je največjo travmo zakoncev povzročal občutek nezmožnosti nadzorovanja govoric, saj sta Vekoslava Kerševana nekajkrat prosila, naj ju zavaruje pred obrekovanji okolice.³⁹

Ne glede na to je imelo mariborsko državno tožilstvo konec marca 1929 dovolj dokazov za vložitev obtožnice proti Konstanci Tofan, ki jo je bremenil prestop zoper varnost življenja zaradi injiciranja zdravila *Omnadin* Margareti Dobaj.⁴⁰ Konec aprila 1929 ob deveti uri zjutraj se je na mariborskem okrožnem sodišču začela glavna obravnava proti njej. Sojenje Konstanci se za razliko od soprogovega sojenja ni odvijalo pred poroto, saj so spadala

³² PAM, Vr VII 103/29, Zaslišba obdolženca – Hilarijon Tofan in Zaslišba priče – Cecilija Miško, 22. 2. 1929; prošnja Hilarija Tofana za izročitev ovadb in odlog sojenja, 20. 2. 1929.

³³ PAM, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Cecilija Miško, 22. 2. 1929.

³⁴ PAM, Vr VII 103/29, Tofanov ugovor Višjemu deželnemu sodišču v Ljubljani na obtožnico, 24. 8. 1929.

³⁵ PAM, Vr VII 103/29, Zaslišba obdolženca – Hilarijon Tofan, 22. 2. 1929.

³⁶ PAM, Vr VII 68/29, Zaslišba obdolženca – Konstancija Tofan, 6. 3. 1929.

³⁷ PAM, Vr VII 103/29, Zaslišba priče – Franc Ratej, 5. 6. 1929.

³⁸ Turizem smo ljudje, 119.

³⁹ PAM, Vr VII 103/29, pismo zakoncev Tofan policijskemu nadsvetniku Kerševanu, Maribor, 19. 3. 1929.

⁴⁰ PAM, Vr VII 68/29, Obtožnica proti Konstanci Tofan, 24. 3. 1929.

pred porotna sodišča le kazniva dejanja, za katera je bila po kazenskem zakoniku zagrožena smrtna ali najmanj petletna zaporna kazen. Porotna sodišča niso bila stalna, temveč so bila sklicana praviloma vsake tri mesece na sedežih okrožnih sodišč, zato je moral Hilarij Tofan v nasprotju s soprogo na izrek sodbe čakati še nekaj mesecev.⁴¹

Kratkotrajna razprava v primeru smrti služkinje Dobaj je bila sestavljena iz ponovnega zagotovila Konstance Tofan, da je Metki Dobaj zdravilo vbrizgala v dobri veri na ozdravitev, in izvedencev Ivana Jurečka in Ivana Zorjana, da je služkinja zaradi tega injiciranja umrla. Kmalu zatem je bila od morfija odvisna Konstanca Tofan zaradi prestopka zoper varnost življenja obsojena na dva meseca zaporne kazni in plačilo odškodnine staršema Margarete Dobaj. Razlogi za nizko kazen so kljub dejstvu, da je bila Konstanca že obsojena zaradi nasilja nad služkinjami, tičali v olajševalnih okoliščinah: priznanje obtoženke, splošna živčna razdraženost, razburjenost zaradi bolezni služkinje v prazničnem času, ko je bil otežen obisk zdravnika, in siceršnji dober glas/ugled.⁴² Zagovornik obsojene je sodišče še isti dan obvestil, da se bo na razsodbo pritožil višjemu sodišču, Stolu sedmorice v Zagrebu.⁴³

Od začetka septembra 1929 sta zakonca Tofan živela v središču Šentjurja.⁴⁴ Poleg verjetnih pritiskov okolja zaradi kazenskih procesov bi utegnil biti razlog za njuno preselitev huda stanovanjska stiska, s katero se je spopadal Maribor (tedaj je štel slabih 36.000 prebivalcev), zaradi vse večjega dotoka priseljencev s podeželja. Nujne sopotnice hitrega naraščanja mestnega prebivalstva so bile podgane, ki so v nekaterih primerih napadale ljudi.⁴⁵

⁴¹ PAM, Vr VII 68/29, Glavna obravnava, sodba Konstanci Tofan, 26. 4. 1929; PAM, Vr VII 103/29, Glavna razprava in obsodba Hilarija Tofana, 12. 9. 1929; Melik, Kazensko sodstvo na Slovenskem, 27.

⁴² PAM, Vr VII 68/29, Glavna obravnava, sodba Konstanci Tofan, 26. 4. 1929.

⁴³ PAM, Vr VII 68/29, obvestilo zagovornika o ničnostni pritožbi na Stol sedmorice v Zagrebu, 26. 4. 1929.

⁴⁴ PAM, Vr VII 103/29, Glavna razprava in obsodba Hilarija Tofana, 12. 9. 1929.

⁴⁵ Deložacije brez konca in kraja; Podganja nadloga v mestu, Mariborski večernik Jutra, 17. 9. 1929, 2.

Ker so bili začetki Tofanovega »slaboumja« (paranoje) tesno povezani z njegovo profesorsko službo na mariborski realni gimnaziji, je državno tožilstvo aprila 1929 preiskovalnemu sodniku predlagalo vzpostavitev stika z vodstvom šole.⁴⁶ Sredi maja 1929 je vodstvo realke sodišču predložilo obširno pojasnilo o upokojitvi Hilarija Tofana, ki se je pričevalo slikovito: »Na vprašanje, zakaj je bil profesor Tofan Hilarijon predčasno upokojen, se da na kratko odgovoriti: ker je postal na zavodu nemogoč in za pouk nesposoben.«⁴⁷

Ravnatelj Jakob Zupančič je v nadaljevanju navedel, da je dobil Tofan stalno službo na mariborski realki oktobra 1919, s čimer je pridobil tudi jugoslovansko državljanstvo. Leta 1922 je začel profesor zgodovine in zemljepisa poudarjeno sumničiti svoje kolege z ravnateljem na čelu, da hujskajo proti njemu dijake, ki mu zato nalašč nagajajo. Proforski zbor je na ponavljajoče se obtožbe zahteval disciplinsko preiskavo proti njemu. Potem ko je bil Tofan sprt skorajda z vsem kolektivom, je novembra 1923 zaprosil za daljši dopust. V tistem času je opravil zdravniški pregled in okrajni zdravnik Ivan Jurečko je v izvid zapisal, da Tofan trpi zaradi bolečin v predelu srca in srčnih krčev. Njegovo srce je udarjalo z neverjetnimi 120 udarci na minuto. Tofan zdravniku ni želel govoriti o napadih tesnobe, do njega se je obnašal na moč nezaupljivo.⁴⁸

Po koncu štirimesečnega dopusta je Hilarij Tofan neuspešno zaprosil za podaljšanje odsotnosti z delovnega mesta in brezplačno zdravljenje v toplih. Vodstvo šole mu je odgovorilo s pozivom, naj nemudoma vloži prošnjo za upokožitev, česar pa ni storil, temveč se je maja 1924 vrnil za šolski kateder; zgolj omenimo, da je strokovno glasilo *Učiteljski tovariš* sredi leta 1924 prinašalo presenetljivo novico, da je Tofan postal profesor realne gimnazije v Novem mestu, česar niti Tofan niti ravnatelj mariborske gimnazije nista omenjala, saj novega službenega mesta ni nikoli nastopil.⁴⁹ Ravnatelj realke je opisoval Tofanovo vrnitev v šolo kot čas neznosnih

⁴⁶ PAM, Vr VII 103/29, Dopisovalna pola – dopisovanje med državnim tožilcem in preiskovalnim sodnikom, 27. 4. 1929.

⁴⁷ PAM, Vr VII 103/29, dopis vodstva mariborske realne gimnazije Okrožnemu sodišču Maribor, 13. 5. 1929.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Izprememba na srednjih šolah, *Učiteljski tovariš*, 24. 7. 1924, 4.

napetosti med njim, profesorji in dijaki, kar je od vodstva zahtevalo takojšnje ukrepanje. Tudi starši otrok so odločno zahtevali odstranitev »tega blažneža« iz šole.⁵⁰ Da so bili med starši gimnazijcev tudi Mariborčani z obilico družbenega vpliva, ni treba posebej poudarjati. Tofan je bil konec maja 1925 suspendiran in sredi junija 1925 po sklepu disciplinske komisije upokojen. Na odmerjeno pokojnino se je pritožil, vendar v pritožbi ni uspel.⁵¹

Razumljivo je, da je Tofan svoje službovanje na mariborski realki videl popolnoma drugače. Razkril je nevšečnosti pri pridobivanju jugoslovanskega državljanstva in prizadevanjih za stalno službo na gimnaziji, ki so mu silno otežila prva leta v novi domovini. Čeprav sta prišla zakonca v Maribor brez imetja, zgolj z nekaj oblačili, se je Tofanu zdelo, da vlaga veliko truda v izkazovanje hvaležnosti in uslužnosti jugoslovanski državi, vse za ureditev svojega osebnega položaja. Hkrati s tem se je tudi v strokovnem pogledu znašel v malodane nerešljivem precepu: *»Če bi bil jaz na primer matematik, prirodoslovec ali jezikoslovec, moja sreča ne imela bi ni konca ni kraja. Ne da bi jaz ne maral svojih predmetov. Nasprotno. Ampak moja predmeta – zgodovina in zemljepis – sta postala vzrok moje nesreče v Mariboru.«*⁵²

S kulturnozgodovinskega gledišča je Tofanova osebna in poklicna tragika enkratna ilustracija posledic spremenjene geopolitične podobe Evrope po prvi svetovni vojni. Težave, ki jih je opisoval profesor iz Bukovine, so namreč izhajale iz prizadevanj nove jugoslovanske države, da bi po vzpostavitvi lastnega izobraževalnega sistema kar se da hitro tudi na simbolni ravni povezala svoje državljane v novo skupnost. Stalna navodila učiteljem po domoljubnem podajanju snovi z izrazitim domoznanskim predznakom so Hilarija Tofana spravljala ob pamet, saj je bil prepričan, da napenja vse sile za pravilno idejno usmeritev pouka: *»Predaval sem povsod v slovanskem duhu z navdušenjem za kralja, mojo novo drago domovino in narod, in marsikdaj*

*so ugajala moja predavanja učencem tako, da so mi ob koncu ure ploskali kakor igralcu v gledališču.«*⁵³

Nekdanji nemški (avstrijski) učbeniki niso dajali nikakršnega poudarka slovanski/slovenski zgodovini, novih jugoslovanskih pa še ni bilo, zato si je moral profesor Tofan pomagati, kakor je vedel in znal. Ker je ure in ure narekoval učencem, kar je uspel prejšnjo noč naštudirati, so se začeli oni, predvsem pa njihovi starši, neusmiljeno pritoževati nad njegovim načinom dela. Ni bilo dolgo, ko se je psihično preobremenjenemu profesorju zdelo, da sovražno prežijo nanj tudi kolegi profesorji. Ker je bil globoko prepričan, da odlično opravlja svoje predavateljske naloge, ga je predlog ravnatelja o upokojitvi strahotno prizadel.⁵⁴ Njegova soproga si je v tistem času redno vbrizgavala morfij.⁵⁵ Ko jo je Mirko Černič ob neki priložnosti obiskal na domu, da bi ji operiral ognojek na stegnu, nastal zaradi injiciranja, sta ga zakonca odslovila zaradi horoskopsko neugodnega trenutka in ga poprosila, da se vrne ob 19. uri.⁵⁶

Mariborski zdravnik Mirko Černič
(Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1763
Pertl Eman)

⁵⁰ PAM, Vr VII 103/29, dopis vodstva mariborske realne gimnazije Okrožnemu sodišču Maribor, 13. 5. 1929.

⁵¹ Prav tam.

⁵² PAM, Vr VII 103/29, Ugovor Hilarija Tofana na obtožnico državnega tožilstva, poslan Višjemu sodišču v Ljubljani, 24. 8. 1929.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ PAM, Vr VII 68/29, Zapisnik mestnega fizika, 24. 1. 1929.

⁵⁶ Černič, *Doživljaji in doživetja*, 41.

Hilarij Tofan je v prvi tretjini leta 1929 bržkone ves svoj čas namenjal pravni obrambi v zadevi posilstva Cecilije Miško, saj so se kar vrstili njegovi neformalni dopisi (pisani v rokopisu in slovenščini) pravosodnim organom. Konec maja 1929 je skušal okrožnemu sodišču ponovno predstaviti svojo plat zgodbe, kjer je kljub njegovim prizadevanjem po hladnem podajanju dejstev v sklepnem delu dopisa privrela na dan njegova duševna bolezen.⁵⁷ V začetku junija 1929 je tudi Konstanca Tofan kot priča končno lahko stopila v bran možu. Izpoved je zaključila s prepričanjem o nedolžnosti soproga in z zaokrožitvijo njegovega življenja, v katero je spretno vpletla njegovo neželjeno upokojitve in izkušnjo vojne, ki je sicer obtožencem še leta po prvi svetovni vojni predstavljala olajševalno okoliščino v sodnih postopkih: »Moj mož je bil prej vesele narave. Med vojsko je služil pri nekem pešadijskem bataljonu kot častnik in je bil v Karpatih ranjen v levo nogo. V vojski je veliko trpel, po vojski pa je imel leta 1920 kot profesor na realki težke razmere s kolegi, vsled česar je bil vpokojen. Vsled tega je sedaj molčeč in žalosten ter proti vsakemu človeku nezaupljiv.«⁵⁸

Kot se je izkazalo med sodnim postopkom, je Tofan svojo notranjost najučinkoviteje miril s študijem teozofije. Intelektualci, ki so se od zadnje tretjine 19. stoletja prištevali med teozofe, so videli svoje duhovno poslanstvo v ponovnem odkritju in obuditvi prastare modrosti, za katero so bili prepričani, da je prisotna v vseh dobah, civilizacijah in kulturah, in v kateri so se prepletale filozofske, religijske, znanstvene, mitološke, alegorične in druge prvine. Pobudnica tega intelektualnega gibanja duhovno razgledanih posameznikov je bila Helena Petrovna Blavatsky, ki je leta 1875 v New Yorku ustanovila Teozofsko društvo.⁵⁹ Gibanje, h kateremu se je prišteval tudi Hilarij Tofan, se je naglo širilo s ciljem raziskovanja in poglobljanja v esencialna vprašanja človeškega obstoja.

⁵⁷ PAM, Vr VII 103/29, dopis Hilarija Tofana Okrožnemu sodišču Maribor, 25. 5. 1929.

⁵⁸ PAM, Vr VII 103/29, Zasllišba priče – Konstanca Tofan, 7. 6. 1929.

⁵⁹ Blavatsky, Ključ k teozofiji, 11.

Hilarij Tofan je bil poleti 1930 v pogovoru z zdravnikom Franom Svetino, ki je Tofana obiskal in pregledal v Šentjurju, zatrdil, da kot teozof izhaja iz vrhovnega načela resnice, ki je nad vsakršno religijo.⁶⁰ Njegove besede so se skladale z mislijo Helene P. Blavatsky, da koncepta vere ni najti v teozofskem slovarju, temveč teozofi izhajajo iz znanja, temelječega na opazovanju in izkušnjah. Superiornost teozofske misli je dokazovala s trditvijo, da opazovanje in izkušnja znanstvenike pripeljeta do množice delovnih hipotez, medtem ko teozofi sprejmejo samo tista dejstva, »ki jih ni mogoče zanikati in ki so v celoti in povsem dokazana«.⁶¹

Tudi Konstanca Tofan je na zaslišanju pred mariborskim okrožnim sodiščem junija 1929 v zvezi s svojim možem omenjala teozofijo: »On je teozof in zelo pobožen, tako da ni misliti, da bi storil tako nemoralno dejanje, kot se ga dolži.«⁶² Ker je govorila o Hilarijevi pobožnosti, medtem ko se je sam v omenjenem pogovoru z zdravnikom Svetino nekaj let kasneje postavil nad religijo, lahko sklepamo troje: prvič, da Konstanca ni vedela veliko o duhovnem študiju soproga, drugič, da je Hilarij v zadnji fazi življenja v Šentjurju izgubil vero v boga, in tretjič, da sta zakonca v kazenskem procesu manipulirala z drobci Hilarijevega notranjega življenja, ki sta jih uporabljala kot dokaz njegove nedolžnosti. Vsekakor je res, da Tofan kot oseba z boleznim kompleksom večvrednosti v Mariboru ni imel sogovornika, po drugi strani pa sogovornikov tudi ni iskal. Teozofijo je želel ohraniti za svoje samotno pribežališče pred novo dobo, ki je nastopila po veliki vojni. Helene P. Blavatsky je na prelomu stoletja zapisala, da je teozofija v svojem bistvu filozofija tistih, ki trpijo in so izgubili vso upanje, da bi se z drugimi sredstvi rešili iz močvirja življenja.⁶³ Tako Hilarij kot Konstanca sta na zaslišanjih izrecno poudarila, da se je njuna življenjska kalvarija pričela s svetovno vojno in preselitvijo v Maribor.⁶⁴

⁶⁰ PAM, Vr VII 103/29, Zdravniško spričevalo, 14. 7. 1930.

⁶¹ Blavatsky, Ključ k teozofiji, 86.

⁶² PAM, Vr VII 103/29, Zasllišba priče – Konstanca Tofan, 7. 6. 1929.

⁶³ Blavatsky, Ključ k teozofiji, 48.

⁶⁴ PAM, Vr VII 103/29, Zasllišba priče – Konstanca Tofan, 7. 6. 1929; Ugovor Hilarija Tofana na obtožnico državnega tožilstva, poslan Višjemu sodišču v Ljubljani, 24. 8. 1929.

V začetku avgusta 1929 je državno tožilstvo na mariborsko okrožno sodišče vložilo obtožnico proti Hilariju Tofanu zaradi spolnega napada na Cecilijo Miško.⁶⁵ Tofan je v manj kot mesecu dni sestavil več deset strani dolg ugovor na obtožnico, ki ga je poslal pristojnemu Višjemu deželnemu sodišču v Ljubljani⁶⁶ v rokopisu in slovenskem jeziku. Svoje razloge za pritožbo je sistematično razdelil na idealne (I.) in stvarne (II.). V argumentih je večinoma ponavljal pred okrožnim sodiščem v Mariboru že izrečene trditve, za nadaljevanje naše pripovedi pa je zanimiv Tofanov skorajda epski monolog, ki razkriva velikopoteznost njegovega mišljenjskega sistema in kompleks večvrednosti. Čutil se je nepremagljivega, tokrat se je tudi sam skliceval na pobožnost in vero v boga:

»In sedaj, ali občutijo tisti, ki me obtožujejo, da je takšno grozno hudodelstvo možno za človeka, ki je imel takšnega idealnega očeta, ki je nasledoval od tega velikega človeka /.../ globoko pobožnost in trdno zaupanje v Boga, ki je v najhujših primerih vedno vestno vršil svoje dolžnosti, ki je radi svojih idealov pretrpel poleg brezštevilnih disciplinskih preiskav tudi zapor in preki sod (naglo sodišče, op. p.), ki je bil v Karpatih vsak dan v pričakovanju, da ga brez preiskave ali ustrelijo ali obesijo, ki je med svetovno vojno izgubil poleg svoje domovine tudi večji del premoženja, torej za človeka, ki je s trdno voljo in vestnim delom kljub vsem zaprekam in oviram premagal usodo? Ali ne občutijo tega oni, ki me obtožujejo, da to je popolnoma nemogoče za človeka, ki s takšnim nadčloveškim naporom si pridobil sicer jako boren, ampak siguren življenjski položaj, da vse to sedaj ob približujočem se koncu življenja žrtvuje zaradi jako dvomljive prijetnosti, spolno občevati s takšno grdobno, ki jo personificira ovađenica?«⁶⁷

Kako brezperspektiven je moral biti za Hilarija Tofana svet po letu 1919, kaže njegova resignirana ugotovitev, da naslovniki ugovora ne morejo razumeti niti njegovega življenja pred prvo svetovno vojno niti sedanje stiske. Tokrat je priznal, da so služkinje bliskovito odpovedovale službe pri

njem, a le zato, ker je prišel do zaključka, da so bila dekleta nahujskana proti njemu.⁶⁸ Višje deželno sodišče je pohitelo z odzivom, obtoženčev ugovor je zavrnilo v pičlih štirih dneh,⁶⁹ kar je bržkone dodatno poglobilo Tofanovo prepričanje o zaroti pravosodnega sistema proti njemu.

Glavna obravnava v primeru Tofan pred mariborskim okrožnim sodiščem je bila sklicana 21. septembra 1929. Tofan se je na zadnjem zaslišanju močno upiral pravnemu poduku, da bo za nastop pred poroto potreboval uradnega zagovornika. Da je upravičeno zaupal svojim pravniškim veščinam, je bil prepričan tudi ravnatelj mariborske realne gimnazije Jakob Zupančič, ki je nastopil kot prva priča na glavni obravnavi; čeprav je bil profesorski zbor prepričan o Hilarijevi duševni bolezni, o njej ni bilo sledu, ko je Tofan branil lastne interese.⁷⁰ Z veliko večino – devetimi glasovi proti trem – je porota po končani razpravi odločila, da je Tofan posilil služkinjo Miško potem, ko jo je omamila, ji porinil robec v usta in ji zvezal roke. Hkrati so porotniki z devetimi glasovi proti trem potrdili, da je obtoženec zagrešil kaznivo dejanje v stanju polne prištevnosti.⁷¹ Obsojen je bil na leto dni zapora, dopolnjenega s postom in trdim ležiščem enkrat mesečno.⁷²

Če je kdo pričakoval, da bo pravni obsodbi sledila še javna, se je motil – časopisni komentarji so bili skopi, umirjeni in strogo informativni, kar ni bila značilna medijska dikcija tistega časa, zlasti kadar je bila negativna protagonistka ženska.⁷³ A vendarle: bi porota glasovala drugače, če bi šlo za profesorja slovenskega rodu in ne za odljudnega samotarja? Med mariborskimi porotniki je bilo v dvajsetih letih 20. stoletja veliko kmečkih posestnikov, ki so svojo službo doživljali kot čas, ki ga

⁶⁵ PAM, Vr VII 103/29, Obtožnica proti Hilariju Tofanu, 8. 8. 1929.

⁶⁶ Melik, Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929, 29.

⁶⁷ PAM, Vr VII 103/29, Hilarij Tofan Višjemu deželnemu sodišču v Ljubljani – ugovor na obtožnico, 24. 8. 1929.

⁶⁸ Prav tam.

⁶⁹ PAM, Vr VII 103/29, Zavrnitev ugovora Hilarija Tofana zoper obtožnico, Višje deželno sodišče v Ljubljani, 28. 8. 1929.

⁷⁰ PAM, Vr VII 103/29, Glavna obravnava proti Hilariju Tofanu, 21. 9. 1929.

⁷¹ Prav tam.

⁷² PAM, Vr VII 103/29, sodba V imenu Njegovega Veličanstva Kralja!, 21. 9. 1929.

⁷³ Mariborska porota, Slovenski gospodar, 25. 9. 1929, 4; Zadnja porotna razprava, Mariborski večernik Jutra, 23. 9. 1929, 2; Ratej, Vojna po vojni – vrnitev vojnega ujetnika Štefana Murka leta 1920.

»kradejo Bogu«. ⁷⁴ So se instinktivno poistovetili s položajem domačinke iz lastnih vrst, da bi lahko obsodili nenavadno življenje čudaškega profesorja?

Ne moremo odgovoriti na vprašanje, kako je mariborska okolica gledala na prišleka, ki sta skoraj deset let živela v mestu ob Dravi, a lahko poskusimo z nekaj miselnimi izhodišči. Najprej je na mestu vprašanje, ali sta bila Tofanova sploh razumljena kot begunca. Za razliko od večine ruskih beguncev, ki so množično prišli v Kraljevino SHS po oktobrski revoluciji in v času državljanske vojne v okviru razpadle armade generala Petra Nikolajeviča Vrangla sta Tofanova postala begunca s spremembo meja, ki jih je povzročil razpad avstro-ogrske monarhije. Njuno poreklo zaradi močnih vplivov nemštva v identiteti zakoncev ni bilo nujno spoznano kot rusko oziroma ukrajinsko. Mariborski imaginarij je slonel na močni dihotomiji med slovanstvom (slovenstvom) in nemštvom. Prišleka ne bi smela imeti večjih težav z zlitjem vanj.

Dva dni po izrečeni sodbi je obsojeni posilstva obvestil mariborsko okrožno sodišče, da bo vložil ničnostno pritožbo. Tokrat ni vztrajal na lastni obrambi, temveč je obdržal uradno dodeljenega mu mariborskega odvetnika Karla Kodermana, ki je 25. oktobra 1929 v Zagreb poslal ugovor. Proceduralne napake, na katere je opozarjala pritožba, so obsojenemu vlivale upanje na razveljavitev prvostopenjske sodbe. ⁷⁵ V ničnostni pritožbi je Hilarij predlagal, da njegovo zdravstveno stanje ocenita psihiatra iz Ljubljane. Glede na diagnosticirano paranojo v napredujočem stadiju je izključil svojo kazensko odgovornost za posilstvo, saj je za nekatere oblike paranoje značilna boleštna odvisnost od spolnosti. S tem je Tofan prvič priznal možnost posilstva Cecilije Miško, njegova morebitna boleštna odvisnost od spolnosti bi obenem lahko pojasnila dejstvo, da se je nasilno polastil telesa »grdobe« Miško, kakor je obtožnico opisal sodišču. Hilarij Tofan je v pri-

tožbi računal tudi na neverodostojnost izpovedi Cecilije Miško. ⁷⁶

Morda se je Hilarij Tofan šele 19. februarja 1930, ko je zagrebški Stol sedmorice resnično razveljavil sodbo v zadevi posilstva Cecilije Miško, zavedel strahotnega psihičnega napora, ki mu je bil podvržen v zadnjem letu. Pričakovano so se sodniki Stola sedmorice najprej obregnili ob nepopolno zdravniško mnenje sodnih izvedencev, ki poleg ostalega nista prepričljivo odgovorila na vprašanje, zakaj je Tofan kljub diagnosticirani paranoji kazensko odgovoren za spolni delikt; ker zdravnika zaradi neopravljenega oziroma slabo opravljenega zdravniškega pregleda nista mogla določiti stopnje napredovanja Tofanove paranoje, tudi nista mogla vedeti, ali je bolezen napredovala v bolešno odvisnost od spolnosti. Morda je bilo manj pričakovano, da bo Stol sedmorice podvomil v verodostojnost izpovedi Cecilije Miško. In vendar se je zgodilo tudi to. ⁷⁷

Potem ko je Stol sedmorice februarja 1930 vrnil Tofanov kazenski primer v ponovno obravnavo na mariborsko okrožno sodišče, je Hilarija sredi julija 1930 na njegovem domu v Šentjurju pregledal okrožni zdravnik Fran Svetina. V Tofanovo zdravniško spričevalo je zapisal, da živi bolnik tudi v Šentjurju povsem izolirano življenje. Zdravnik je pri njem zaznal poslabšanje duševne bolezni, ki se je kazala kot boleštna sumničavost; ob prepričanju, da prebivalci Šentjurja govorijo le o njem in ga želijo na čelu s pekom, mesarjem in trgovcem zastupati, je upokojeni profesor prenašal strahovite glavobole in nespečnost. ⁷⁸ Konstanca je zdravniku Svetini potrdila, da se je Hilarij zapiral v sobo in je v strahu pred zastrupljenjem odklanjal hrano, njegovo vedenje pa se je stopnjevalo do besnenja, ko je dobil poziv na zdravniški pregled v Ljubljano, četudi ga je v ničnostni pritožbi predlagal sam oziroma njegov odvetnik. ⁷⁹

Ker je bila to že tretja Tofanova zavrnitev prihoda v Ljubljano, sta tamkajšnja izvedenca psihia-

⁷⁴ Porotniki in njih odškodnina, *Slovenski gospodar*, 24. 3. 1921, 3.

⁷⁵ PAM, Vr VII 103/29, obvestilo Hilarija Tofana Okrožnemu sodišču o vložitvi ničnostne pritožbe, 23. 9. 1929; ničnostna pritožba Hilarija Tofana na Stol sedmorice v Zagrebu, 25. 10. 1929.

⁷⁶ PAM, Vr VII 103/29, ničnostna pritožba Hilarija Tofana na Stol sedmorice v Zagrebu, 25. 10. 1929.

⁷⁷ PAM, Vr VII 103/29, razsodba Stola sedmorice, 19. 2. 1930.

⁷⁸ PAM, Vr VII 103/29, Zdravniško spričevalo, 14. 7. 1930.

⁷⁹ Prav tam.

trične stroke, Alfred Šerko in Fran Göstl, po nalogu Višjega deželnega sodišča v Ljubljani poleti 1930 na podlagi njegovega kazenskega spisa podala obsežno pisno mnenje o duševnem zdravju Hilarija Tofana. Obžalovala sta odsotnost osebnega srečanja z njim, ne glede na omejitve pa priznana psihiatra nista dvomila, da je Tofan vsaj že zadnjih osem let »umobolna« oseba. Tofanova vrata v svobodo so se začela odpirati, ko sta zdravnika soglasno ugotovila, da sodobna psihiatrična stroka umobolne osebe v celoti odvezuje kazenske odgovornosti, zato Hilarij ne more biti kazensko preganjan zaradi spolnega delikta.⁸⁰

Razvaline hiše, kjer sta stanovala zakonca Tofan. (Pokrajinski arhiv Maribor, SI_PAM/1702 Zbirka albumov fotografij in razglednic)

Opis razvoja paranoje, ki sta ga podala ljubljanska psihiatra, je bil strnjen povzetek zadnjih deset let Tofanovega življenja: »Kot paranojo zaznamujemo strogo očrtano psihozo, ki se večinoma polagoma razvije s sistemiziranimi veličinskimi in preganjalnimi blodnjami. Paranoiki so v ostalem lahko še dolgo časa razumni, redni in za svoje posle usposobljeni. Tudi znajo pogosto svoje blodnje prikriti ali utajiti. Bolnik začne domnevati, da mu ljudje niso več prijazni, da mu postajajo sovražni, zato se ga poloti velika občutljivost in nezaupnost. Vse obrača na svojo osebo, povsod vidi prikrite in očite sovražnosti, zato mora biti pač velika ali uplivna oseba, torej se precenjuje, se smatra v velikega učenjaka ali v potomca kake vladarske rodbine itd. Vsako uvidevanje v nemožnost ali brezsmiselnost blodenj je izključena. Stanje se vedno bolj poslabšava, vsa osebnost je patološko spremenjena. Pri obtožencu je bilo to brez dvoma že tudi za časa inkriminiranega dejanja. Dr. Svetina ga v juliju 1930 opisuje kot moža, ki se vsake družbe izogiba, ki se zapira v sobo in ne pusti nobenega k sebi, ki ima številne zasledovalne in preganjalne ideje, ki govori mnogo o svoji teozofični filozofiji. To stanje ni od včeraj na danes, ter je četudi v manjši meri, obstajalo že 1928. Brezdvomno moramo smatrati obdolženca v umobolnega.«⁸¹

Sredi avgusta 1930 je državno tožilstvo v Mariboru brez velikega hrupa umaknilo obtožnico proti Hilariju Tofanu,⁸² tri mesece kasneje pa sta imela zakonca Tofan ponovno razlog za zadovoljstvo, saj je zagrebški Stol sedmorice v začetku novembra 1930 razveljavil tudi prvostopenjsko sodbo v zadevi smrti Margarete Dobaj. Glavni razlog za takšno odločitev je bilo prezgodnje uničenje notranjih organov umrle služkinje in neprepričljivo mnenje sodnih izvedencev o razlogih za njeno smrt.⁸³ Februarja 1931 je državno tožilstvo v Mariboru umaknilo obtožnico zoper Konstanco Tofan.⁸⁴

Verjetno nič mirnejše skupno življenje zakoncev Tofan po končanih sodnih procesih ni trajalo dolgo, saj je Hilarij 12. januarja 1937 v Šentjurju umrl za posledicami pljučnice.⁸⁵ Po pisanju zgodovinarja in publicista Jana Šedivyja je Konstanca ob vdoru Nemcev v Šentjur leta 1941 skupaj s služkinjo izpila strup.⁸⁶ Ker gre za dneve neposredno po vojaški zasedbi in razdelitvi slovenskega ozemlja, ki so sodnikom poleg vzpostavitve nemške okupacijske

⁸⁰ PAM, Vr VII 103/29, Ugotovitev in presoja duševnega stanja Hilarija Tofana, nedatirano.

⁸¹ Prav tam.

⁸² PAM, Vr VII 103/29, uradni zaznamki; pismo Konstance Tofan Okrožnemu sodišču, 16. 4. 1932.

⁸³ PAM, Vr VII 68/29, Rzsodba Stola sedmorice, 4. 11. 1930.

⁸⁴ PAM, Vr VII 68/29, dopis državnega tožilstva v Mariboru Okrožnemu sodišču o umiku obtožnice, 11. 2. 1931.

⁸⁵ Novi grobovi, Slovenec, 14. 1. 1937, 4.

⁸⁶ Jan Šedivy, Ukrajinska pisateljica Olga Kobyljanska, 188.

oblasti med drugim postregli z razpadom dotlej znanega javnega in uradnega prostora, podatka ni možno preveriti. Medtem ko Matični urad Šentjur še zmeraj hrani podatke o Hilarijevi smrti, podatki o Konstančini smrti ne obstajajo.⁸⁷

Življenje zakoncev Tofan in zlasti Hilarija v Mariboru dvajsetih let 20. stoletja je bilo srhljivo, mračno in bolno, a bi lahko bilo zgodba katerega koli preobčutljivega izobraženega begunca, zaznamovanega z veliko vojno in posledičnim razpadom velikih imperijev. Primer Tofan je primer stiske (in nazadnje patologije) mislečega in senzibilnega človeka, ki je bil, iztrgan iz domačega okolja, prisiljen sodelovati v vojaških spopadih proti (ruski) skupnosti, h kateri se je prišteval in za katero je angažirano deloval; slednjič se je bil primoran soočiti s povsem enkratnimi kulturnimi razmerami v novem okolju in ob spremenjenem socialnem položaju. Tako ekstremnega poteka življenja posameznika ni (bilo) mogoče izpeljati brez konflikta in frustracije, vendar bi ju Hilarij Tofan morda zmozel premostiti, če bi v Mariboru našel sorodno dušo. Odločil se je za beg v osamo in duševno bolezen.

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor

SI_PAM/0645 Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, spis Vr VII 103/29 in spis Vr VII 68/29.
SI_PAM/1763 Pertl Eman
SI_PAM/0005 Mestna občina Maribor, Gospodinjska kartoteka, Domovinska kartoteka.

Nadškofjski arhiv Maribor

Matična knjiga Svetinje.

Upravna enota Šentjur

Matična knjiga Šentjur.

Ustni vir

Evgeniy Krivočuprin, korespondenca z avtorico, december 2014.

Časopisni viri

Nova doba, 1907.
Tabor, 1924.
Mariborski večernik Jutra, 1929.
Učiteljski tovariš, 1924.
Slovenski gospodar, 1929.
Slovenec, 1929.

Monografije

Blavatsky, Helena Petrovna: *Ključ k teozofiji*. Ljubljana: Teozofsko društvo v Sloveniji, 1994.
Czernowitz und die Bukowina 1890–1910. Album, Dunaj: samozaložba, 2001.
Černič, Mirko: *Doživljaji in doživetja; knjiga spominov*, Maribor: Založba Obzorja, 1954.
Melik, Jelka: *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani*, Ljubljana: Arhiv republike Slovenije, 1994.
Nemci in Maribor; stoletja preobratov 1846–1946 (ur. Jerneja Ferlež), Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2012.
Ratej, Mateja: *Vojna po vojni; štajerske kmečke družine v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
Ratej, Mateja: *Begunstvo profesorja Tofana; kulturnozgodovinski prerez Maribora v dvajsetih letih 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
Turizem smo ljudje. Zbornik ob 100-letnici Turistične zveze Slovenije 1905–2005 (ur. Srečko Šajn), Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 2006.

Članki

Krivočuprin, Evgeniy: Massacre of Przemysl 15. 9. 1914 and its reflection in the periodical. *Rus'*, št. 3/2014.
Melik, Jelka: Kazensko pravo v prvi Jugoslaviji. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, Zbornik prispevkov, Ljubljana: SAZU, 2007.

⁸⁷ Upravna enota Šentjur, Matični urad, 13. 8. 2014.

Osatschuk, Sergij: Procesi narodnega zavedanja in spreminjanje veroizpovedi v Bukovini od druge polovice 19. do začetka 20. stoletja. *Volksgruppen und Religion – Identität und Bekenntnis*, Celovec 2008.

Šedivy, Jan: Ukrajinska pisateljica Olga Kobyljanska in njen brat Štefan v Mariboru, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 1/1965.

Spletni vir

Internet Encyclopedia of Ukraine: <http://www.encyclopediaofukraine.com/default.asp> (dostop julij 2018)

Zusammenfassung

DAS MARBURGER REFUGIUM DES THEOSOPHEN HILARIJ TOFAN IM JAHRZEHLT NACH DEM ERSTEN WELTKRIEG

Hilarij Tofan war vor Ausbruch des Ersten Weltkriegs Professor am Gymnasium in Seret/Siret, einer Stadt in der Bukowina (heute Rumänien) mit einer zahlreichen jüdischen Bevölkerung. Bei Kriegsbeginn wurde er von den österreichischen Behörden als »bekannter Russophil« zunächst verhaftet und danach an die Karpatenfront geschickt. Ende des Jahres 1914 wurde er unter Anklage der Spionage aus den Karpaten nach Dorna Vatra (Vatra Dornei, heute Rumänien) überführt, dort aber von der Anklage freigesprochen und erneut an die Front abkommandiert. Schwer verletzt verließ Tofan das Schlachtfeld und reiste nach seiner Genesung nach Wien, wo er nach dem Zerfall Österreich-Ungarns trotz seiner russischen Überzeugung ukrainischer Liquidationskommissar beim Ministerium für Kultus und Unterricht wurde und danach Direktor zweier ukrainischer Mittelschulen in Wien; gleichzeitig war er Vorsitzender der dortigen Maturakommission. Als die Liquidationskommission Ende 1919 aufgelöst wurde, wollte Tofan seinen Lebens- und Berufsweg in einem slawischen Staat fortsetzen, da in der Bukowina (unter rumänischer Herrschaft) alle ukrainischen Mittelschulen aufgelöst wurden.

Die Eheleute Tofan, die die zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts in Maribor verbrachten, wählten die Stadt an der jugoslawisch-österreichischen Grenze als ihr neues Heim, weil sich dort, ähnlich wie im heimischen Czernowitz/Tscherniwzi, zahlreiche kulturelle (religiöse, nationale, sprachliche) Identitäten mit einem starken deutschen und slawischen Element mischten. Dennoch fand Tofan in Maribor keinen persönlichen Frieden. Als gesellschaftlich und politisch engagierter Professor erkannte er seine Person in der Welt der ihm unbekannten Bedeutungen und Symbole nicht mehr wieder und flüchtete in das Studium der Theosophie und eine psychische Erkrankung (Verfolgungswahn). Er und seine Ehefrau linderten die emotionalen Wunden des Verlustes der Heimat durch (physische, verbale, sexuelle) Gewalt gegen Dienstmädchen, wie erhaltene Strafbefehle des Marburger Kreisgerichtes belegen. Die verflochtenen und fluiden sprachlichen/nationalen/politischen Identitäten der Eheleute bildeten die Schwierigkeiten der Umformung von Gruppenidentitäten im zentraleuropäischen Raum nach dem Zerfall des österreichisch-ungarischen und russischen Imperiums hervorragend ab. Mit dem Zerfall der zwei Großreiche und ihrer Gedankenwelten begann auch die innere Welt von Hilarij Tofan zu zerfallen, die im darauf folgenden Jahrzehnt trotz dem Streben des Professors nach neuen gedanklichen Verankerungen völlig in sich zusammenfiel. Tofan vermochte seine Innenwelt nie mehr auf neue Grundlagen zu stellen. Er starb im Jahr 1937 in Šentjur an den Folgen einer Lungenentzündung.

Schlagwörter: Hilarij Tofan, Konstanca Tofan, Maribor/Marburg, 1918–1929, Mentalitätsgeschichte

Darja Mihelič

Zgodba o vinu s poudarkom na teranu

*Felix uenter quem intrabis,
felix lingua quam rigabis,
felix os quod tu lauabis
et beata labia!**

MIHELIČ Darja, red. prof. dr., znanstvena svetnica
v pokoju, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana,
mihelic@zrc-sazu.si

634.8(497.4)(091)

ZGODBA O VINU S POUARKOM NA TERANU

Prispevek predstavlja izhodišča in potek slovensko-hrvaškega spora glede pravice do uporabe imena teran za kraško in istrsko vino. Opozarja, da je problem laični javnosti težko razumljiv, ker sama agronomska stroka ni enotna glede vprašanja porekla in značilnosti trte in grozdja vrste refošk in teran ter nekaterih drugih. V nadaljevanju predstavlja zapise o sledeh vinogradništva in vinarstva v listinah in kodeksih ter v historiografskih in strokovnih delih od zgodnjega srednjega veka do 19. stoletja na prostoru med Alpami in Jadranom. Poudarek je na omembah sortnih vin, zlasti terana in refoška. Ime teran se je v zapisih že pred stoletji uporabljalo za trto in vino, ki so ga pridelovali na Primorskem, Notranjskem in v Istri. Od konca 17. do 19. stoletja se je to ime kot ime sorte umaknilo imenu sorodne trte refošk. V 20. stoletju se ime teran ponovno uveljavi kot ime za ugledno trto in vino.

Ključne besede: teran, refošk, vinogradništvo, trta, vino, Slovenija, Kras, Istra

MIHELIČ Darja, Professor, PhD, Retired Research
Counselor, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana,
mihelic@zrc-sazu.si

634.8(497.4)(091)

A WINE STORY WITH EMPHASIS ON TERAN

The article presents the origin and the course of development of the Slovenian-Croatian dispute regarding the use of the name "teran" for the wine produced in Kras and Istria. According to the author, the general audience struggles to understand the problem because the agricultural profession itself is split regarding the origin and the characteristics of refošk, teran and other types of vine and grape. The article also presents the traces of wine-growing and wine making in historical documents and codexes, as well as historiographic and scholarly works from the early Middle Ages to the 19th century on the territory between the Alps and the Adriatic Sea. The emphasis falls on varietal wines, in particular teran and refošk. The name "teran" was used centuries ago for the vines and wine that were produced in Primorska, Notranjska and Istria. Between the late 17th and 19th centuries, this term was replaced by that of the related vine variety, refošk.

Key words: teran, refošk, wine-growing, vine, wine, Slovenia, Kras, Istria

* *Peiper, Gaudeamus. Srečen trebuh, kamor vstopaš, / srečen jezik, ki ga močiš, / srečna usta, ki jih umivaš / in blažene ustnice.*

Rubinasta kapljica in špetir v zvezi z njo

Raziskavo, ki jo predstavlja prispevek, je spodbudil aktualni, še vedno tleči spor med slovenskimi in istrskimi vinarji glede (ne)ekskluzivnosti uporabe imena teran za kraško (in istrsko) vino.¹ Da bi bolje razumeli problem, si najprej razjasnimo pojme in pobrskajmo po izhodišču, ki se ga v praksi ljudski glas najpogosteje posluži – Wikipediji. Slovenska opredeljuje teran takole: »Teran je slovensko avtohtono rdeče vino. Pridelujejo ga na Krasu iz trte refošk.« O trti refošk pa piše: »Številni zgodovinski viri temeljijo na tem, da je refošk ena od številnih avtohtonih trtnih vrst Furlanske krajine. Natančneje izvira z območja med Krasom in Koprskim primorjem.« Hrvaška Wikipedija pa o teranu takole: »Teran je autohtona istarska vinska sorta grožda i crno vino koje se iz nje proizvodi. Iako je istog imena kao vino na Krasu u Sloveniji (kraški teran), radi se o dva potpuno različita vina.«

Značilnost (kraškega) terana je, da uspeva na Krasu. To je po Wikipediji kamnito ozemlje, kjer vpliv vode na apnenec ustvarja posebne površinske oblike, jame in značilna podzemeljska pretakanja vodà. Klasični Krás je mednarodno geografsko območje, ki zajema Južno Primorsko, del Notranjske in Tržaško pokrajino v Italiji. Razprostira se med Tržaškim zalivom, Soško ravnino, Vipavsko dolino, gornjo Pivko, Brkini in Socerbsko planoto. Kraška ozemlja se ne nahajajo samo v Sloveniji in Evropi, pač pa so razširjena skoraj povsod po svetu. Razen Slovenije je tudi vsa obala Balkanskega polotoka iz apnenca, od notranjskih planot in Istre do Albanije in Grčije, s skupnim imenom Dinarski kras. Domo vina kraškega terana, vina kraškega vinorodnega okoliša, pa leži med Tržaškim zalivom in Vipavsko dolino.

Osvežimo si spomin o poteku slovensko-hrvaškega navzkrižja: Slovenija je 2004 postala polnopravna članica Evropske unije in še istega leta zaščitila ime teran kot unikatno za vino iz grozdja trte refošk, ki uspeva na klasičnem Krasu. Hrvaška je bila sprejeta v Evropsko unijo devet let kasneje, 2013. Neposredno za tem je – ker je Slovenija hrvaško vino z imenom teran umaknila s prodajnih polic – glede pravice do rabe imena teran prišlo do

slovensko-hrvaškega spora, v katerem je slovenska južna sosedà 2017 pri Evropski komisiji dosegla izjemo za uporabo imena teran za trto, grozdje in vino iz hrvaške Istre. To je nemalo razburilo slovenske vinarje in nekatere politike, medtem ko slovenska javnost ne razume natanko, za kaj pri tem sploh gre.

Vini kraški in istrski teran sta med seboj različni, kar opazi tudi laik. Poizkusimo si zato razčistiti predstave in razumeti nesoglasja s primerjavo obeh (kraške in istrske) trt in njunih plodov. Za odgovor na to vprašanje so poklicani agronomi. Njihove ugotovitve glede podobnosti/različnosti obeh sort niso enotne.

Slovenski vinogradniški strokovnjak Tit Dobršek je pred štirimi desetletji o trti refošk, iz katere pridelujejo vino kraški teran, zapisal, da so sopomenke zanjo: teran, Refosco, Dolcetto nero, Teran noir, Bignone in Teran blauer. Njeno poreklo izvira s slovenskega Krasa in (!) iz Istre. Razen na slovenskem Krasu je trta razširjena v Istri, Dalmaciji in Italiji. Vino te sorte imenujemo kraški teran, v Istri istrski teran, pa tudi istrski refošk.²

Strokovnjaka Primož Plahuta in Zora Korošec-Koruza med vinskimi trtami na Slovenskem navajata teran Istra³ in sladki teran, ki je rdeča sorta s sinonimom pristavski teran, katere trse je še mogoče najti v starih istrskih vinogradih.⁴ Omenjata tudi briško glero kot redko belo sorto, doma v Goriških brdih in Vipavski dolini. Njene sopomenke so beli teran, beli refošk, teran bijeli, Terrano bianco grosso, rafošk bijeli, Refosco bianco in Solinovac.⁵

Andreja Škvarč, Darja Marc in Davor Mrzlič med starimi primorskimi sortami trt⁶ omenjajo sladki teran in ugotavljajo, da ga je mogoče najti v starih vinogradih slovenske Istre. Po zunanosti spominja na refošk. Spodnja stran lista je gladka. Taka trta raste v Pregari, Topolovcu in okoliških zaselkih, tudi na Hrvaškem. Pripominjajo, da je

¹ Prim. tudi: Mihelič, Po sledih zapisov.

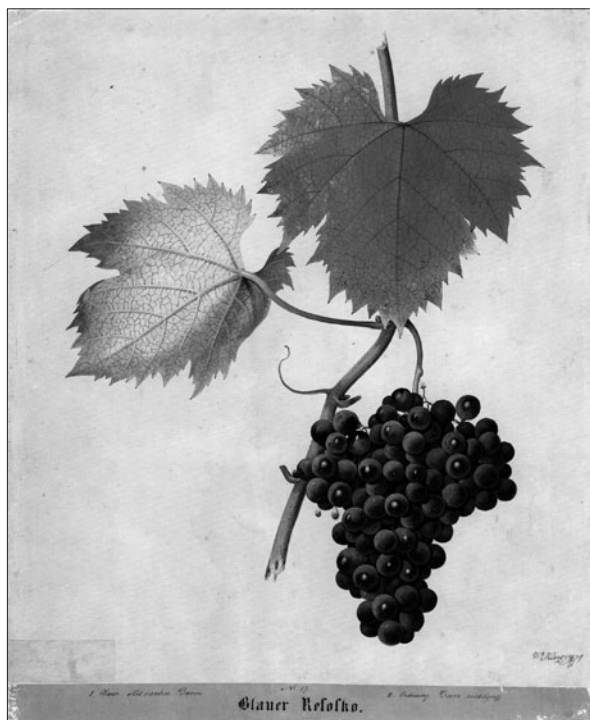
² Dobršek, *Vinogradništvo*, str. 128.

³ Plahuta in Korošec-Koruza, *2x100 vinskih trt*, str. 281. Na to in na zgornjo objavo me je opozoril Miha Seručnik, za kar sem mu iskreno hvaležna.

⁴ Prav tam, str. 283.

⁵ Prav tam, str. 95.

⁶ Škvarč, *Stare sorte*.

Refošk (drobni refošk, teranovka). (Zbirka ampelografskih upodobitev Vinzenza in Conrada Keuzerja)

Vido Vivoda sorto z golim listom imenoval refošk.⁷ Opišejo tudi beli refošk, ki raste v slovenski Istri. Podoben mu je beli teran. Je sinonim za sorto vitovska grganja.⁸ Omenijo pa tudi beli teran, ki raste na krasu in je (tudi) sinonim za vitovsko grganjo, od katere se razlikuje po dlakavosti spodnje strani lista, ki je pri grganji gladka. Kot identične naštejejo sorte glera, prosecco, briška glera in števerjan. Avtorji navajajo, da Viktor Vitolovič⁹ meni, da je to sorta, ki je znana tudi pod imeni rafošk bijeli, belina, sovinjak, solinovac, refosco bianco in terrano bianco.¹⁰

Za vpogled v značilnosti trt in grozdja teran in refošk ter njune podobnosti in razlike sta zgovorni zlasti dve študiji: diplomsko delo (visokošolski strokovni študij – 1. stopnja) Manuele Štrakl iz 2016¹¹ in dvajset let starejša knjiga Vida Vivode *Teran i refošk u Istri* iz 1996,¹² ko je Slovenija šele vložila prošnjo za članstvo v Evropski uniji in še ni bilo ne duha ne

sluha o zamisli, da bi na območju uniye uveljavljala ekskluzivno pravico uporabe imena teran za svoje geografsko zaščiteno vino s Krasa.

Štraklova je primerjala številne značilnosti sort refošk, teran, sladki teran, teran Istra in beli teran, pri čemer je na osnovi podobnosti v zaključku ugotovila, da gre pri sortah refošk in teran Istra za isto sorto. Vivodova objava je kompleksnejša; posega tudi v zgodovino prvih omemb obeh sort in kakovosti njunega vina ter navaja razširjenost terana v Istri (v 19. stoletju, pred pojavom trtne uši, je na teran odpadlo kar 4/5 istrske proizvodnje vina, v začetku 20. stoletja 2/3, sredi 20. stoletja pa 18,5 %). Omenja razhajajoča se mnenja številnih strokovnjakov glede istovetnosti in različnosti terana in refoška, znotraj katerih se pojavljajo tudi niansirane podvrste. Razhajanja stroke v identifikacijah sort so se jasno izrazila 1960 v referatih na posvetu vinogradnikov Istre, Kvarnerja in Slovenskega primorja v Portorožu. Vivoda v svojem delu navaja kar 71 z referencami opremljenih sinonimov, ki so jih različni avtorji – ne le na omenjenem posvetu – uporabljali za teran, delu pa dodaja tudi obsežen seznam relevantne literature. Za vtis povzemimo sinonime za teran, ki jih našteva:¹³ Bignone, Cagnina, Crodarina, Dolcetto, Dolcetto nero, Dolcino nero, Galizza, Gallizia, Gallizio, Istranin, Istrijanac, Istrijanka, Magnacan, Rafošk, Refasco, Reffosco, Refosca, Refoscare, Refosco, Refosco a raspo bianco, Refosco a raspo rosso, Refosco a raspo verde, Refosco blauer, Refosco d'Isola, Refosco d'Istria, Refosco dolce, Refosco Magnacan, Refosco minuto, Refosco nero, Refosco rotondo, Refoscone, Refoscone del Friuli, Refoscone di faedis, Refoscone grosso, Refošk, Refošk crni, Refošk Istarski, Refošk kraški, Refošk crno, Refošk veliki, Rifosco, Rothsteiliger, Taran, Taranac, Tarin, Teran, Teran Black, Teran blau, Teran blauer, Terančič, Teranica, Teran crni, Teran drobno zrno, Teran crvenih peteljčica, Teran Istarski, Teran Kraški, Teran malog zrna, Teran noir, Terrano a raspo bianco, Terrano a raspo rosso, Terrano a raspo verde, Terrano del carso, Terrano di Canfanaro, Terrano di Corridico, Terrano d'Istria, Terrano mezzano, Terrano Pignoletto, Teran veliki, Teran velikog grozda, Teran veliko zrno in Teran zelenih peteljčica.

⁷ Prav tam, str. 159.

⁸ Prav tam, str. 19.

⁹ Vitolovič, *Vinogradarstvo Istre*.

¹⁰ Prav tam, str. 21.

¹¹ Štrakl, *Ampelografska okarakterizacija*.

¹² Vivoda, *Teran i refošk*.

¹³ Prav tam, str. 22–25.

Med različnimi referenti, katerih mnenja povzema Vivoda, se zdi prepričljivo izvajanje H. Vouka, ki je v referatu *Reonizacija vinogradarske proizvodnje i sistem gajenja na področju Krasa* zastopal stališče: »Danas nema više nikakve sumnje, da je po ampelografskom obilježju refoškova loza, koja daje na Krasu kraški teran, u Istri istarski refošk, a u Furlaniji izvršni furlanski crnjak – jedna i ista. Tipičnost kraškom teranu daje dakle, krško tlo i podneblje.«¹⁴

Vivoda sam pa v zaključku izrazi drugačno lastno prepričanje. Teran in refošk sta po njegovem mnenju stari, avtohtoni sorti grozdja v skupini črnih sort Istre. Loči teran z jagodami z rdečim pecljem, teran z jagodami z zelenim pecljem in refošk, ki se v vseh lastnostih povsem razlikuje od klonov terana, a ga kakovostno presega; je polnega, skladnega okusa, medtem ko je teran kisel in oster. S tem v zvezi še pripomnimo, da je bila konec prejšnjega stoletja s strani tedanjega glavnega enologa in člana uprave Vinakoper Iztoka Klenarja izražena pobuda, da bi refošk (!) iz slovenske Istre zaščitili kot vino z geografskim poreklom.¹⁵

Imen trt in grozdja ter sinonimov zanje je očitno več kot samih različnih sort trt, strokovnjaki pa so pri njihovi uporabi precej neenotni. Zato pogosta prekrivanja poimenovanj ne presenečajo. Med trtami in njihovimi plodovi očitno obstajajo razlike. Laika bi pri tem zanimalo konkretno: Kolikšne in kakšne morajo biti razlike med dvema primerkoma trte in grozdja, da ju smemo opredeliti za različni/isti sorti?

Zdi se, da je pravda za kraški teran (refošk) in istrski teran z vidika vsebinske razlike med trtama in grozdem bolj zapletena, kot je videti na prvi pogled. Slovenski ugovori na odločitev Evropske komisije, da Hrvaški dopusti izjemo za rabo imena teran za vino iz hrvaške Istre, bi se spričo neenotnih mnenj agronomov glede trte in grozdja teran in refošk, mogli naslanjati predvsem na pravno osnovo – na legalno pridobljeno pravico Slovenije do izključne rabe imena teran za njeno vino, na geografsko poreklo slovenskega vina teran in na gospodarske posledice, ki jih bo za kraške vinarje

Debeli refošk. (Zbirka ampelografskih upodobitev Vinzenza in Conrada Keuserja)

imela bruseljska odločitev o dopustitvi izjeme v rabi imena teran tudi za vino iz hrvaške Istre.

Trta in vino v preteklosti

Mnenja agronomov nas torej puščajo v nejasnosti, zato pa nam bo nedvomno bliže podoba preteklosti trte in vina na prostoru med Alpami in Jadranom, ki jo moremo povzeti na osnovi različnih zgodovinskih virov in starejše historiografije.

Uporaba in predelava plodov vinske trte ima v človeški prehrani dolgo zgodovino in glede na najdene ostanke grozdnih pečk po ugotovitvah arheologov sega v čas več tisoč let pr. n. št. Ostanke divje vinske trte, povezane s človekom iz 4. tisočletja pr. n. št., so odkrili tudi v Sloveniji ob izkopavanju kolišča na Ljubljanskem barju.¹⁶ Na vinarstvo na naših tleh smemo sklepati tudi po najdbi situle, bronastega vedra (z ročajem) z ornamentami iz 5. stoletja pr. n. št., najdenega v Vačah pri Litiji.¹⁷ Vedro je služilo za mešanje pijače (najverjetneje vina z vodo

¹⁴ Prav tam, str. 20.

¹⁵ Prim. Klenar: *Refošk*.

¹⁶ Tolar et al., *The oldest macroremains*.

¹⁷ http://www.vace.si/kastelic_situla_si.htm

in drugimi sestavinami). Na njem je upodobljeno obredno pitje pijače.

Vino je bilo že od nekdaj v tesni zvezi z religijo. Stari Grki so častili boga vina Dioniza, Rimljani Bakhusa. Tudi pri kristjanih ima vino pomembno vlogo pri mašnem obredu, ki naj bi ohranjal spomin na poslednjo večerjo, po kateri je Jezus učencem ponudil kelih vina, rekoč: »Vzemite in pijte iz njega vsi; to je kelih moje krvi ...« Gre sicer za simboliko, a glede na barvo krvi bi mogli domnevati, da jim je ponudil rdeče vino; tako je tudi bilo obredno vino v srednjem veku. Šele v drugi polovici 15. stoletja je bilo v ta namen dovoljeno uporabljati belo vino.

Stari Rimljani so radi pili vino. Rimski učenjak Plinij starejši v svoji *Naturalis historia* (ok. 77 n. št.) omenja *vinum pucinum*, ki je uspevalo na gričevju blizu izliva Timava pri Devinu.¹⁸ Pila ga je Livi-ja, žena cesarja Avgusta, ki naj bi zaradi njegovih zdravilnih učinkov dočakala visoko starost (85 let). Špekulacije o tem, za katero vrsto vina (prošek, teran) naj bi pri tem šlo, pa v zapisih nimajo osnove.

Ljudstva, ki so od 4. stoletja prehajala prostor današnje Slovenije, vključno s Slovani, ki so se tu naseljevali v zadnjih desetletjih 6. in prvih 7. stoletja, kulture vinske trte niso poznala. Novi naseljenci so jo postopno prevzeli od tukajšnjih romaniziranih in romanskih staroselcev.¹⁹

Vino v dokaj srhljivem kontekstu omenja zgodovina Langobardov Pavla Diakona (iz ok. 800): Langobardski kralj Alboin (druga polovica 6. stoletja) je premagal in ubil kralja Gepidov ter se oženil z njegovo hčerko Rosimundo, iz premagančeve lobanje pa je dal izdelati kupo za pitje. Ob neki priložnosti je ženi v njej ponudil vino in jo pozval, naj veselo pije s svojim očetom. Maščevala se mu je tako, da je z njegovim ščitonoscem skovala zaroto in ga dala umoriti.²⁰

Krščanski srednji vek je zaradi obrednih potreb spodbujal gojenje vinske trte. Ni slučaj, da omembe vinogradov in vina srečamo tudi v *Capitulare*

de villis (zbirka predpisov o opremi in založenosti dvorov, kjer je bival vladar s spremstvom na svojih potovanjih) vladarja frankovske države Karla Velikega iz ok. 800.²¹ Predpisi omenjajo tudi trganje grozdja,²² stiskalnice za grozdje, prepoved tlačenja grozdja z (umazanimi?) nogami²³ ter prevoz vina na vozovih.²⁴

Pojedino, ob kateri se je pilo vino, omenja tudi znameniti spis o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev v krščansko vero iz 870 v legendi o domselnem salzburškem duhovniku Ingu. Ukazal je pripraviti gostijo, na kateri je verujoče sužnje povabil k sebi za mizo in jim dal postreči v zlatih kupah, pred njihove neverujoče gospodarje pa je dal zunaj kot psom postaviti kruh, meso in vino v umazanih posodah. Na vprašanje, zakaj to počne, jim je pojasnil, da s svojimi neumitimi telesi niso vredni druženja s tistimi, ki so se vnovič rodili v svetem studencu. S tem naj bi jih pripravil do tega, da so se dali krstiti.²⁵

Vinogradniški srednji vek med Alpami in Jadranom

Romanska tradicija pridelave vina se je na Slovenskem ohranila še v srednji vek, čemur sledijo pisne omembe vinogradov, trte in vina, občasno tudi dajatev v vinu v **listinah**, zlasti v darovnicah oz. podelitvah ozemlja.²⁶ Tovrstne zgodnje omembe so ohranjene za Istro, Štajersko in Koroško, od 12. stoletja pa tudi za ostalo slovensko ozemlje.²⁷

Med zgodnje dokumente, ki slikajo gospodarstvo Istre kmalu po frankovski osvojitvi (788), sodi zapis o sodnem zboru v Rižanu na Koprskem iz 804.²⁸ Ponuja vpogled v takratno življenje, gospo-

²¹ *Capitulare de villis*.

²² *Prav tam*, člen 5., str. 83.

²³ *Prav tam*, člen 48., str. 87.

²⁴ *Prav tam*, člen 64., str. 89.

²⁵ Wolfram, *Conversio*, str. 68–69.

²⁶ Npr.: Kos, *Gradivo II.*, št. 174 (861, 21. 3., Regensburg: darovnica slovanskega grofa Koclja freisinški cerkvi Matere božje omenja vinograde pri Blatnem jezeru); št. 536 (1000, grad Kamen na Koroškem: darovnica dveh slovanskih kmetij briksenski cerkvi omenja letno dajatev v vinu). O omembah vinogradništva v zgodnjerednjeveških hrvaških listinah je pred kratkim pisal Knezović, Loza.

²⁷ Valenčič, *Vinogradništvo*, str. 288–294.

²⁸ Krahwinkler, »in loco ...«; Mihelič, *Istrsko gospodarstvo*.

¹⁸ *Liber XIV*, viii/60: http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/14*.html

¹⁹ Valenčič, *Vinogradništvo*.

²⁰ Diakon, *Zgodovina Langobardov*, str. 40–43, 80–83.

darstvo in družbo istrskih mest in njihovega širšega okoliša, kjer se med raznimi kulturami omenjajo vinogradi in stiskalnice (*turculum*).

Od druge polovice 9. stoletja so si Benetke prizadevale okrepiti svoj vpliv v Istri in sklepale dogovore z istrskimi mesti. L. 932 so se Koprčani beneškemu dožu zavezali, da mu bodo vsako leto ob trgatvi izročili 100 amfor dobrega vina, 977 pa je – ker so listine o njem pogorele – prišlo do obnovitve tega dogovora.²⁹ L. 1186 je koprski podestat skupaj s konzuli ob soglasju koprške komune vnovič ustanovljeni koprski škofiji podaril 1000 kampov (550 oralov) vinogradov blizu Marezig, Kort in Momjana.³⁰

Notarske knjige (v Istri od 13. stoletja dalje) s številnimi zapisi poslovne narave ponujajo vpogled takó v obdelavo vinogradov in pridelavo grozdja kot v sklepanje poslov v zvezi z vinom. V piranskih notarskih in kasnejših vicedominskih knjigah sledimo omembam vina in vinogradov od prvih zaznamkov o spoštovanju beneških predpisov pri prevozu vina iz Pirana v najstarejši ohranjeni notarski knjigi iz 1281³¹ skozi ves srednji in prva stoletja novega veka. Kljub številnim omembam vina pa v teh zapisih od sortnega vina zasledimo le rebulo.³² To vino se pred koncem 13. stoletja omenja tudi v Huminu oz. Furlaniji (o tem kasneje). Med kasnejšimi omembami vina se v **statutu** srednjeveške Izole ob rebuli³³ omenja tudi teran.³⁴

Najbogatejše znano pisno poročilo o vrstah vina, ki so jih v srednjem veku poznali na ozemlju beneške republike in Svetega rimskega cesarstva, je Otokarjeva »**Avstrijska (Štajerska) rimana kronika**«. ³⁵ Pesnik in zgodovinopisec, zgornještajerski vitez Otokar iz Geule (*Otacher ouz der Geul*) (ok. 1265–1319/1321) je veliko potoval v zvezi z diplomatskimi zadolžitvami in se udeleževal vojnih pohodov.³⁶ V

svoji kroniki z več kot 98.000 verzi je v nemščini opisal zgodovino Svetega rimskega cesarstva ter dežel Avstrije in Štajerske po zgodovinskih in rimanih virih v razdobju od izumrtja Babenberžanov 1246 prek vladavine češkega kralja Otokarja II. in prvih desetletij vladavine Habsburžanov do 1309. Delo je bilo napisano po tem letu in pred kronistovo smrtjo (1319/1321).

Ob opisu poraza Benečanov v spopadu z zvezo zaveznikov oglejskega patriarha Rajmunda v prvi polovici 80. let 13. stoletja kronist med zaseženim plenom premagancev omenja 17 vrst vina, to so: miljsko vino, rebula, grk, teran, muškat, *Vindeplan*, ciprčan, klaret, *schafernac* iz Genove, malvazija, pinela, vino iz Arrasa, vino iz Ancone, briško vino *Ecke*, *Tribian*, vipavec in *Patznaer*.³⁷ Konkretno geografsko poreklo zaseženega vina v zapisu je razvidno pri miljskem vinu, grku, ciprčanu, *schafernacu* iz Genove, pri vinu iz Arrasa in tistemu iz Ancone, pri briškem vinu *Ecke* ter pri vipavcu, ne pa pri vinih rebula, teran, muškat, *Vindeplan*, klaret, malvazija,³⁸ pinela, *Tribian* in *Patznaer*.³⁹

V **gradivu videmskih arhivov** in bibliotek, ki zadeva slovensko zgodovino,⁴⁰ so od zadnjih desetletij 13. stoletja dalje ohranjeni zaznamki o vinogradih in brajdah pri Čedadu, v Furlaniji, zlasti v Brdih, redko tudi v Istri. Bili so predmet prodaj, zastav in pravn. Sredi 90. let 13. stoletja se omenjata

²⁹ Kos, *Gradivo II.*, št. 380, 462.

³⁰ Kos, *Gradivo IV.*, št. 724.

³¹ Mihelič, *Najstarejša*, št. 177–180.

³² Npr.: SI PAK PI 9, vicedomska knjiga 7, folio 18 (1337, 12. 4.).

³³ Kos, *Statut izolskega komuna*, knjiga IV, sklepi c (17. 1. 1363), d (18. 11. 1363), 42 (22. 4. 1429).

³⁴ Kos, *Statut izolskega komuna*, knjiga IV, sklep 157 (17. 11. 1463).

³⁵ Ottokars Reimchronik.

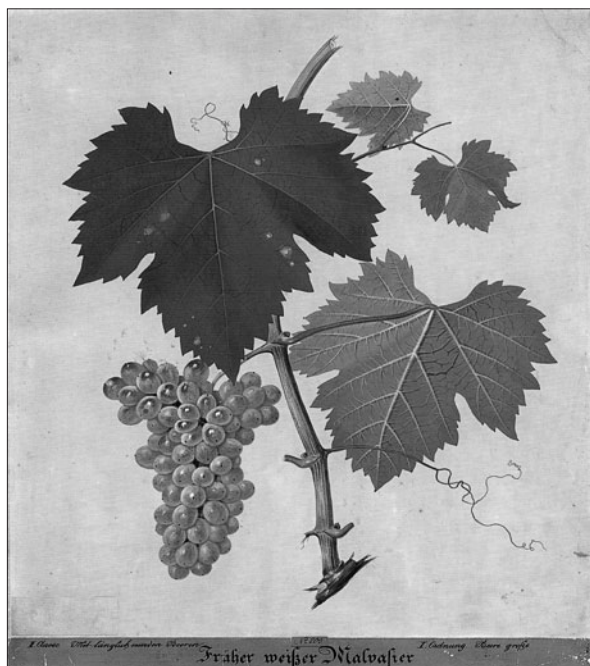
³⁶ https://de.wikipedia.org/wiki/Ottokar_aus_der_Gaal

³⁷ Ottokars Reimchronik, str. 457, verzi 35004–35023: *Man vant dâ zuo dem mâl / Muglære und Reinval, / kriechisch win und Terran, / Muscatel und Vindeplan, / win von Ciper ouch dâ lac, / claret unde schafarnac / von Genû und Malvasin: / diu zweier hande win / daz houbet machent rân; / Pinol und win von Arrân, / diu win sint gar stark, / und win von Ancôn der mark, / den wil man für den besten hân, / Ecke unde Tribian; / win von Wippach / und Patznær man dâ sach / und ander win genuoc: / die Venediære kluoc / grôzen mark heten dâ / datz Semper-Venesiâ.*

³⁸ Malvazija in muškat naj bi izvirala iz Grčije, točneje s Krete, prim. Sprandel, *Von Malvasia*, str. 25–26.

³⁹ Alwin Schultz je v delu *Das höfische Leben* (1879) zapisal, da je vipavsko vino s Kranjske znosne kakovosti (str. 297); med južnimi vini je priljubljeno ciprsko vino (str. 300), posebej delikatna je malvazija iz Neaplja in Peloponeza (str. 301). Pinela izvira iz zgornje Italije. Med južna vina sodita muškatel in tribian, ki je iz belega grozdja, raste v ankonski marki in drži kakovost. Otokarjevih sort Mugler, Terrant, Vin de Plant in Ekke avtor ne pozna (str. 301). Sklicuje se na delo Hamm, *Das Weinbuch*, prim. spodaj.

⁴⁰ Otorepec, *Gradivo*. Na objavo me je opozoril Miha Kosi, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

Malvazija (zgodnja bela malvazija). (Zbirka ampelografskih upodobitev Vinzenza in Conrada Keuzerja)

prodaja vinske kleti (*canipa*) v Medani⁴¹ in krčma (*taberna*) v Huminu.⁴² Od takrat dalje si sledijo tudi omembe vina neimenovane vrste, od sortnega vina pa se največkrat omenja teran (*vinum terranum*), v omenjenem gradivu prvič v zadolžnici iz decembra 1296, sklenjeni v Huminu. Dolžnik se je upniku zavezal do pusta dostaviti v Beljak določeno količino čistega terana (*puri vini terani*).⁴³ Teran je bil predmet nakupov (na kredit); odjemalci, ki so prihajali ponj v Čedad, so bili iz Bovca, Žirov, Loke, Kamnika in Kranja. Služil je kot plačilo, kot sredstvo za poravnavo dolgov in kot jamstvo. L. 1327 sta v Čedadu dobrega terana nabavila tudi poslanca ortenburškega grofa Alberta (I.) – zanj in za grofico Graumayl.⁴⁴ Še pred koncem 13. stoletja se v zapisih teranu pridruži tudi rebula. L. 1299 omenja plačilo za *vinum rabirole* notar Jernej iz Humina (Bartolomeus notarius de Gemoni).⁴⁵ Istega leta omenja rebulo v Furlaniji tudi notar Herman iz Humina (Ermanno di Gemoni).⁴⁶ Odjemalec rebule je bil

tudi goriški dvor, kot je razvidno iz zapisa iz 1326. Čedadčan je 1. maja 1325 v Trbižu grofici Goriške in Tirolske Beatrici izročil rebulo, ki jo je dolgoval njenemu pokojnemu soprogu Henrik (II.), grofu Goriške in Tirolske.⁴⁷ Nekaj omemb rebule – v dveh primerih gre za odjemalca po poreklu iz Loke, ki sta rebulo kupovala v Čedadu – je iz 1334.⁴⁸ Posebnost je tudi omemba vina s Krete (*bonum vinum de Creta*) iz 1345.⁴⁹

Omembe sortnih vin se pojavljajo tudi v drugih pisnih virih iz istega okolja, ki jih Otorepčeva objava ni zajela. Zapis iz 13. novembra 1340, Gorica, omenja v Barbani pri Fojani (Collio) gojenje vin *Rabiola* (rebula), *Malvasia* (malvazija), *Terrano bianco e vermiglio* (beli in rdeči teran), *Moscatello* (muškat) in *Pignolo* (pinela).⁵⁰ Zapis iz 14. avgusta 1390, Videm, med stroški za darila cesarskemu ambasadorju ob njegovem obisku v Vidmu naveda, da so mu izročili 20 steklenic *vini terrani* in 12 steklenic *di Malvasia*.⁵¹ Zapis iz 13. avgusta 1396, Videm, omenja, da so v Vidmu generala dominikancev obdarili s šestimi steklenicami *di Malvasia* in dvanajstimi *di Terrano bianco e vermiglio*.⁵² 18. marca 1408, Videm, so beneškega ambasadorja, ki je prišel v vlogi posrednika med podložniki patriarha in oglejske cerkve ter avstrijskega vojvode, v Vidmu nagradili z vinom iz Tira, z *vino terrano* in s šestimi steklenicami vina *Romania*,⁵³ ambasadorja avstrijskih vojvod pa so 23. oktobra 1411, Videm, pogostili z neopredeljenim vinom, z dvanajstimi steklenicami vina *Romania* in desetimi vina *Terrano*.⁵⁴ 6. junija 1409 je bil v Čedadu, ki ga je obiskal, da bi v času cerkvenega razkola utrdil svoj položaj, pogostitve, na kateri so pili teran, deležen tudi papež Gregor XII.⁵⁵

Raznovrstno vino z območja med Alpami in Jadranom omenjajo tudi srednjeveški **urbarji**. Najstarejši urbarji z omembami vina na Slovenskem so

⁴⁷ Otorepec, *Gradivo*, št. 523, 1326, 1. 10., Čedad.

⁴⁸ Prav tam, št. 678, 1334, 10. 1., Čedad; št. 681, 1334, 30. 1., Videm; št. 702, 1334, 25. 11., Čedad.

⁴⁹ Prav tam, št. 1010; 1345, 22. 9., Čedad.

⁵⁰ »Vigneto Friuli«.

⁵¹ *Annali del Friuli*, str. 52.

⁵² Prav tam, str. 120.

⁵³ Prav tam, str. 185.

⁵⁴ Prav tam, str. 224.

⁵⁵ Gualdo, *Frammenti*, str. 397–481.

⁴¹ Prav tam, št. 150, 1295, 29. 1.

⁴² Prav tam, št. 191, 1296, 26. 7., Humin.

⁴³ Prav tam, št. 204, 1296, 10. 12., Humin.

⁴⁴ Prav tam, št. 550, 1327, 4. 7., Čedad.

⁴⁵ Prav tam, št. 218, 1299, 26. 4., Humin.

⁴⁶ Joppi »Notariorum«, prim. »Vigneto Friuli«. Tega podatka Otorepec ne navaja.

urbarji freisinške škofije iz razdobja 1160 do 1501.⁵⁶ V njih srečamo omembe vina, vinogradov in vinskih goric, desetine od vina, gornino (dajatev od vinogradov), viničarjev, vinske kleti in krčme. Od sortnih vin se v objavi zajetih računskih knjigah loškega gospostva in v urbarju iz 1501 omenja rebula.⁵⁷

Knjiga zapisov (*Notizbuch*) freisinškega škofa Konrada III. za škofjeloško gospostvo pod 11. novembrom 1318 navaja živila, ki jih je ključar Konrad, imenovan Raynisch, ob »primopredaji« ključev prejel od svojega predhodnika, župana Avgušтина.⁵⁸ Poleg raznih žit se v tej zvezi omenja vino: *vinum ribol* (rebula), *vinum Marchianum* (vino iz Slovenske marke), *vinum Wippacense* (vipavec) in kis. Jeseni je Konrad prejel še *novum vinum de Marchia* (novo vino iz Slovenske marke) in *mustum wippacense* (vipavski mošt) ter določeno količino vina *terranum album in Ciuitate emptum* (beli teran, kupljen v Čedadu). Sicer pa je 25. aprila 1321 zabeležena vnovična sprememba na položaju loškega ključarja, kjer je Konrada zamenjal Heintzlin. Ob prevzemu ključev je prejel žito, vino: *vinum Marchianum* iz Slovenske marke, *tropfwein* (podčépina), *rabiol melius* (boljša rebula), *Chv^oltzerium*, *Wippacense* (vipavec), kis iz vipavca, kis iz rebule, pivo (*ceruisia*) in sir.⁵⁹

Urbarji krške škofije in kapitlja na Koroškem iz razdobja od 1285 do 1502⁶⁰ nekajkrat omenjajo vinograde in večkrat krčmo (*taberna*), vina pa ne. Pestrejšje in številnejše so omembe v zvezi z vinom v urbarjih benediktinskega samostana Šentpavel na Koroškem iz let 1289/90 in 1371/72.⁶¹ V njima je veliko omemb vinogradov in dajatve od njih, trgatve in vina – a ne sortnega; nekajkrat se omenjajo vinogradniki, stiskalnica (*torcular*),⁶² enkrat krčma (*taberna*)⁶³ in nekajkrat zaposleni v gostilni (*chellner*).⁶⁴

Urbarji salzburske nadškofije:⁶⁵ za Brežice in Sevnico iz 1309, popis donosa fevdov gospodov iz Podsrede iz 1320, urbar za Ptuj iz 1322 ter urbarja za Sevnico in Brežice iz 1322 med dajatvami oz. prihodki gospostev omenjajo vino, nekateri od naštetih virov še (neobdelane) vinograde, plačilo gornine in vinske desetine ter lastnika vinograda (gornika), v urbarju za Sevnico iz 1448 pa se omenjajo le vinogradi. Sortno vino se ne omenja nikjer.

Ob omembah vina brez opredelitve se v urbarjih vinorodne slovenske Primorske⁶⁶ pogosto omenja teran, redkeje pa rebula. Med goriškimi urbarialnimi dohodki iz 1398 se omenjata vini teran (iz Števerjana, Cerova v Goriških brdih, Verse v Furlaniji in Štandreža pri Gorici)⁶⁷ in rebula (iz Števerjana in Cerova).⁶⁸ Med obveznostmi iz 1402 je v Preserjah navedena neplačana dajatev v rebuli in teranu.⁶⁹ L. 1523 se v Bukovici pri Renčah med obveznostmi v goriškem uradu omenja, da županu od desetine pripada urna terana.⁷⁰ Urbar za Devin iz 1494 navaja, da je morala vsaka kmetija za tlako prepeljati voz terana na Sočo.⁷¹ V Tomaju so številni kmetje dolgovali dajatev v urnah terana.⁷² V urbarju za Devin iz 1524 se omenja rebula.⁷³ Po urbarju za Vipavo iz 1499 se je v župi Slap v teranu plačevala dajatev za pusto kmetijo v Gradišču pri Vipavi,⁷⁴ v župi Šturje pri Ajdovščini pa za prejem kmetije v Ustju pri Ajdovščini,⁷⁵ v župi Vrhpolje pri Vipavi se je v teranu plačevalo za pusto kmetijo,⁷⁶ v Budanjah pri Vrhpolju za kmetijo,⁷⁷ v Zemonu pri Vipavi pa od kleti.⁷⁸ Kmetje v Dupljah pri Vrhpolju so upravniku v župi dolgovali določeno količino terana.⁷⁹ Z vinarstvom so povezane tudi omembe vinskih goric, vinogradov, grozdja, vinskih tropin, vinogradnikov, vinogorskega čuvaja, desetine od

⁵⁶ Blaznik, *Urbarji*.

⁵⁷ *Prav tam*, str. 272–274, 281, 284, 285, 352.

⁵⁸ ... annotacio omnium, quae annotata sunt Chuonrado clauigero dicto Raynisch in annona, vino et aliis a tempor assignacionis clauium, quod fuit Augustini eiusdem anni usque in presentem diem. Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis, str. 126–127.

⁵⁹ *Prav tam*, str. 41–142.

⁶⁰ Wiessner, *Gurker Urbare*.

⁶¹ *Fresacher, St. Paul, Kärnten*.

⁶² *Prav tam*, str. 81.

⁶³ *Prav tam*, str. 118.

⁶⁴ Ime mu je bilo Nikel: *prav tam*, str. 240, 242, 243, 265.

⁶⁵ Kos, *Urbarji salzburske nadškofije*.

⁶⁶ Kos, *Urbarji slovenskega primorja*.

⁶⁷ *Prav tam*, str. 125, 126.

⁶⁸ *Prav tam*, str. 125.

⁶⁹ *Prav tam*, str. 128–129.

⁷⁰ *Prav tam*, str. 156.

⁷¹ *Prav tam*, str. 212.

⁷² *Prav tam*, str. 215–216.

⁷³ *Prav tam*, str. 218, 221.

⁷⁴ *Prav tam*, str. 256.

⁷⁵ *Prav tam*, str. 257.

⁷⁶ *Prav tam*, str. 258.

⁷⁷ *Prav tam*, str. 258–259.

⁷⁸ *Prav tam*, str. 259.

⁷⁹ *Prav tam*.

vinograda, desetine od vina, gorskega prava, vinskega prava, vinske kleti, krčme in vinske mitnice.

V urbarjih briksenske škofije⁸⁰ – škofijskega gospostva Bled (iz 1253, z začetka 14. stoletja, iz 1306–1309) in prošnje na Blejskem otoku (iz razdobja od ok. 1330 do 1458) – zasledimo skupaj le štiri zaznamke o vinu brez opredelitve vrste.

V registru gornjegrajskega benediktinskega samostana iz 1426⁸¹ je v savinjskem uradu navedena lokacija *Zun/ze Weyngarten*,⁸² na lokaciji *ze laufen* pa se omenjajo kmet *vnder dem Weingarten* in kmetje, ki so kultivirali šest vinogradov (*haben Sechs Wingarten gepaut*).⁸³ V uradu sv. Egidija so kmetje dolgovali gornino od vinogradov in činž od vina.⁸⁴ Sortna vina se v besedilu ne omenjajo.

Srednjeveški urbarji minoritov in dominikancev na Ptuj (iz 15. stoletja),⁸⁵ ki leži v vinorodnem okolju, redno omenjajo vinograde, gornino, vinsko desetino, pa tudi mošt, ne poročajo pa o vinskih sortah, ki so uspevale v vinogradih.

Tudi novoveški urbarji za Belo krajino in Žumberk (15. do 18. stoletje)⁸⁶ vsebujejo številne omembe v zvezi z vinom: vinske gorice, vinograde, krčenje in kopanje v njih, mošt, vino, vinogradnike in gorske gospode, dajatev in desetino od vinograda in vina, krčmo, vinske mere, gorski red, gorski zbor itd., vendar sortnih vin ne omenjajo.

Pomemben pisni vir za vinogradništvo, vinarstvo in vino na naših tleh v preteklosti so tudi **računske knjige** s popisi prihodkov in izdatkov zlasti v zemljiškogospodarskih agrarnih okoljih, kjer zadevajo proizvodnjo vina, a tudi v mestnih okoljih, kjer je bilo vino predmet trgovine. Ohranjene računske knjige pokrivajo dele vseh treh slovenskih vinorodnih okolij: Goriška brda, Vipavsko dolino in Kras na Primorskem, dolenska gospostva Mokronog, Klevevž, Štatenberg in Kostanjevica ter vinorodno območje Bizeljskega v Posavju, kakor

tudi Vitanje in gospostva ob zgornji Sotli, ki so pripadala vinorodnemu Podravju na Štajerskem. Med vrstami vin poznega srednjega veka se v računih za Goriško omenjata teran in rebula, na Freisinškem rebula in muškat, v Celju pa rebula, malvazija in pinela. Prek Škofje Loke so tržaško rebulo in muškat prevažali proti zgornji Štajerski in naprej. Z vinogradništvom so se na Slovenskem ukvarjali tudi na manj ugodnih območjih Gorenjske: do 13. stoletja na Bledu in do 16. stoletja na Škofjeloškem.⁸⁷

V mestnem okolju, kjer je bilo vino predmet blagovno-denarne menjave, računske knjige dajejo predvsem podatke o vrstah vina v obtoku in o njegovih cenah.⁸⁸ Po podatkih računskih knjig iz 16. stoletja je bil cviček⁸⁹ najcenejše vino; služi lahko kot osnova za izračun razmerij cen različnih sortnih vin: črnikalec, prosek, vipavec in najcenejši teran, ki je bil bel in rdeč. Sladka vina (vipavec) so bila bolj cenjena od drugih. V Ljubljani so točili še vermut in tribijanec (stal je toliko kot goriški in furlanski teran). Na prehodu 17. in 18. stoletja so se v omembah vin pojavili še čividin (po kraju Čedad), refošk, rebula in bric (*egkhwein*, ki je bil cenovno izenačen s prosekom), muškatelec (stal je toliko kot črnikalec) in pivo, ki je bilo cenejše od cvička. Magistratni ceniki so maksimirali cene vina in zbijali ceno luksuznih vin. Konec 17. stoletja je bila med najdražjimi vini malvazija, med najcenejšimi pa teran, od katerega je bil kis le malo cenejši.

Deželno vino ter malvazijo, pinelo in rebulo srečamo tudi med izdatki celjskih mestnih sodnikov v drugi polovici 15. in prvih dveh desetletjih 16. stoletja.⁹⁰

Imeniten vir ne le za vino, ampak tudi za širšo kulinarčno ponudbo poznega srednjega veka so zapiski oglejskega kanclerja **Paola Santonina**, ki je v drugi polovici 80. let 15. stoletja spremljal škofa Pietra Carlja iz Caorla na vizitacijskih potovanjih po pokrajinah Dravske doline, Zilje in južne Štajer-

⁸⁰ Bizjak, *Briksenški urbarji*.

⁸¹ Orožen, *Oberburg*.

⁸² *Prav tam*, str. 244, 321.

⁸³ *Prav tam*, 250.

⁸⁴ *Prav tam*, 299–303.

⁸⁵ *Pirchegger in Sittig, Pettau*.

⁸⁶ *Kos, Urbarji*.

⁸⁷ Bizjak, *Medieval Account books*, str. 124–143; Bizjak: *Srednjeveški obračuni*.

⁸⁸ Vilfan, *Mestne računske knjige*, str. 19–20.

⁸⁹ Verjetno gre tu za priljudno slovenjenje imena March-Wein ali Marhwein, vina iz Slovenske marke, ki pa ni povsem ustrezno; prim. Granda, *K zgodovini cvička*, str. 299.

⁹⁰ Bizjak in Žižek, *Knjiga obračunov*.

ske.⁹¹ Santonino ob pestrih obrokih, s katerimi so uglednim gostom postregli na gradovih, v samostanih, a tudi v meščanskem, redko vaškem okolju, praviloma omenja vino. Včasih opiše njegov okus: da je dobro, odlično, izvrstno, sladko, kislo (npr. v samostanu sv. Jurija v Podkloštru, kjer grozdje zaradi zgodnjega mraza ni dozorelo, ali pa v vasi Pečnica, kjer je bilo belo vino neznansko kislo), da vonja po kisu in plesni (rdeče vino v vasi Pečnica), da je bistro kot voda, da je lahko ali mlado. Santonino pogosto navaja, da so pili belo ali/in rdeče/črno vino. Geografsko poreklo ali vrsta vina se omenja redkeje: furlansko vino (v Dravogradu),⁹² na gradu Lengberg so gostom postregli z belim in rdečim vinom iz samostana v Rožacu,⁹³ v Dropolah so pri župniku zaradi prebavnih težav pili rdeči salentinec,⁹⁴ pridobljen iz lahkega belega vina, na gradu Rožek pa so jim postregli z belim vinom iz Krmina.⁹⁵ Od sortnih vin Santonino omenja rebulo (v Dravogradu⁹⁶ in Lienzu.⁹⁷). Na gradu Bekštanj so jedli smokve, kuhane v rebuli,⁹⁸ (zelo) sladke rebule so bili deležni v Celju.⁹⁹ V Dravogradu,¹⁰⁰ Vojniku¹⁰¹ in Celju¹⁰² so pili malvazijo, v Črešnjici pa malvazijo, za katero Santonino pripominja, da so jo pripeljali iz daljnih krajev.¹⁰³

Opisi vinogradništva in vinarstva v polihistorskih in strokovnih delih od 17. do 19. stoletja

Polihistor plemiškega rodú **Giacomo Filippo Tommasini** (1595–1655), dolgoletni škof novigradske dijeceze, ponuja v svojem delu *De' Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria, libri otto* (1641)¹⁰⁴ za beneški del Istre zanimive zgo-

dovinsko-geografske podatke, v katerih omenja tudi vinogradništvo in vinarstvo. Opisuje vsakodnevno življenje Istranov, njihove običaje, način obdelave tal, verovanje, značilnosti pokrajine itd. V Istri omenja dve vrsti trt: stare nizke¹⁰⁵ in visoke nasade na steblih (brajde). Istrani so poznali tri vrste nizkih trt bele sorte grozdja, to so bile: *pelosa* (kosmatica) – Pirančani so ji rekli *calcionesa* –, *ribolla*, ki je dajala močnejše vino, ter *pirella*, ki je po kakovosti presegala prejšnji sorti. Med visokimi trtami je bila glavna črna sorta *refosco*, ki so ga imenovali *terran grande* (veliki teran). Po kakovosti mu je sledilo grozdje *cropella* in *rdeča chernatizza* (hrvatica), od belih pa *cividin* in *tribiano*; tam je uspevalo še številno drugo grozdje: *moscato*, *malvasie*, *imperatoria* in drugo. Na brajdah so gojili predvsem črno grozdje. V Izoli so imeli dobro rebule (*ribuole*), v Kopru pa so delali dobre, sladke muškate, ki so uživali ugled na tujem. V XXXV. poglavju¹⁰⁶ je govora o kakovosti in značilnostih istrskih vin, ki so bile različne. V preteklosti je bilo najbolj cenjeno vino iz Proseka, ki ga je po Tommasinijevem mnenju pila rimska cesarica Livija, Rimljani pa so ga imenovali *Pucino*. Proseškemu vinu je po kakovosti sledil koprski muškat, včasih pa ga je celó prekosil. V Trstu je bilo znano *vino del rè* (kraljevsko vino).¹⁰⁷ Po kakovosti so sledile sladke in blage rebule (*ribolle*) iz Izole in Milj. Slaven je bil *tribbiano* iz Pazinščine, v številnih krajih pa so poznali sladek ali mlad črni refošk (*refosco nero*). Piran je imel precej belega in črnega vina ter vino s Savudrije (*del Carso*). Podobno je bilo z Umagom, kjer so bila cenjena bela vina. V Novigradu so proizvajali močno črno vino, v novejšem času so začeli gojiti tudi muškat in refošk. Nekaj istrskega vina so izvozili, večino pa so popili v deželi.

V drugi polovici 18. stoletja je koprski razsvetljavec **Gian Rinaldo Carli** skušal dokazati, da je na istrskih tleh mogoče gojiti tudi izbrana vina. V svojih vinogradih nad Bertoki je vzgajal tokaj, *Carmigna-*

⁹¹ Vale, *Itinerario*; v članku je uporabljen slovenski prevod Santonino, *Popotni dnevniki, sklici se nanašajo nanj*.

⁹² Prav tam, str. 12.

⁹³ Prav tam, str. 19.

⁹⁴ Prav tam, str. 27 (... *australis noster ... album vinum leve in rubeum salentinum convertit*: Vale, *Itinerario*, str. 156).

⁹⁵ Prav tam, str. 46.

⁹⁶ Prav tam, str. 12.

⁹⁷ Prav tam, str. 15.

⁹⁸ Prav tam, str. 61.

⁹⁹ Prav tam, str. 89, 90.

¹⁰⁰ Prav tam, str. 12, 13.

¹⁰¹ Prav tam, str. 87.

¹⁰² Prav tam, str. 89–90.

¹⁰³ Prav tam, str. 85.

¹⁰⁴ Tommasini, *Commentari*; delo je izšlo tudi v slovenskem prevodu: Tommasini, *Zgodovinski komentarji*; prim. še

Darovec, *Vinogradništvo in vinarstvo*, str. 135–140.

¹⁰⁵ Omenja jih že Marin Sanudo 1483: *Stari krajepisi Istre*, str. 31. Nizke trte omenja tudi poročilo koprskega podestata in kapitana konec 16. stoletja; prim. Darovec, *Vitam viti*, str. 14.

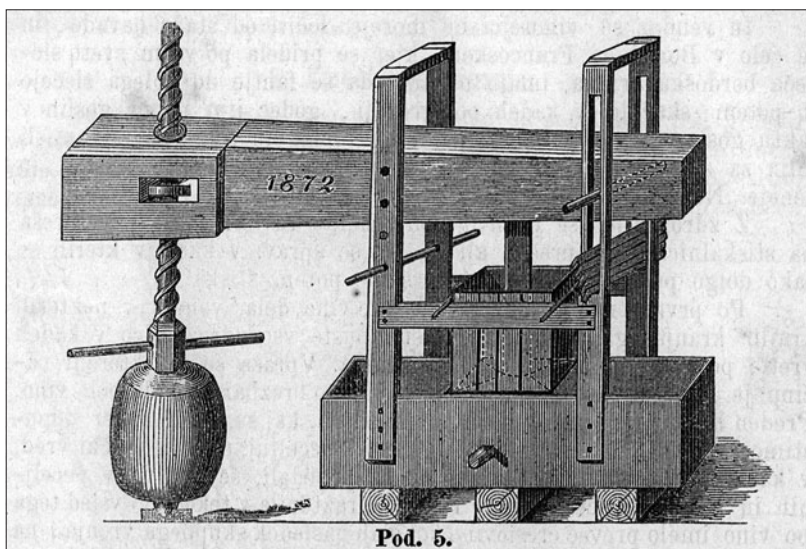
¹⁰⁶ Prav tam, str. 100–103.

¹⁰⁷ *Vino da' Rè* v zvezi z vasjo Podpeč (Monte de' Popocchi) pod kraškimi robom omenja tudi koprski škof Paolo Naldini v delu Naldini, *Corografia ecclesiastica*, str. 368–369.

no, *Montepulciano*, *Liatico* (aleatico) in druga toskanska vina. Književnik Alessandro Gavardo je Carliju posvetil pesnitev *La Rinaldeide*, kjer v šaljivem kontekstu opisuje hrano in pijačo, s katerima je Carli gostil prijatelje. Deležni so bili vin: *Malvagia* (malvazija), *Borgogna* (borgonja), *Montepulciano*, *Claretto* (klaret), *Trebbiano*, *Montalcino*, *Picolitto* (pikolit), *Refosco* (refošk)¹⁰⁸ in *Moscadello* (muškat).¹⁰⁹

Omembe vina v osrednji Sloveniji in kranjskem delu Istre so v drugi polovici 17. stoletja našle precej prostora v znamenitem delu »Slava vojvodine Kranjske« kranjskega polihistorja **Janeza Vajkarda Valvasorja**.¹¹⁰ Omenja rdeče in belo vino, v Istri tudi črno. Vinorodne okoliše na Kranjskem obravnava predvsem v drugi knjigi. Pri opisu tal, dolin in polj na Dolenjskem (XXVI. poglavje)¹¹¹ je omenjenih več lokacij z vinogradji, ki se jim posebej posveča XXIX. poglavje.¹¹² Tamkajšnje vino se je imenovalo *Marhwein* (vino iz Slovenske marke), iz katerega so kuhali žganje.

LIII. poglavje¹¹³ govori o prebivalstvu Notranjske (*Inner-Crain*). Že naslov napoveduje, da bo govorila o vipavskih vinogradih, okusnem (*köstlich*) kraškem vinu in tovorjenju (olja in) vina prek dežele. Tudi LIX. poglavje¹¹⁴ o tukajšnjih tleh in dolinah v naslovu omenja plemenito (*edel*) kraško vino, v besedilu pa rdeča in bela vina vseh sort najboljše vrste.¹¹⁵ Tudi opis vipavskih tal omenja slovita rdeča in bela vina, med slednjimi najbolj znanega *Kindermacher*-ja.¹¹⁶ LXIV. poglavje¹¹⁷ je namenjeno vinogradom in vinom na Notranjskem, ki jih avtor našteva tudi v naslovu. V besedilu omenja posame-

Stara slovenska preša, primerna za manjše posestnike. (Josip Vošnjak, *Umno kletarstvo*, 1873)

zne vinorodne okoliše, med njimi tudi vipavskega. Tam je uspevalo zelo kakovostno belo vino, pa tudi rdeče vino, ki so ga imenovali *Terant*. Na Vipavskem in na Krasu so gojili raznovrstna vina visoke kakovosti,¹¹⁸ med katerimi so imela rdeča razna imena: *Terant*, *Marcewin* ali *Marcemin*, *Pinol* ali *Pignol* in *Refosco*. Tudi bela vina so se razlikovala po sortah: vipavec (*Wipacher*) ali *Kindermacher*, beli teran (*der weisse Terant*), *Cividin*, *Prosecker*, *Tscherneckaler*, *Muskateller* in še druge vrste. Ta vina so bila močna, v nemških deželah si jih prodajali kot kretske vino ali kot malvazijo (*Malvasier*). LXXI. poglavje¹¹⁹ obravnava prebivalstvo Istre.¹²⁰ Opisuje potek in način trgatve (trte so rasle po drevju). Istrsko vino je bilo močno in prijetno, kupce je našlo v oddaljenih deželah. Razprostranjenost vinogradov v različnih okoliših je razvidna tudi iz LXXVI. poglavja¹²¹ o tleh in dolinah v Istri. LXXIX. poglavje¹²² je namenjeno vinogradom v Istri in Liburniji, kjer naj bi se cedila olje in vino. Slednje naj bi bilo kar najbolj okusno (*köstlichst*). Največ je bilo rdečega vina, ki so ga cenili tudi na tujem. Pri Bršču so bila vina bolj črna kot rdeča, zato se je tega vina prijelo

¹⁰⁸ Pesnitev omenja refošk, ne pa terana.

¹⁰⁹ Ziliotto, *La Rinaldeide*, str. 268 (32), 318–320 (82–84); Darovec, *Vitam viti*, str. 14–15.

¹¹⁰ Valvasor, *Die Ehre*.

¹¹¹ Prav tam, str. 184–188.

¹¹² Prav tam, str. 192–194.

¹¹³ Prav tam, str. 255–256.

¹¹⁴ Prav tam, str. 262–266.

¹¹⁵ Prav tam, str. 263.

¹¹⁶ Prav tam, str. 265.

¹¹⁷ Prav tam, str. 269–270.

¹¹⁸ Sto let kasneje se Alwin Schultze o vipavskem vinu ni izrazil laskavo, temveč je zapisal, da gre za vino znosne kakovosti: Schultze, *Das Höfische leben*, str. 279.

¹¹⁹ Prav tam, str. 285–288.

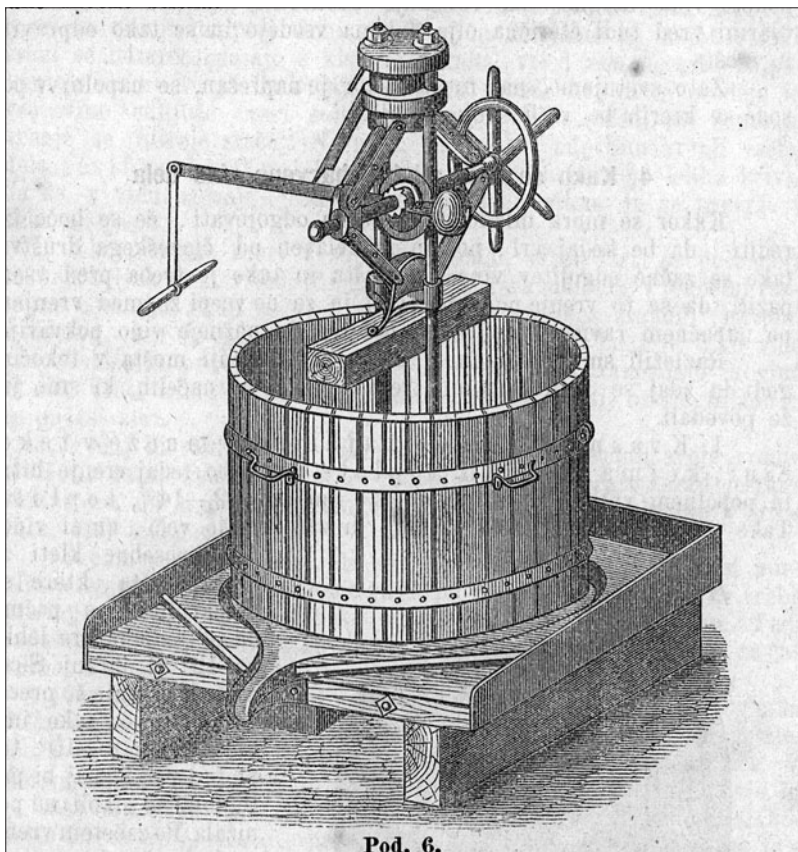
¹²⁰ Gre za del osrednje Istre (Pazinsko grofijo/knežijo), ki je spadala h Kranjski.

¹²¹ Prav tam, str. 291.

¹²² Prav tam, str. 293–294.

ime *Wein-Dinte*. Ta vina so bila sladka, gosta in nasitna.

K vinu se Valvasor vrne tudi v peti knjigi,¹²³ kjer skuša razvozlati lokacijo mesta *Pucinum*, ki ga je Plinij Starejši omenil v svoji *Naturalis historia* v zvezi s poreklom vina, ki ga je pila cesarica Livija, žena cesarja Avgusta. Zavrača mnenje Johanna Ludwiga Schönleba, da naj bi šlo za Črni kal in črnikalec; ugotavlja, da ne prideta v poštev niti bršeško in kastavsko vino in *Wein-Dinte*, ampak da je vino izviralo iz zaludja tržaškega zaliva, tj. iz okolice Proseka ali Devina. V enajsti knjigi, ko govori o Novem mestu, Valvasor omenja, da v njegovi rodovitni okolici uspeva vino, ki ga na splošno imenujejo *March-Wein*.¹²⁴ Tudi v zvezi z gradom in gospostvom Socerb omenja izborna okoliška vina črnikalec in neprekosljivo slastni *Marzaminer*.¹²⁵

Stiskalnica na vreteno. (Josip Vošnjak, *Umno kletarstvo*, 1873)

Vinarstvu in vinu je pozornost namenil tudi deželni zdravnik za Goriško pokrajino **Anton Muznik**. V delu »Goriško podnebje«¹²⁶ (1781) je opisal podnebje, rastje, živalstvo in druge značilnosti dežele, način življenja ter značaj in bolezni ljudi. V Kanalski dolini sta v njegovem času rasla trta in sadno drevje. Vinogradi, sadovnjaki, polja in travniki so se razprostirali tudi na rodovitnem območju od izvira Vipave do Gorice. Trto in sadno drevje omenja tudi na Krasu.

Deseto poglavje¹²⁷ svoje knjige je Muznik namenil vinu. Opisuje način odbiranja (rdečega in belega) grozdja in način priprave črnega vina. Iz grozdja rebula, cevedin, pikolit, garganja, prosek, roženplac itd. so pridobivali vina, ki naj bi bila po lastnostih podobna španskim, grškim in celo to-

kajcu. Refošk naj bi bil podoben burgundskemu vinu, vino iz navadnega črnega grozdja pa vinu Montepulciana. Vina, ki so jih pridelovali, so bila črna in bela, navadna in kakovostna. Navadnega črnega vina so pridelali zelo veliko. Po kakovosti in obstojnosti se je razlikovalo glede na lego zemljišča. Vino s hribovitega terena je bilo finejše in slajše, a manj obstojno, tisto, ki je raslo v ravnici, pa je bilo gostejše in trpkkejše ter se je ohranilo tudi dve leti. Drugo črno vino je bil refošk,¹²⁸ ki je bil bolj ali

¹²³ Prav tam, str. 243–245.

¹²⁴ Prav tam, str. 489.

¹²⁵ Prav tam, str. 524.

¹²⁶ Musnig, *Clima goritiense*; v članku je uporabljen in citiran prevod Muznik, *Goriško podnebje*.

¹²⁷ Prav tam, str. 129–147.

¹²⁸ Muznik pozna sorto refošk, teran pa ne. Giovanni Panjek ugotavlja, da je terrano v furlanskih dokumentih splošno ime za lokalno vino, medtem ko je refošk sortno vino, ki izhaja iz kategorije teranov. To ponazori s kontekstom zapisa iz 1590, ki (v pridevniški obliki) omenja: *gl'altri vini terrani, o garbi, o dolci, o rafoschi, o d'altra qualsivoglia qualità e bontà* (druga lokalna vina, kislja, sladka, rafoska /?/ ali druge, kakršne koli že kakovosti). Refošk kot sortno vino (v samostalniški rabi) omenja Panjek k letu 1639: *vini di monte et refoschi dolci* (hribovska vina in sladki refoški): Panjek, *La vite*, str. 71. V beneškem narečju je Vin teran pomenil *Vino nostrano o nostrale, che nasce da noi, njegovo nasprotje pa je bilo Vino navigato*; prim. Boerio, *Dizionario*, str. 717. Da je Terrant izvedenka latinske oznake (*vinum*

manj sladek – odvisno od lege zemljišča in letine. V primerjavi z navadnim vinom ga je bilo malo. Iz grozdja refošk so pripravljali tudi kakovostni refošk, ki so ga lahko hranili po več let. Najboljše belo vino so pridobivali iz grozdja pikolit, ki ni zaostajal za tokajcem. Na splošno so pili črna vina, ki niso šla hudo v glavo, bila so sladka, lahka, prijetna, redilna in diuretična.

Učitelj vipavskih vinogradnikov **Matija Vertovec** je 1844 objavil prvi slovenski priročnik za vinarje.¹²⁹ V njem je opisal porekla, vrste, sajenje in gojenje trt, skrb pred nepravilnostmi in škodljivci, obdelavo vinogradov (od okopavanja in gnojenja do redčenja trt, cepljenja in trganja grozdja ter priprave mošta in vina), vpliv vina na zdravje, načine kletarjenja, vzdrževanje vin, neprijetne pojave pri vinih, domača in tuja žlahtna vina ter razne plati kupčevanja z vinom, ki so pripeljala tudi do zlorab.

Popisal je trtne sorte, ki so jih gojili Vipavci do Soče, Brežani in Brici. Ob splošnem opisu značilnosti trt navaja tudi podsorte.¹³⁰ Med žlahtnejšimi belimi vrstami omenja rebulo (ena njenih podvrst je bila zelenika), (tržaško) grganjo, v Brdih imenovano tudi šterjána, muškat(éljko), ki je imela tudi podvrst z rdečim grozdem, muškatéljko cibeco, malvazijo, grganjo v Brdih in okoli Črnič, imenovano tudi podgorska grganja, v Gorici pa rebula, belino ali bolníc, čedajc iz okolice Čedad, ki je dajala vino cividin, ena podsorta pa je dajala črno grozdje, ovčji répič, pinjélo, laško (v Proseku), pikolit, iz katerega so začeli delati suha (likerska) vina, lipo-všico, sivko, zelén, rdečo pétljo, črni ošip, kostenico, rjavko ter sipo ali osipko (podvrst je bila črna sipa). Kot manj žlahtne bele vrste Vertovec opredeljuje: gl(j)ero, iz katere so izšle brežanka, prosékar in rebula, dve podsorti sta se v Braniku imenovali gljera špička, dalje volóvno ali volóvnik, v Brdih drénik (podsorti sta bili bela in črna volóvna), belopopko, dišečko, ki so jo v Brdih imenovali tudi sevšica,

laško dišečko, ki so ji ponekod rekli smrdoduška, rečiglo, ošip ali cúndro, klarno mejo, vertenco ali rogátko, dolgo pétljo, brščino, egiptarco, ki so jo na Brégu imenovali bolunska, marvinj (tudi javornik, glavačica, rjava glavačica, rumenják), belo glavačico, meskljer, pérgolo in auguštáno. Rdeča sorta je bila rumeníja, črni ali črnovijolični pa sta bili oberfelder z Vrhpolja nad Vipavo in refošk, ki naj bi bil žlahtna italijanska vrsta; iz njene podvrste z drobnim grozdem pa naj bi Tržačani pripravljali svoje sloveče teráne,¹³¹ nekateri goriški Furlani pa »zadušena« (neodvreta) vina. V to skupino je Vertovec umestil še sorte: refoškát ali žúžovna, bersamin ali mersamin, rášpica (v Bregu rastrešenka), sladkočrn, penjel, penjélc, gnjet(íca) (v Ricmanju rešara, v Furlaniji kordovat), kisilc, tudi kurbín ali črnína in črna pergola. Vertovec omenja tudi prizadevanja za presajanje tujih sort.

V dodatku (*Pristavik*) Vertovec našteva še trte, ki so bile tedaj zasajene na Dolenjskem, imena nekaterih tujih trt, »kranjsko«-hrvaška imena trt na Kranjskem ob hrvaški meji in na Hrvaškem ter popis trtnih vrst, ki so jih gojili ali so bile vsaj znane na Štajerskem.

Vertovec posamezne sorte trt, grozdja in vina piše z veliko začetnico. Omembe terana, ki mu sicer priznava sloves in kakovost, so zapisane z malo začetnico, navadno v množinski obliki, ne kot posebno sortno vino. Vertovec izrecno navaja, da se tovrstna kakovostna vina pripravljajo iz grozdja podvrsti trte refošk.¹³²

Nekdaj ugledni nemški strokovnjak za kmetijstvo **Wilhelm Hamm** je 1865 objavil knjigo o vinu,¹³³ v kateri je opisal značilnosti številnih vin, ki so jih proizvajali in pili širom sveta. Med avstrijskimi vini omenja tudi vina na Koroškem, Kranjskem,¹³⁴ Primorskem¹³⁵ in Štajerskem.¹³⁶ Ugotavlja, da je na Kranjskem: na Krasu, Dolenjskem, Kočevskem, v Beli krajini in Žumberku s središči

terre, terrestre, rurale) in pomeni lokalno oz. deželno vino (*Landwein*), meni tudi (Rolf) Sprandel, *Von Malvasia*, str. 45. S tako interpretacijo se na podlagi konteksta zapisa o procesu iz 1619 strinja tudi Aleksander Panjek (*Panjek, Pravda*, str. 295), ki se mu zahvaljujem za omenjene referen-ce. Pripomnimo, da od sortnih vin Boerio pozna malvazijo, rebule in refoška pa ne.

¹²⁹ Vertovec, *Vinoréja*; Malnič, *Pričevanje*.

¹³⁰ Vertovec, *Vinoréja*, str. 20–31.

¹³¹ Besedna zveza kaže, da Vertovec – v skladu s Panjekovim mnenjem – šteje teran oz. terane za lokalno vino.

¹³² Dejansko je obratno, refošk je plemenita sorta iz vrste teranov.

¹³³ Hamm, *Das Weinbuch*.

¹³⁴ Prav tam, str. 143–145.

¹³⁵ Prav tam, str. 145–146.

¹³⁶ Prav tam, str. 154–156.

v Vipavi, Metliki, Novem mestu in Ljubljani stanje vinarstva slabo tako glede vinogradništva kot kletarjenja. Na dunajski razstavi vin 1857 so se ta vina izkazala za najbolj kisle in z najmanj buketi v monarhiji – v tem pogledu so jih prekašala le koroška vina. Kdor bi želel na Kranjskem piti kaj boljšega od domače kislice, naj bi posegel po štajerskih vinih iz Slovenske marke (*Marchweine*), ki so bila nekoliko boljša od kranjskih. Hamm omenja, da je na Dolenjskem cenjeno domače vino *Stadtburger* (trškogorec) – *Neustadtler* (novomeščan), ki pa da je kisló. V kranjskem delu Istre opisuje sladko vino pikolit, ki naj bi izviralo iz domačih vinskih sort; to so bile *Ribola* (rebula), *glér*, *Shippa* (beli vipavec), *Dishera* in volovna. Kot najboljšo od njih ocenjuje rebulo. Navaja, da je Vipava središče glavnega kranjskega vinorodnega območja. Tam je bilo najbolj cenjeno vino *Oberfelder Kindermacher* iz Vrhpolja pri Vipavi, ki pa naj bi bilo povprečno, kisló vino.

Ugotavlja, da so na Primorskem v Istri tla apnenčasta. Klima in morje sta naklonjena vinogradništvu. O številnih tamkajšnjih vinih v tujini niti ne slutijo. V okolici Kopra, Poreča, Pirana, Milj, Rovinja, Pulja in Labina so tedaj gojili predvsem opojna in prijetna rdeča vina, ki pa so jih slabo kletarili. Namizna vina so imela splošna imena: *vino tinto* (črno vino) in *vino rosso* (rdeče vino). Boljša vina z ugodnejših južnejših leg proti morju so že prehajala od namiznih k likerskim vinom. Sortna vina so bila sladka rdeča vina refošk, prošek in pikolit ter beli vini rebula in *Cibedin* (cividin).¹³⁷ Imena so imela po grozdju, iz katerega so bila pridelana. Posebno priljubljeni vini sta bili temni pikolit in refošk, ki sta bili težki, opojni in polni ter sta vsebovali tanin. Bela vina so bila mnogo manj priljubljena.

V zvezi s štajerskimi vini Hamm omeni pozitivne posledice prizadevanj avstrijskega nadvojvode Janeza¹³⁸ za uvajanje plemenitih vrst trte. Na Štajerskem je bilo dosti ugodnih vinogradniških leg, vina pa so pogosto privzela njihovo ime. Štajerska vina so bila bolj kot druga avstrijska primerna za izdelavo penečih vin, ki so jih proizvajali v tovarni v Gradcu. Odjemalce so našla na Češkem, Mora-

vskem, v Šleziji, Galiciji, na Beneškem in Primorskem, pa tudi na severu in vzhodu.

Ime teran in njegova vsebina

Najstarejši znani zaznamek o sortnem vinu z nazivom teran srečamo v Otokarjevi »Avstrijski rimani kroniki«, nanaša pa se na prvo polovico 80-ih let 13. stoletja. Teran (*Terran*) je naštet med raznovrstnimi vini, zaseženimi Benečanom po vojaškem spopadu z zvezo zaveznikov oglejskega patriarha Rajmunda. Porekla tega vina kronist ne navaja.

Dobrih deset let kasneje, konec 1296 se *purum vinum terranum* omenja v zadolžnici, sklenjeni v Huminu. Dolžnik naj bi vino dostavil v Beljak. V Čedad so prihajali odjemalci terana iz Bovca, Žirov, Loke, Kamnika in Kranja. L. 1327 sta v Čedadu nabavila dobrega terana tudi poslanca ortenburškega grofa Alberta (I.). Zapis iz 1340 omenja v Barbani pri Fojani (Collio) gojenje *Terrano bianco e vermiglio* (belega in rdečega terana). Pol stoletja kasneje, 1390 so v Vidmu ob njegovem obisku obdarili cesarskega ambasadorja z 20 steklenicami *vini terrani*, 1396 pa generala dominikancev z dvanajstimi steklenicami *di Terrano bianco e vermiglio*. Ko je 1408 prišel v Videm beneški ambasador kot posrednik med podložniki patriarha in oglejske cerkve ter avstrijskega vojvode, so ga obdarovali z *vino terrano*, ambasadorja avstrijskih vojvod pa so 1411 v Vidmu pogostili z desetimi steklenicami vina *Terrano*. Pojedine, na kateri so pili teran, je bil dve leti prej (1409) v Čedadu deležen tudi papež Gregor XII.

Knjiga beležk (*Notizbuch*) freisinškega škofa Konrada III. za škofjeloško gospostvo navaja živila, ki jih je ključar Konrad ob nastopu službe (1318) prevzel od predhodnika. Jeseni je prejel določeno količino vina *terrano album in Ciuitate emptum* (belega terana, kupljenega v Čedadu).

Številne so omembe terana v urbarjih vinorodne slovenske Primorske. Med goriškimi urbarialnimi dohodki iz 1398 se omenjata vini teran in rebula. Med obveznostmi iz 1402 je v Preserjah navedena neplačana dajatev v rebuli in teranu. L. 1523 se v Bukovici pri Renčah med obveznostmi v goriškem uradu omenja, da županu od desetine

¹³⁷ *Terana Hamm ne pozna.*

¹³⁸ *Pulko, Razvoj vinogradništva.*

Tovojenje vinskih sodov.
(Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*)

pripada urna terana. Urbar za Devin iz 1494 nava-ja, da je morala vsaka kmetija za tlako prepeljati voz terana na Sočo. V Tomaju so številni kmetje dolgovali dajatev v urnah terana. Po urbarju za Vipavo iz 1499 se je v župi Slap v teranu plačevala dajatev za pusto kmetijo v Gradišču pri Vipavi, v župi Šturje pri Ajdovščini pa za prejem kmetije v Ustju pri Ajdovščini; v župi Vrhpolje pri Vipavi se je v teranu plačevalo za pusto kmetijo, v Budanjah pri Vrhpolju za kmetijo, v Zemonu pri Vipavi pa od kleti. Določeno količino terana so upravniku v župi dolgovali tudi kmetje v Dupljah pri Vrhpolju. Teran se pojavlja tudi v računskih knjigah poznega srednjega veka za Goriško.

Ljubljanske računske knjige iz 16. stoletja ome-njajo beli in rdeči teran, ki pa ni bil kdo ve kako cenjen. Na prehodu 17. in 18. stoletja se je v omem-bah vin pojavil še refošk. Konec 17. stoletja je bila med najdražjimi vini malvazija, med najcenejšimi pa teran, ki je bil le malo dražji od kisa.

Giacomo Filippo Tommasini v svojem opisu Istre izpred srede 17. stoletja (1641) za beneški del Istre med visokimi trtami navaja glavno črno sor-to *refosco*, ki so ga imenovali *terran grande* (veliki teran). V številnih istrskih krajih so tedaj poznali sladek ali mlad črni refošk (*refosco nero*).

Pesnitev v čast razsvetljencu druge polovice 18. stoletja Gian Rinaldu Carliju omenja *Refosco* (re-fošk) med vini, s katerimi je Carli gostil prijatelje.

Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor v Slavi Vojvodine Kranjske opisuje vinorodne okoliše, med njimi tudi vipavskega. Tam je uspevalo rdeče vino *Terant*. Na Vipavskem in na Krasu so gojili raznovrstna vina, med katerimi so imela rdeča ra-zna imena, mdr. *Terant* in *Refosco*. Tudi bela vina so se razlikovala po sortah, ena od njih je bil beli teran (*der weisse Terant*).

Goriški zdravnik Anton Muznik v delu Goriško podnebje (1781) omenja črno vino refošk, ki je bil bolj ali manj sladek – odvisno od lege zemljišča in letine. V primerjavi z navadnim vinom ga je bilo malo. Iz grozdja refošk so pripravljali kakovostni refošk, ki so ga hranili tudi po več let.

Oče slovenskih vinarjev Matija Vertovec v svo-jem učbeniku (1844) med rdečimi sortami vina navaja refošk, ki naj bi bil žlahtna italijanska vrsta; iz njene podvrste z drobnim grozdem naj bi Trža-čani pripravljali svoje sloveče teráne.

Ugledni nemški strokovnjak za kmetijstvo Wil-helm Hamm v svoji knjigi o vinu (1865) ne pozna ne terana ne refoška.

Pisni zapisi nedvomno kažejo, da se je ime teran že pred stoletji uporabljalo za vino, ki so ga pridelovali na Primorskem, Notranjskem in v Istri. Znana sta bila rdeči in beli teran. V zapisih od srednjega veka do 17. stoletja je – sodeč po kontekstih omemb – ime teran označevalo sortno vino, kot npr. imena rebula, malvazija, muškata in pinela. Sorodno kvaliteto vino z imenom refošk se v obravnavanem prostoru omenja šele v 17. stoletju. Zdi se, da od takrat do 19. stoletja ime refošk postane ime žlahodne sorte, vzdevek teran pa splošno »generično« ime za njeno razširjeno sorodnico. Morda je prav razširjenost vplivala na (začasno) »degradacijo« pomena vzdevka teran. V 20. stoletju se ime teran ponovno uveljavi kot ime za ugledno trto in vino.

Viri in literatura

Arhivski viri

Joppi »Notariorum«: Biblioteca civica Vincenzo Joppi, Fondo Joppi »Notariorum«.
Pokrajinski arhiv Koper, enota Piran
SI_PAK_PI/0009 Vicedominska knjiga 7, folio 18
(1337, 12. 4.).

Literatura in objavljeni viri

Annali del Friuli ossia raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione. Vol. VI. (1388–1797) (compilati dal Francesco di Manzano). Udine: Giuseppe Seitz, 1868.

Bizjak, Matjaž: *Briksenski urbarji. Urbarji briksenske škofije. 1253–1464. Srednjeveški urbarji za Slovenijo* 5. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006 (Thesaurus memoriae Fontes 3).

Bizjak, Matjaž: Srednjeveški obračuni freisinške škofije = Die mittelalterlichen Abrechnungen des Hochstifts Freising. 1. Obračuni gospodstev Škofja Loka in Klevevž 1395–1401 = 1. Abrechnungen der Herrschaften Škofja Loka und Klevevž 1395–1401. *Loški razgledi*, 52, 2005, str. 11–14; 2. Obračuni gospodstev Škofja Loka 1399–1401 in Klevevž 1395–1400 = 2. Abrechnungen der Herrschaften Škofja Loka 1399–1400 und Klevevž 1395–1400. *Loški razgledi*, 53, 2006, str. 315–368; 3. Obračuni gospodstva Škofja Loka 1437–1439 = 3. Abrechnungen der Herrschaft Škofja

Loka 1437–1439. *Loški razgledi*, 54, 2007, str. 353–380; Srednjeveški obračuni freisinške škofije = Medieval accounts of the Freising Diocese. 4. Obračuni gospodstva Škofja Loka 1439–1442 = 4. Accounts of the Škofja Loka estates 1439–1442. *Loški razgledi*, 55, 2008, str. 435–458; 5. Obračuni gospodstva Škofja Loka 1441–1478 = 5. Accounts of the Škofja Loka estates 1441–1478. *Loški razgledi*, 56, 2009, 435–462; 6. Obračuni gospodstva Škofja Loka 1477–1487 = 6. Accounts of the Škofja Loka estate 1477–1487. *Loški razgledi*, 57, 2010, str. 385–412; 7. Obračuni gospodstva Škofja Loka 1486–1491 in Klevevž 1486–1487 = 7. Accounts of the Škofja Loka estate 1486–1491 and Klevevž estate 1486–1487. *Loški razgledi*, 59, 2012, str. 409–442.

Bizjak, Matjaž: Medieval Account Books as a Source for Environmental History. *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times* (ur. Peter Štih in Žiga Zwitter). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014 (Zbirka Zgodovinskega časopisa 48), str. 124–143.

Bizjak, Matjaž in Aleksander Žižek: *Knjiga obračunov celjskih mestnih sodnikov 1457–1513*. Celje: Zgodovinski arhiv, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010.

Blaznik, Pavle: *Urbarji freisinške škofije. Srednjeveški urbarji za Slovenijo*. Zvezek četrti. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963 (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga četrta).

Boerio, Giuseppe: *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Tipi di Andrea Santini e figlio, 1829.

Capitulare de villis. IV. Karoli Magni Capitularia. 32. *MGH. Capitularia regum Francorum I.* (ed. Alfredus Boretius). Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 1883, str. 82–91.

Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich. Wien: Historische Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1871 (Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-

- Quellen. Zweite Abtheilung. Diplomataria et acta. XXXVI. Band).
- Darovec, Darko:** Vinogradništvo in vinarstvo kot poglavitna gospodarska panoga v severni Istri v obdobju Beneške republike. *Dežela refoška. Vinogradništvo in vinarstvo slovenske Istre* (ur. Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1995 (Knjižnica Annales 10), str. 121–140.
- Darovec, Darko:** Vitam viti. *Kozarec sonca. Dežela refoška II. Vinogradništvo in vinarstvo Slovenske Istre* (ur. Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 2000 (Knjižnica Annales 22), str. 9–16.
- Diakon, Pavel (Paulus Diaconus):** *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Dobršek, Tit:** *Vinogradništvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1978.
- Fresacher, Walther:** *Österreichische Urbare. III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 3. Band. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens. II. Teil. Die mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten. 1289/90 und 1371/72*. Wien: Hermann Böhlau Nachf., 1968.
- Granda, Stane:** K zgodovini cvička. *Ad fontes. Otoprečev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 281–301.
- Gualdo, Germano:** Frammenti di storia veneta nei sommari di registri perduti di Alessandro V (1409–1410). *Miscellanea G. G. Meersseman*. I. Padova: Antenore, 1970 (Italia sacra: Studi e documenti di storia ecclesiastica XV), str. 397–481.
- Hamm, Wilhelm:** *Das Weinbuch. Wein, Cultur und Wirkung des Weins. Statistik und Characteristik sämmtlicher Weine der Welt. Behandlung der Weine im Keller*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber, 1865.
- Klenar, Iztok:** Refoški z geografskim poreklom. *Kozarec sonca. Dežela refoška II. Vinogradništvo in vinarstvo slovenske Istre* (ur. Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 2000 (Knjižnica Annales 22), str. 263–302.
- Knezović, Marin:** Loza, vinogradi i vino u ranosrednjovjekovnim hrvatskim ispravama. *Ekonomika i ekohistorija*, 12, 2016, št. 1, str. 101–107.
- Kos, Dušan:** *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje)* I, II (Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1991 (Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga).
- Kos, Dušan:** *Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja*. Koper: Založba Annales, 2006.
- Kos, Franc:** *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Druga knjiga (l. 801–1000). Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- Kos, Franc:** *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Četrta knjiga (1101–1200). Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- Kos, Milko:** *Urbarji salzburške nadškofije* (Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek prvi). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1939 (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga prva).
- Kos, Milko:** *Urbarji slovenskega primorja*. Drugi del (Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954 (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga tretja).
- Krahwinkler, Harald:** »... in loco qui dicitur Riziano ...«. *Zbor v Rižani pri Koprju leta 804 = Die Versammlung in Rižana, Risano bei Koper, Capodistria im Jahre 804*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004 (Knjižnica Annales 40).
- Malnič, Andrej:** Pričevanje Matije Vertovca o vinu iz Vinoreje za Slovence. *Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja*, 24, 1997, str. 23–34.
- Mihelič, Darja:** *Najstarejša piranska notarska knjiga. (1281–1287/1289)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1984 (Viri za zgodovino Slovencev. Knjiga sedma), št. 177–180.
- Mihelič, Darja:** Istrsko gospodarstvo v luči rižanskega zbora. *Acta Histriae*, 13, 2005, št. 1 (XIX). *Istra med vzhodom in zahodom. Ob 1200-letnici rižanskega zbora*, str. 97–112.

- Mihelič, Darja:** Po sledih zapisov o preteklosti trte, grozdja in vina na stičiču Alp in Jadrana. *Kronika* 66, 2018, št. 1, 5–22.
- Musnig, Antonio:** *Clima goritiense*. Goritiae: Valerii de Valeriis, 1781.
- Muznik, Anton:** *Clima Goritiense = Goriško podnebjje*. Prevedel Silvester Kopriva. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Naldini, Paolo:** *Corografia ecclesiastica o'sia descrizione della citta, e della diocesi di Givstinopoli Detto volgarmente Capo d'Istria*. Venetia: Girolamo Albrizzi, 1700.
- Orožen, Ignaz:** *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2. 1, Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Selbstverlag, 1876.
- Otorepec, Božo:** *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev. Štirinajsta knjiga).
- Ottokars Österreichische Reimchronik nach den Abschriften Franz Liechtensteins** (Hg. Joseph Seemüller). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1890 (MGH. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters 5/1).
- Panjek, Aleksander:** Pravda o spornem hramu. Običaj ustne kupoprodaje nepremičnin med kmeti na Krasu (Tomaj, 1819–20). *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 3–4, str. 290–312.
- Panjek, Giovanni:** *La vite e il vino nell'economia friulana. Un rinnovamento frenato. Secoli XVII–XIX*. Torino: G. Giappichelli, 1992.
- Peiper, Rudolf (ur.):** *Gaudeamus! Carmina Vagorum Selecta in Usum Laetitiae*. Leipzig: B. G. Teubner, 1877, pp. 17–19.
- Pirchegger, Hans in Wolfgang Sittig:** Die mittelalterlichen Urbare der Minoriten und Dominikaner in Pettau. *Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark*. I. Teil. Seckau, Pettau. Wien: Hermann Böhlau Nachf., 1955, str. 227–319 (Österreichische Urbare. III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 4. Band.).
- Plahuta, Primož in Zora Korošec-Koruza:** *2x100 vinskih trt na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2009.
- Pulko, Borut:** Razvoj vinogradništva na Štajerskem od časa nadvojvode Janeza do danes. *Agricultura*, vol. 9, suppl. 1, 2012, str. 21–30.
- Santonino, Paolo:** *Popotni dnevniki*. Prevedel Primož Simoniti. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.
- Schultz, Alwin:** *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesänger*. Erster Band. Leipzig: Verlag von Hirzel, 1879.
- Sprandel, Rolf:** *Von Malvasia bis Kötzschenbroda. Die Weinsorten auf den Spätmittelalterlichen Märkten Deutschlands*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998 (Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte Nr. 149).
- Stari krajepisi Istre** (ur. Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, Pokrajinski muzej Koper, 1999 (Knjižnica Annales Majora).
- Škvarč, Andreja (ur.):** *Stare primorske sorte vinske trte = Varietà antiche dei viti della Primorska*. Nova Gorica: Kmetijsko gozdarska zbornica Slovenije, Kmetijsko gozdarski zavod, 2015.
- Štrakl, Manuela:** *Ampelografska okarakterizacija žlahtne vinske trte (Vitis vinifera L.) sort 'refošk' in 'teran' (Oddelek za agronomijo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani)*. Ljubljana, 2016.
- Tolar, Tjaša, Jernej Jakše in Zora Korošec-Koruza:** The oldest macroremains of Vitis from Slovenia. *Proceedings of the 14th Symposium of the International Work Group for Palaeoethnobotany, Krakov 2007* (Vegetation history and archaeobotany, vol. 17, suppl. 1 (Dec. 2008)). Berlin, Heidelberg: Springer, 2008, str. S93–S102.
- Tommasini, Giacomo Filippo:** *De' Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria, libri otto con appendice. Archeografo Triestino*, 4, 1837.
- Tommasini, Giacomo Filippo:** *Zgodovinski komentarji o Istri*. Ljubljana: Založba Kres, 1993 (prevod: Sergij Šlenc).

Vale, Giuseppe: *Itinerario di Paolo Santonino in Carinthia, Stiria e Carniola negli anni 1485–1487*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1943 (Studi e testi 103).

Valenčič, Vlado: *Vinogradništvo. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1970, str. 279–308.

Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laibach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Vertovec, Matija: *Vinoréja za Šlovenze*. Ljubljana: Josef Blasnik, 1844.

»Vigneto Friuli« dalle origini al 1500 (a c. di Claudio Fabbro). *Ducato vini friulani trent'anni di storia*. Udine, 2002.

Vilfan, Sergij: Mestne računske knjige kot zgodovinski vir. *Zbornik ob devetdesetletnici Arhiva*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1988 (Gradivo in razprave. Zgodovinski arhiv Ljubljana 8), str. 14–36.

Vitolović, Viktor: *Vinogradarstvo Istre*. Beograd: Savez poljoprivrednih inženjera i tehničara FNR Jugoslavije, 1960.

Vivoda, Vido: *Teran i refošk u Istri*. Zagreb: Hrvatsko agronomsko društvo, 1996.

Wiessner, Hermann: *Österreichische Urbare. III. Abteilung. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 3. Band. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens. I. Teil. Gurker Urbare (Bistum und Kapitel). In Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502*. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1951.

Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Klagenfurt: Auslieferung Hermagoras, 2012 (Dela, Razred I, 38; Zbirka Zgodovinskega časopisa 44).

Zakladi Slovenije. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.

Ziliotto, Baccio: »La Rinaldeide« di Alessandro Gavardo e la giovinezza di Gianrinaldo Carli (1720–1765). *Archeografo Triestino*, 59–60, 1946, str. 237–368 (1–132).

Spletne strani

<http://news.nationalgeographic.com/news/2011/01/110111-oldest-wine-press-making-winery-armenia-science-ucla/> (dostop junij 2018)

https://de.wikipedia.org/wiki/Ottokar_aus_der_Gaal (dostop junij 2018)

http://www.vace.si/kastelic_situla_si.htm (dostop junij 2018)

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/14*.html (dostop junij 2018)

Zusammenfassung

GESCHICHTEN VOM WEIN MIT BESONDERER BETONUNG AUF DEM TERAN/TERRANO

Die im Beitrag vorgestellte Untersuchung wurde durch den aktuellen, immer noch schwellenden Konflikt zwischen slowenischen und istrischen Weinbauern über die (Nicht)Exklusivität der Verwendung des Namens Teran/Terrano für Karster (und istrischen) Wein angeregt. Nachdem Slowenien 2004 vollberechtigtes Mitglied der Europäischen Union wurde, schützte es den Namen Teran als einzigartig für Wein aus den Trauben der Rebe Refošk/Refosco, die im Gebiet des Karsts gedeiht. Kroatien wurde neun Jahre später, 2013, in die Europäische Union aufgenommen. Im Jahr 2017 erreichte es bei der Europäischen Kommission eine Ausnahme für die Verwendung des Namens Teran für Rebe, Trauben und Wein aus dem kroatischen Istrien. Die Weine Karster und istrischer Teran unterscheiden sich voneinander, doch gibt auch der Vergleich ihrer Reben und deren Früchte von Seiten der Agrarwissenschaftler keine übereinstimmenden Ergebnisse. Die Rechtsstreitigkeit über den Karster Teran (Refošk) und den istrischen Teran scheint vom Standpunkt des inhaltlichen Unterschiedes zwischen den Reben bzw. Trauben für einen Laien unlösbar.

Die Meinungen der Agronomiefachleute lassen uns im Unklaren, dafür aber steht uns die Vergangenheit der Rebe und des Weines im Gebiet zwischen den Alpen und der Adria näher, die

aufgrund verschiedener Quellen und der älteren Historiographie erfasst werden kann. Erwähnungen von Weingärten, Reben und Wein, gelegentlich auch von Abgaben in Weinform, finden sich in mittelalterlichen Handschriften: in Urkunden, insbesondere in Schenkungen bzw. Verleihungen von Gebieten. Solche frühen Erwähnungen sind für Istrien, die Steiermark und Kärnten überliefert, ab dem 12. Jahrhundert auch für das übrige slowenische Gebiet. In den Notars- und später Vizedomsbüchern von Piran/Pirano stößt man auf Erwähnungen von Wein und Weingärten seit den ersten Vermerken über die Beachtung venezianischer Vorschriften beim Weintransport aus Piran (1281) und durch das gesamte Mittelalter bis in die ersten Jahrhunderte der Neuzeit.

Der umfangreichste bekannte schriftliche Bericht über die Weinsorten, die im Mittelalter im Gebiet der Republik Venedig und des Hl. Römischen Reiches bekannt waren, ist Ottokars »Österreichische (Steirische) Reimchronik«, die unter dem von den Venezianern erbeuteten Beutegut nach dem Militärkonflikt mit den Verbündeten des Patriarchates Aquileia in der ersten Hälfte der achtziger Jahre des 13. Jahrhunderts auch den Teran erwähnt.

Im Material der Archive und Bibliotheken von Udine finden sich von den letzten Jahrzehnten des 13. Jahrhunderts an Notizen über Weingärten und Weinhecken bei Čedad/Cividale, in Friaul, insbesondere in Brda/Collio, selten auch in Istrien. Unter den Sortenweinen wird in den Niederschriften am häufigsten der Teran erwähnt (erstmal 1296), weniger oft Rebula/Ribolla.

Verschiedene Weine aus dem Gebiet zwischen Alpen und Adria werden auch in mittelalterlichen Urbaren erwähnt. In den Urbaren der Weinbaugebiete des slowenischen Küstenlandes wird der Teran sehr häufig genannt, seltener der Rebula. Eine wichtige Schriftquelle für den Weinbau, die Weinproduktion und den Wein auf slowenischem Boden in der Vergangenheit sind auch Rechnungsbücher mit Verzeichnissen der Einnahmen und Ausgaben insbesondere in grundherrschaftlichen Agrargebieten, wo sie die Weinproduktion betrafen, aber auch in städtischen Gebieten, wo Wein ein Handelsprodukt war. Die erhaltenen Rechnungsbücher des Spätmittelalters erwähnen verschiedene Weine,

auch Teran und Rebula. Laibacher Rechnungsbücher des 16. Jahrhunderts nennen den weißen und roten Teran, der nicht besonders geschätzt war, und an der Wende des 17. und 18. Jahrhunderts tauchen unter den erwähnten Weinen auch noch Refošk und Rebula auf.

Der Polyhistor Giacomo Filippo Tommasini beschreibt in seiner Darstellung Istriens (1541) den Weinbau und die Weinherstellung und führt verschiedene Reben und Weine an, darunter die rote Sorte Refosco, die auch Terran grande genannt wurde, einen roten Jungwein (Refosco Nero) sowie einen guten Rebula. Erwähnungen von Weinen in Zentralslowenien und im krainischen Teil Istriens nehmen in Werk »Ehre des Herzogtums Krain« (1689) des Krainer Polyhistor Janez Vajkard Valvasor recht breiten Raum ein. Im Gebiet von Vipava führt er einen weißen, aber auch roten Qualitätswein Terant an. Im Vipava-Gebiet sowie am Karst hatten Rotweine unterschiedliche Namen, unter anderem Terant und Refosco. Unter den Weißweinen kannte Valvasor den weissen Terant. Der Protomedik des Landes Görz Anton Muznik schrieb in seinem Werk über das Görzer Klima (»Clima goritiense« 1781) auch über Wein. Der Refošk war angeblich ähnlich wie Burgunder Wein, und im Vergleich zum gewöhnlichen Wein gab es nur wenig davon. Aus der Traube Refošk wurde auch ein Qualitätswein Refošk hergestellt, der mehrerer Jahre gelagert werden konnte. Der Lehrer der Weinbauern in Vipava, Matija Vertovec, veröffentlichte 1844 das erste slowenische Handbuch für Weinbauern. Er beschrieb Weinsorten, die von Weinbauern in Vipava, dem Triester Gebiet und dem Görzer Hügelland Brda kultiviert wurden. Als rote Sorte erwähnt er den Refošk, der angeblich eine italienische Edelsorte war; aus einer Unterart mit kleinen Trauben hätten die Triestiner ihre berühmten Terrano-Weine hergestellt. Der einst angesehene deutsche Agrarfachmann Wilhelm Hamm publizierte 1865 ein Weinbuch, in dem er die Merkmale zahlreicher Weine beschrieb. Im Küstenland und in Istrien waren seiner Meinung nach das Klima und das Meer günstige Faktoren für den Weinbau. Als besonders beliebte dortige Weine nannte er Pikolit/Picolit und Refošk.

Die schriftlichen Aufzeichnungen zeigen, dass der Name Teran schon vor Jahrhunderten für Wein

verwendet wurde, der im Küstenland, in Innerkran und Istrien hergestellt wurde. Bekannt waren der rote und der weiße Teran. In Niederschriften vom Mittelalter bis ins 17. Jahrhundert bezeichnete der Name Teran – den Kontexten der Erwähnungen nach zu urteilen – einen Sortenwein, wie zum Beispiel die Namen Rebula, Malvazija/Malvasie, Muškat/Muskateller und Pinela/Pinella. Der verwandte Qualitätswein mit dem Namen Refošk wird im behandelten Gebiet erst im 17. Jahrhundert erwähnt. Es scheint, dass von da an bis zum 19. Jahrhundert der Name Refošk zum Namen der Edelsorte wird und der Name Teran zum allgemeinen »generischen« Namen für die verbreitete Verwandte. Vielleicht beeinflusste gerade die Verbreitung die (zeitweise) »Degradierung« der Bedeutung des Namens Teran. Im 20. Jahrhundert setzte sich der Name Teran dann erneut als Name für eine angesehene Rebe und deren Wein durch.

Schlagwörter: Teran/Terrano, Refošk/Refosco, Weinbau, Rebe, Wein, Slowenien, Kras/Karst, Istra/Istrien

Rozina Švent

»Trnova pot mojega mladega življenja«

Spomini Mihaela Šventa

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Borut Batagelj

Iz Celja v svet

Zgodovinski pregled Mednarodnih iger šolarjev

V Celju smo v začetku junija 2018 obeležili 50. obletnico izvedenih prvih mednarodnih iger šolarjev – »*International Children's Games*« (v nadaljevanju: ICG). Dogodek ni bil pospremljen z veliko pozornosti medijev, ki bi širši javnosti odkrili zanimivo preteklost tega športnega dogodka, ki je leta 1968 bil prvič izveden prav v Celju, danes pa ga svet prepozna kot globalno športno gibanje. V izvedbah 52 letnih in 7 zimskih iger, katerih temelj so partnerstva med mesti, se je razvila prav posebna uspešna športna zgodba, ki v šport poskuša vnašati vrednote medkulturnega dialoga. Posebej v sodobnem športnem svetu je to vredno posebej izpostavljati, saj vrhunski šport podreja vse zgolj tekmovalnemu uspehu. Tekmovanja, na katerih se pomerijo otroci v starosti 12-15 let, pa v osnovni ideji organizacije teh tekmovanj nudijo mladim v prvi vrsti predvsem priložnost, da športno nadarjeni otroci spoznavajo svet, različne kulture in se skozi druženja z vrstniki iz drugih okolij učijo medsebojnega spoštovanja.

V petdesetletni zgodovini mednarodnih iger šolarjev je tako zaenkrat sodelovalo že več kot 900 mest s petih kontinentov in prav dejstvo, da se je vse skupaj začelo v Celju, je zagotovo zadosten razlog, da poskušamo vsaj deloma rekonstruirati mejnike in značilnosti iz zgodovine tega gibanja.

Pripraviti pregledni članek o zgodovini mednarodnih iger šolarjev pa je iz več razlogov zahtevna in odgovorna naloga. Prvič zato, ker v bogati zgodovini iger doslej skoraj ni bilo poskusov pisanja

sintez zgodovine iger, in drugič, ker dostopno gradivo predstavlja zgolj fragmente, ki jih je nemogoče sestaviti v popoln mozaik mnogo več kot 50.000 osebnih zgodb in doživljajev dosedanjih udeležencev, spremljevalcev, organizatorjev in vseh, ki so z igrami spletli nepozabne izkušnje. Zgodovine iger pravzaprav ne bo nikoli mogoče docela zajeti in objeti, skozi pregled nekaterih predstavljenih mejnikov pa vseeno lahko začutimo utrip, ki so ga igre skozi pet desetletij ustvarjale.

Tabela izvedenih letnih Mednarodnih iger šolarjev (ICG):

1968	Celje	Slovenija
1970	Videm	Italija
1972	Gradec	Avstrija
1974	Murska Sobota	Slovenija
1974	Darmstadt	Nemčija
1976	Murska Sobota	Slovenija
1976	Ženeva	Švica
1978	Ravne na Koroškem	Slovenija
1980	Lozana	Švica
1982	Darmstadt	Nemčija
1983	Troyes	Francija
1983	Murska Sobota	Slovenija
1984	Ženeva	Švica
1985	Granolleres	Španija
1986	Lozana	Švica
1987	Gradec	Avstrija
1988	Sombotel	Madžarska
1989	Andora	Andora

1990	Uzhgorod	Ukrajina
1991	Bratislava	Slovaška
1992	Ženeva	Švica
1993	Darmstadt	Nemčija
1994	Hamilton	Kanada
1994	Slovenj Gradec	Slovenija
1995	Celje	Slovenija
1996	Šopron	Madžarska
1997	Sparta	Grčija
1998	Logroño	Španija
1999	Medias	Romunija
1999	Češki Krumlov	Češka
1999	Velenje	Slovenija
2000	Hamilton	Kanada
2001	Sombotel	Madžarska
2002	Plock	Poljska
2002	Tajpej	Tajvan (Kitajska)
2003	Gradec	Avstrija
2003	Patras	Grčija
2004	Cleveland	Združene države Amerike
2005	Coventry	Anglija
2006	Bangkok	Tajska
2007	Reykjavík	Islandija
2008	San Francisco	Združene države Amerike
2009	Atene	Grčija
2010	Manama	Bahrain
2011	Lanarkshire	Škotska
2012	Daegu	Južna Koreja
2013	Windsor	Kanada
2014	Lake Macquarie	Avstralija
2015	Alkmaar	Nizozemska
2016	New Taipei City	Tajvan
2017	Kaunas	Litva
2018	Jeruzalem	Izrael

Tabela izvedenih zimskih Mednarodnih iger šolarjev (ICG):

1994	Ravne na Koroškem	Slovenija
1995	Prakovce -Helcmanovce	Slovaška
1999	Maribor	Slovenija
2009	Montreux-Vevey	Švica
2011	Kelowna	Kanada
2013	Ufa	Rusija
2016	Innsbruck	Avstrija

Pregledna statistika iger zelo jasno kaže na napredek in razcvet ideje, ki je šport vzela kot izhodišče za širjenje občečloveških moralnih vrednot. »Oče iger«, kot ga to mednarodno gibanje pogosto naslavlja, Slovenec Metod Klemenc, je predvsem po vzoru izvedene in uresničene ideje obuditev novodobnih olimpijskih iger našel pot do uresničitve nekakšne otroške olimpijade, ki se je v prvi izvedbi osredotočila samo na atletska tekmovanja šolarjev med 12 in 15 letom starosti. Uspešno izvedena atletska pionirska olimpijada v Celju leta 1967 mu je dala krila, da se projekta naslednje leto skupaj s sodelavci iz celjskih šol, domačega atletskega kluba in zveze loti bolj ambiciozno in ga izvede v mednarodnem merilu. Celjani so izkoristili osebne povezave in povezave med organizacijami iz sosednjih držav in jugoslovanskih republik ter tako v Celje v začetku junija 1968 povabili predstavnike devetih mest. Zaradi domačih razmer so zadnji trenutek odpovedali udeležbo predstavniki iz Francije.

Novinar regionalnega tednika iz Celja Milan Božič je dogodek takole opisal: »Lep in pisan je bil ta šopek mladih ljudi, ki jih je v sredo in zaradi dežja še v četrtek dopoldne povezala atletika. Lep in svež je bil kot roža, ki jo pobožša v zgodnjem jutru. To so bili mladi in zdravi ljudje, polni veselja in življenja. Nič jih ni motilo, če se v govoru niso mogli najbolje sporazumeti, zato pa so si bili enotni v tem, da je tudi takšna prireditev pomembna vez prijateljstva med narodi. Prva mednarodna olimpiada mladih v Celju je uspela; uspela tako po udeležbi kot organizaciji in namenu. Zato prava škoda, da je močan dež prekinil tekmovanje prvega dne in so morali prireditev končati naslednje dopoldne v okrnjenem sestavu. Ekipe iz Vidma, Zagreba in Kranja so namreč morale odpotovati in se posloviti prej, kot so se ostali. Začelo se je tako kot na pravi olimpiadi. Najprej mimohod vseh mladih v značilnih dresih. Ko so korakali mimo tribune, jim je godba železničarskega prosvetnega društva France Prešeren igrala Kekčevo pesem 'Dobra volja je najboljša ...' Komaj so se zvrstili na sredini stadiona Borisa Kidriča in dvignili celjsko olimpijsko zastavo, je pred več kot 2000 gledalcev pritekla zadnja skupina nosilcev olimpijskega ognja. Bili so mladi in med njimi nekdanji olimpijec, Stan-ko Lorger. Počasi so se bližali prostoru, kjer je bila postavljena olimpijska žara, delo Vinka Pevcina. Na stadionu je završalo, ljudje so zaploskali in se veselili. Zagorel je celjski olimpijski ogenj, ki so ga prinesli s

Starega gradu in otroci so potrdili obljubo o častni športni borbi. Vse tako kot na pravi olimpiadi. In tako je prišel še zadnji delček slavnostne otvoritve. Pred mikrofonom je stopila predsednica celjske občinske skupščine Olga Vrabičeva in med drugim rekla — igre se lahko začnejo. In potem še pisani balončki. Menda, ki niso hoteli prav v zrak ... Tako se je začelo veliko tekmovanje mladih ljudi. Na startu so bili mladi iz Brna, Gradca, Vidma, Lausanne, Beograda, Zagreba, Trbovelj, Kranja in Celja. Manjkali so le mladi Francozi. Med tekmovalci so največ uspeha poželi mladi iz Brna. Kar osemnajstkrat so se povzpeli na slavnostni oder. Nič čudnega! Prišla je namreč ekipa, ki ima v osnovni šoli atletiko kot obvezen predmet. Bili so najbolje pripravljeni in opremljeni! Škoda, da so drugi dan manjkali pionirji iz Vidma, ki so že prvi dan zablesteli. Tudi pri njih se pozna sistematično delo. Če bi mestne reprezentance razvrstili po številu osvojenih medalj, bi dobili tak vrstni red: 1. Brno, 18, 2. Celje 9, 3. Videm, 8, 4. Beograd 6, 5. Gradec 4, 6. Lausanne 4, 7. Kranj 2 ter Trbovlje in Zagreb brez olimpijskega odličja.»

Že od prvega dogodka v Celju, ki je bil, kot opisano, omejen zgolj na atletiko, se je poslanstvo iger iskalo predvsem v druženju in (med)kulturnem povezovanju mladih. Tekmovanje je bilo zgolj povod za razvijanje ideje, ki se po drugi strani odmika od

vrhunškega športa kot izrazito omejevalnega fenomena, saj gre tam za (mednarodne) športne spopade na najbolj elitnem nivoju bodisi posameznikov bodisi ekip. V nasprotju s tem pa je model nekašnih otroških olimpijskih iger izpostavil že s prvo izvedbo kreativni model vzpostavljanja prijateljskih vezi in jih s spremljevalnimi dogodki tekmovanj vselej še poglobljal. Še več, ko vzamemo v obzir otroke in mladino, se na tem nivoju lahko vzpostavi sožitje, ki je hkrati tudi obet za prihodnost in zaupanje, saj neposredni stiki služijo predvsem vzgoji. Športno tekmovanje je tako zgolj povod, ki vodi k višjim ciljem, ki presegajo športne rezultate.

Skoraj skozi vsak spremljevalnih bilten doslej izvedenih iger se izpostavlja ideja »očeta iger« Metoda Klemenca, ki jo je slednji navezal na tragične in globalne posledice konflikta druge svetovne vojne in želja, da se preko športnega povezovanja in vzpostavljanja prijateljstva med narodi, slednja ne bi ponovila. Toda obenem bi šlo zagotovo ob uvajanju iger pomisliti tudi na prelomno leto 1968, ki je simbolno, v veliki meri pa tudi dejansko pomenilo v svetu preporod in predvsem nakazovalo prelom s starimi tradicijami ter odpiralo prostor novim modelom razumevanja človeka in družbe. V tem času je prevzemala družbeno iniciativo generacija, ki je bila sicer lahko rojena tudi že pred ali med

Tekači prek ciljne črte na prvih igrah v Celju, 1968.
(Osebna zbirka Metod Klemenc)

»Oče iger« Metod Klemenc ob igrah v Celju, 1968. (Osebna zbirka Metod Klemenc)

vojno, a je svojo največjo rast in preobrazbo doživela v prvem in drugem desetletju po končani vojni.

Že na prvem srečanju predstavnikov udeleženi mest v Celju je tako padla tudi odločitev, da se projekt nadaljuje. Udeleženi predstavniki mest so si bili edini, da idejo negujejo in izpopolnjujejo. Če naj jim bodo zgled olimpijske igre, so nekateri že razmišljali ne le o atletskih oblikah tekmovanj, ampak tudi o širjenju športnega nabora disciplin. Dogovorili so se, da bo čez dve leti prireditve v Vidmu (Udine), 1972. leta pa v Gradcu (Graz). Hkrati so imenovali poseben odbor, ki bo skrbel za izvedbo iger. Za predsednika so imenovali Metoda Klemenca (Celje), za člane pa so bili imenovani: Ovido Bernes (Videm), Josef List (Gradec), Robert Sander (München), Emmanuel Braunschweig (Lozana) in Zoran Naprudnik (Ljubljana).

Po Celju so se torej igre odvijale najprej v razmaku dveh let, Videm (1970), Gradec (1972), v naslednjem dvoletju pa sta bila prireditelja kar po dve mesti, leta 1974 Murska Sobota in Darmstadt in 1976 Murska Sobota in Ženeva. V naslednjem paketu so spet na dve leti sledili po en prireditelj, 1978 Ravne na Koroškem, 1980 Lozana in 1982 Darmstadt. Odtlej pa so igre organizirane vsako leto in sicer najmanj po en prireditelj na leto.

Posebnost organiziranja ICG torej že od vsega začetka temelji na medsebojnem povezovanju mest. Ta platforma dogovarjanj se je izkazala za uspešno tudi zato, ker so bile v preteklosti pogosto na nivoju držav politične prepreke previsoke, način komuniciranja pa pretogi ali zgolj formalistični. Lahko rečemo, da so tudi v tem pogledu mednarodne igre šolarjev izviren koncept, ki je tudi zaradi načina neposrednih povezav med mesti, znotraj le teh pa predvsem na posameznikih, ki so gojili visoko mero medsebojnega zaupanja, uspešno uresničeval svoje poslanstvo.

Že prvi »ad hoc« odbor iger iz Celja je zastavil osnovne smernice organizaciji tekmovanj. Ob pogoju, da na igrah sodelujejo mladi med 12. in 15. letom, so se že predstavniki prvih mest strinjali, da se izvedba ICG pogojuje s sodelovanjem najmanj 5 mest iz 3 držav. Posebej v zadnjih dveh desetletjih se je udeležba mest znatno dvignila. Rekord udeležbe imajo igre v Clevelandu s kar 130 udeleženi mesti.

Druga zelo zanimiva osnovna smernica organizacije iger pa so discipline, v katerih mladi tekmujejo. Ob tem so se že ustanovitelji usmerili v izvedbo tekmovanj v tiste športe, kjer ni neposrednega dotikanja, torej tiste, ki so časovno bodisi metrsko izmerljivi in tiste, kjer med nasprotnikoma stoji mreža. Zanimiv koncept izpostavlja še bolj pomen in namen iger, četudi se ga organizatorji iger ne držijo več v celoti že kar nekaj časa. Prvi kontaktni šport se vpelje v Murski Soboti leta 1976 s košarko, a so slednji športi zelo redki tudi na naslednjih izvedbah iger. V judu se tekmuje prvič leta 1983 v Troyesu in 1989 v Andori. Okvirni prelom v izbiri športov je mogoče zaznati z igrami v Hamiltonu leta 2000, ko se vključi v igre kar 9 športov (atletika, baseball, košarka, nogomet, gimnastika, softball, plavanje, tenis, odbojka), še vedno pa prevladujejo nekontaktni športi. Sicer je bilo največ športov vključenih na igrah v Clevelandu in Bangkoku, to je po 10 športov. Poprej se izvajajo v povprečju 3-4 športi na igre. Vsega skupaj je bilo doslej na ICG vključenih 39 športov, po vrsti pa si po številčnosti izvedb sledijo tekmovanja v: atletiki, plavanju, tenisu, namiznem tenisu, odbojki, nogometu, košarki.

Odbor ICG si je dolgo prizadeval za priznanje s strani najbolj eminentne svetovne športne organizacije Mednarodnega olimpijskega komiteja (MOK), kar po svoje ni bilo tako samoumevno predvsem zaradi unikatnega in posebnega koncepta delovanja ICG (namesto organizacijske forme športni klubi-zveze so temelj ICG mesta). Ambicijo in vsaj simbolno težnjo k temu izkazuje tudi formalni sedež delovanja ICG, ki je (tako kot MOK) v Lozani, četudi formalno predvsem zaradi ključne vpetosti preteklih in sedanjih predsednikov in sekretarjev organizacije »de facto« deluje tudi po drugih lokacijah. Priznanje ICG s strani MOK je bilo eno glavnih vodil dela sekretarja Emmanuela Braunschweiga, ki je bil med leti 1972 in 1987 predsednik odbora ICG.

Prelom v delovanju ICG tako pomeni predvsem leto 1990, ko MOK na srečanju v Lillehammerju decembra 1990 formalno podpre organizacijo ICG in jo poslej (tudi z delno materialno podporo) vzame v svoje okrilje. Predsednik MOK Juan Antonio Samaranch je tako februarja 1991 v pismu nagovoril takratnega predsednik odbora mednarodnih iger šolarjev Fritza Glenza: »Koristim priliko, da Vam

čestitam pri aktivnostih, ki jih gojite v čast olimpijskega gibanja. Zagotavljam Vam popolno podporo Mednarodnega olimpijskega odbora.»

Konec osemdesetih in predvsem začetek devetdesetih let 20. stoletja je v veliki meri tako zagotovo eno od največjih prelomnih obdobij ICG. Pravzaprav se je proces tranzicije in sprememb skozi prizmo dogajanj v ICG jasno nakazal že leta 1988, ko se igre prvič organizirajo na drugi strani razpadajoče železne zavese leta 1988 v madžarskem Sombotelu (Szombathely). Politično sporočilo širitve iger v nekdanji ožji blok držav zaveznic Sovjetske zveze je že napovedalo novo dobo gibanju ICG. Konec hladne vojne, obenem pa izbruh krvavih konfliktov na področju nekdanje Jugoslavije v začetku devetdesetih let, je močno zaznamoval tudi športni svet, toda tudi obratno, saj so sporočila ob športnih dogodkih sledila novim tokovom političnega preoblikovanja sveta. Leta 1993 je ob odprtju 22. iger v nemškem Darmstadtu v slavnostnem govoru župan mesta Peter Benz izpostavil igre tudi kot »gradnik skupne evropske hiše«.

Dogodkom pa je sledilo predvsem obdobje, ko je ICG najbolj zaznamovalo predvsem globalno širjenje po celotnem planetu.

Leta 1994 so igre prvič zunaj Evrope. V Severni Ameriki se mladi zberejo v kanadskem Hamiltonu. Zanimivo je, da je povezava do izvedbe iger v Hamiltonu bila naveza z ukrajinskim mestom Uzhgorod, kjer so Kanadčani prvič nastopili leta 1990. V Hamiltonu so prvič delno vključena tudi tekmovanja za invalidne športnike. Tradicionalno je bila udeležba na igrah pretežno evropska, toda z igrami v Hamiltonu je bila že zelo globalno zaznamovana, saj so tam tekmovali in se družili tudi mladi iz Peruja, Koreje, Kitajske, Indije ... Igre so na primer dobile tudi visoko politično podporo, saj je udeležence nagovoril tudi kanadski ministrski predsednik Jean Chrétien in med drugim izposta-

Naslovnica biltena za igre v Hamiltonu 1994. (Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1628 Odbor Mednarodnih iger šolarjev)

vil: »Igre ponujajo mladim športnikom priložnost, ne le da preizkušajo svoje sposobnosti, temveč tudi razvijajo zavedanje o pomenu ekipnega duha, športa in fair-playa. Tovrstna tekmovanja igrajo ključno vlogo pri krepitvi vezi in sodelovanja med državami ter prepričan sem, da bodo rodila tudi dologotrajna osebna medsebojna prijateljstva.«

Poudarek iger v Hamiltonu je bi torej spet precej izpostavljen nad tekmovalnim značajem in je temeljil predvsem na obravnavi pristopov k športu, kar je izpostavljala tudi izobraževalna konferenca ob robu iger, ki je dajala poudarek na pomenu prostovoljstva in amaterizma v športu.

V letih 1994 in 1995 so večji mejniki vezani na gibanje ICG spet realizirani v Sloveniji. Ne le prve letne igre (1968), tudi prve zimske ICG so organi-

zirane v Sloveniji in sicer v Ravnah na Koroškem. I. mednarodne zimskošportne igre šolskih otrok zaznamujejo tekmovanja v smučarskih disciplinah: veleslalom, smučarski tek in smučarski skoki.

Po letu 1995 pa se temeljni koncept, ki temelji na partnerstvu mest v ICG, začne deloma dopolnjevati z zasnovo oblikovanja nacionalnih komitejev. V Sloveniji se je na priporočilo odbora ICG ustanovil prvi takšen odbor – *Slovenski nacionalni komite mednarodnih iger šolarjev*. Pozneje se je uradno preimenoval v *Slovensko združenje mednarodnih iger šolarjev*. Med 25. mednarodnimi igrami šolarjev, ki so bile 17. junija 1995 v Celju, so se župani slovenskih občin, ki so že organizirale mednarodne igre, dogovorili, da bodo nacionalni komite ustanovili, 5. novembra 1996 pa so na Ravnah na Koroškem sprejeli Statut Slovenskega združenja mednarodnih iger šolarjev. Prvi predsednik slovenskega odbora je postal Jožef Robert Šater. Sledile so vzpostavitev organizacij tudi po drugih državah, leta 1997 se je tako v Sombotelu ustanovil madžarski nacionalni komite za mednarodne igre šolarjev.

Leta 1997 se 27. igre odvijajo v Sparti, nedaleč od znamenite Olimpije. Tako je zopet izpostavljena tudi simbolna vez med antično Grčijo kot izvorom olimpijskih iger in deželo, kjer so bile prvič obujene olimpijske igre moderne dobe (1896). V pozdravnem nagovoru je predsednik grškega olimpijskega komiteja Lambis Nikolaou izpostavil: »*Sparta, ki je že od antičnih časov dajala velik pomen mladostni moči, predvsem kot telesnemu predpogoju za utrjevanje uma, danes nadaljuje to tradicijo z velikim uspehom. Poleg fair-playa in posebnosti vsakega tekmovanja, nudijo te igre otrokom priložnost, da se družijo ne glede na rasno, versko ali politično prepričanje ter razvijajo medsebojno spoštovanje.*«

Ob organizaciji iger so vzporedno večkrat potekali tudi operativni sestanki odborov ICG ali celo skupščine. V Sparti se tako na primer na skupščini ICG obravnavajo tudi nekatere določbe statuta sprejetega leta 1988 v Darmstadtu, ki je določal tudi simbole ICG. Statut navaja naslednje simbole gibanja: zastava s petimi atleti in petimi medsebojno povezanimi krogi (v rdeči, modri, rumeni, zeleni in črni barvi na beli podlagi); himna (Beethoven/Schiller »Oda radosti«); medalje (zlata, srebrna, bronasta) in grb/logotip iger. Predvsem glede krogov je

v kasnejšem obdobju prišlo do situacije, ko zaradi ekskluzivnosti rabe olimpijskih krogov za potrebe MOK, pride do procesa spreminjanja logotipa ICG, ki danes ne uporablja več olimpijskih krogov, ampak samo pet tekačev v liniji, ki sicer v barvnem zaporedju sledijo barvam olimpijskim krogom.

Predsednik MOK Samaranch sicer prvič neposredno prisostvuje izvedbi iger leta 1998 v španškem Logorñu in sicer na zaključni slovesnosti, leto prej sicer neposredno pred izvedbo 3. mednarodnih zimskih iger šolarjev, ki potekajo v začetku leta 1998, obišče Maribor. Ob izvedbi iger pa organizatorjem po telegramu čestita in še enkrat potrdi navezavo ICG z olimpijskimi vrednotami, čestita odboru ICG za delo in promoviranje olimpijskih vrednot prijateljstva, solidarnosti in fair-playa. Na igrah v Mariboru je nastopila tudi osnovnošolka Tina Maze iz Črne na Koroškem, ki postane v nadaljevanju športne kariere večkratna svetovna in olimpijska prvakinja. Izpostavimo to zgolj kot zanimivost, da je na različnih izvedbah ICG zagotovo nastopilo tudi več kasnejših svetovnih šampionov – eden zadnjih primerov je najboljša evropska badminton igralka za leto 2017 Kirsty Gilmour, ki je za ekipo škotskega Hamiltona nastopila na ICG v Reykyaviku 2007, ali pa kanadska svetovna plavalna prvakinja in 100 m hrbtno iz Budimpešte 2017, ki je nastopila na ICG v Atenah 2009. Toda vodenja statistik te vrste in izpostavljanja posameznikov razumljivo glede na značaj in poslanstvo iger pravzaprav nima smisla na tem mestu preveč poudarjati.

Po letu 1996, ko umre Fritz Glentz, ki je najprej sekretar, v letih 1987-1996 pa predsednik odbora ICG, prevzame predsedniško mesto Jožef Robert Šater, ki je predsednik odbora ICG do leta 2003. V času njegovega mandata pride tudi do nove vzpostavitev organizacije znotraj ICG, saj leta 2001 člani odbora ICG ustanovijo tehnično komisijo in izvršni odbor ICG, da bi se delo lažje usklajevalo.

Leta 1999 se v Lozani na slavnostni seji počasti 30 letnica ICG, na kateri je bila predstavljena tudi brošura ob 30 letnici iger, ki je bila v glavnem redakcijsko delo Jožeta Vilda. Brošura, ki vsebuje nagovore posameznikov, statistični pregled izvedenih iger in statut organizacije, je izšla v 300 izvodih, ki so bili razdeljeni posameznikom, mestom in županstvom, ki so dotlej organizirali igre.

Tina Maze (v sredini) na podelitvi priznanj za rezultate v veleslalomu na Zimskih mednarodnih igrah šolarjev v Mariboru, 1999. (Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1628 Odbor Mednarodnih iger šolarjev)

Po letu 2000 gibanje dobi nov globalni polet, ki ga posebej zaznamujejo igre v kanadskem Hamiltonu. Igre se razglašajo hkrati kot »Millenium festival« in organizatorji iger se na festival dobro pripravijo. V okviru organizacijskega komiteja potekajo tudi mnogi premisleki o reguliranju iger, bolj natančno so se med drugim posvetili definiciji starosti udeležencev. Danes je omejitev nastopajočih po pravilih že zelo natančno določena. Sodelujoči športniki morajo prebivati ali obiskovati šolo v mestu, ki ga zastopajo, udeleženci pa morajo biti stari 12 let do 1. januarja v letu iger in še vedno 15 let do 31. decembra v letu izvedenih iger. V zvezi z organizacijo in pripravi na igre v Hamiltonu se je oblikoval tudi poseben strateški dokument »The Vision for the Year 2000«. Program je naštel smernice nadaljnjega razvoja iger in je povzet v skrajšanih točkah. Predsednik kanadskega odbora za izvedbo iger Johnny Kiriakopoulos je kot zelo ambiciozen cilj izvedbam iger za prihodnost dal udeležbo 100 mest in 4000 udeležencev.

Igre novih presežkov so vezane v naslednjih letih predvsem na organizacijo mesta Cleveland v ZDA leta 2004. Udeleženi je bilo kar 130 mest in okrog 2.500 predstavnikov gostujočih mest. Na proslavi ob odprtju iger je udeležence pozdravil tudi predsednik ZDA George W. Bush. Odlično izvedene igre je sicer deloma motil v izvedbi dež in program so morali prilagajati, toda, »otroci so prilagodljivi,« je za lokalni časnik izjavil teniški sodnik. Kot omenjeno, to niso bile prve igre v Severni Ameriki, bile pa so prve v ZDA. Drugič so bile igre v ZDA leta 2008 v San Franciscu.

Nov globalni mejnik gibanju so bile prve igre v Aziji. Taipei na Tajvanu je leta 2002 ostal mnogim udeležencem v spominu zaradi vpeljave iger v novo kulturno okolje. Leta 2006 v Bankoku na Tajskem nastopi kar 2.280 udeležencev iz 83 mest in 58 držav, kar je nov mejnik za azijske izvedbe iger, kamor se igre spet vrnejo leta 2012, ko igre gosti korejski Daegu in sicer le leto zatem, ko to mesto gosti elitno atletsko svetovno prvenstvo.

A tudi na stari celini izvora so še ostajale zelo pomembne sive lise, ki so se v novem tisočletju dokončno zabrisale. V Coventry kot prvo mesto v Združenem kraljestvu igre pridejo leta 2005, v nordijski del evropske celine pa prvič leta 2007, ko igre gosti islandski Reykyavik.

Šport in kultura se v posebno simbiozo zlije-ta z igrami leta 2003 v Gradcu, saj je to avstrijsko mesto hkrati tudi aktualna evropska prestolnica kulture. Z igrami v Gradcu se vključi v program tekmovanj tudi paket nekaj atraktivnih disciplin, kot sta rokomet na mivki in odbojka na mivki (sicer že v Velenju 1999, kasneje pa v Alkmaarju 2015 in Kaunasu 2017) ali tekmovanje v orientaciji (sicer že v Lozani 1980 in Murski Soboti 1983). Pred igrami v Gradcu tragično umre aktualni predsednik Jožef Robert Šater, ki ga na mestu predsednika odbora ICG zamenja sekretar in podpredsednik Torsten Rasch. Rasch iz Nemčije opravlja predsedniško funkcijo še danes.

Glavna os izvedb ICG je skozi zgodovino temeljila predvsem na poletnih igrah. Zimski športi so namreč zaradi različnih razlogov bolj omejeni, tako glede na lokacije izvedb kot potencial udeleženih predstavnikov. Toda kljub temu se je tradicija zimskih iger po začetnem zanosu nadaljevala. Po desetletnem premoru (po organiziranih igrah v Mariboru) sta se za organizacijo iger leta 2009 združili švicarski mesti Montreux in Vevey. Udeležba okrog 500 otrok v šestih disciplinah je pomemben mejnik organizacije zimskih ICG, posebej s poudarkom, da je bila udeležba tudi iz Amerike, Kitajske in celo iz Kenije. V Afriki se sicer zaenkrat igre še niso organizirale, vseeno pa gre izpostaviti, da je udeležba posameznih afriških mest registrirana že od letnih ICG v Sparti leta 1997, katerih se udeležijo predstavniki južnoafriškega Johannesburga.

Zimske igre so leta 2011 prvič v Severni Ameriki v mestu Kelowna v Kanadi. Zelo pomemben mejnik v organizaciji ICG pa je vključitev prvega ruskega mesta. Leta 2013 se prvič ICG organizirajo v Rusiji. Tudi letne igre se prej niso nikoli organizirale v kakšnem ruskem mestu, četudi so bili predstavniki St. Peterburga prisotni že na igrah v Plöcku leta 2002. Zimske ICG v mestu Ufa 2013 so med zimskimi rekordne po udeleženih mestih (59) in udeležencih (860). Udeležba je povsem primer-

ljiva tudi na zadnjih organiziranih zimskih ICG v avstrijskem Innsbrucku leta 2016. Dvakratno olimpijsko mesto (1964 in 1976) je postavilo nov mejnik z organizacijo tekmovanj v kar 31 disciplinah, pri čemer se je v organizaciji vselej močno izpostavljala predvsem vloga prostovoljcev pri organizaciji iger. Izvrstno delo in pomembno vez med organizacijo in gostujočimi ekipami je tako opravilo okrog 700 prostovoljcev.

Leta 2010 gosti igre prvič arabski svet. 44. mednarodne igre otrok priredi mesto Manama v kraljevini Bahrain. Medkulturni polet iger se širi tako po eni strani po preostalih delih planeta, po drugi pa ostaja duh medkulturnega dialoga temelj tudi med samo izvedbo iger. *Gulf Daily News* je ob igrah v Manami povzel izjavo predsednika ICG Torstena Rascha, ki je že prvi dan tekmovanj izpostavil nekaj epizod, ki potrjujejo poslanstvo iger. Med drugim, »med podelitvijo medalj v plavanju sta stala skupaj na odru predstavnik iz Tajvana in Kitajske. Ko so se medalje podelile, sta se prijela za roke in vedro kramljala in se skupaj fotografirala. Nikoli poprej nisem zaznal takega dogajanja med predstavniki dežel s skrhanimi diplomatskimi odnosi. To je bil res znak pravega prijateljstva. Bila sta le prijatelja, ki sta se spoštovala, brez sledenja uradnim protokolom. Res sem to občudoval.«

Zelo pomembna in izpostavljanja vredna kvaliteta iger v zadnjih izvedbah po celotnem svetu pa ni le izpostavljanje tehnično odlično izvedene organizacije, temveč predvsem izpostavljanje vpetosti izvedbe iger in njenih učinkov na lokalno skupnost, kjer igre potekajo. Kot primer lahko navedemo že dokumentacijo v zvezi s kandidaturo škotskega mesta Lanarkshire za leto 2011, ki je močno izpostavljalo potrebo, kako igre čimbolj vključiti v lokalno skupnost.

Pravzaprav je ta moment stapljanja po eni strani tudi del na novo izumljene retorike sodobnega sveta, saj so se v praksi pravzaprav na neposreden način udeleženci stapljali z lokalnim okoljem najboljše pravzaprav že na prvih igrah v Celju, ko so gostujoče otroke gostile domače družine vrstnikov, toda očitno je potreba in predvsem posledice sodobnega medčloveškega odtujevanja vodila tudi organizatorje ICG v smer, da momente izvedbe posledic iger na lokalno okolje tudi bolj aktivno

vključijo v postopke izbire mest, ki kandidirajo za izvedbo iger.

Leta 2014 igre osvojijo novo celino, Avstralijo. Lake Macquaire je prireditelj, ki sicer s prvo udeležbo na ICG debitira v San Franciscu leta 2008.

Ob koncu zgodovinskega pregleda pa omenimo še aktivnosti v zvezi s fair-play gibanjem, ki je posebej v zadnjem desetletju postalo ena od bolj izpostavljenih in promoviranih vrednot na področju (vrhunskega) športa, ICG pa ga ima s svojim osnovnim poslanstvom širjenja spoštovanja in prijateljstva preko športa v genomu zapisanega od samega začetka. Posledice, ki jih svet danes zaznava posebej na področju vrhunskega športa, so tako dale še enkrat potrditev, da so ustanovitelji ICG v svoje poslanstvo izpostavili prav tiste vrednote, na katere je vrhunski šport v svoji transformaciji od izvirnega amaterizma v popoln profesionalizem prepogosto pozabljal. Le vprašanje časa in bližnje prihodnosti je bilo, kdaj bo »skesani« športni svet bolj zaznal gibanje ICG. Leta 2013 je v Kazanu v Rusiji odbor ICG prejel tako imenovano *Willi Daume World Fair Play Trophy* za promocijo vrednot fair-playa ob igrah v Windsorju v Kanadi leta 2013. Od iger v Lanakshiru 2011 pa tudi odbor ICG podeljuje *ICG Fair play award* športnikom ali ekipam. Tudi Fair-play je torej v minulih desetletjih postal nekakšen del tekmovanja. Športni svet se spreminja. Podeljevanje takšne nagrade je zagotovo nekaj, kar ob prvi izvedbi iger leta 1968 v Celju organizatorjem nikoli ne bi prišlo na misel.

Viri in literatura

Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1628 Odbor
Mednarodnih iger šolarjev
International children's games: 50 years. (uredil
Jože Volfand in drugi). Celje: Celje Sports
Association, 2018.

Božič Milan: Lep in svež je bil ta šopek. *Celjski
tednik*, 13. 6. 1968.

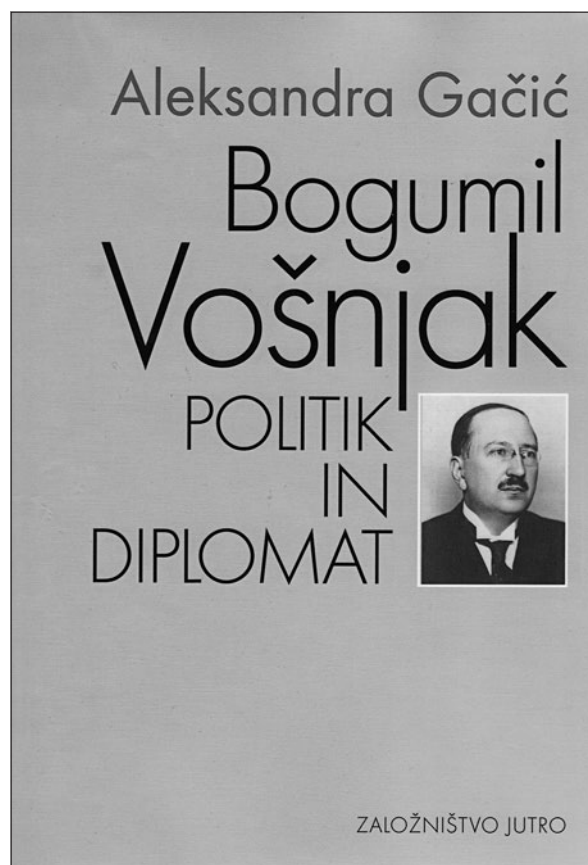
Neutrudni jugoslovanski idealist

Aleksandra Gačić: *Bogumil Vošnjak: Politik in diplomat*. Ljubljana: Jutro, 2017. 430 strani.

Zgodovina neuresničenih idej in idearijev kakor tudi njihovih snovalcev in tvorcev je (še) vedno ujeta v mrežo historičnih misli. Avtorica Aleksandra Gačić izpostavlja, da je pisanje politične biografije zahtevna naloga, saj se raziskovalec lahko sreča bodisi s pomanjkanjem virov bodisi preobsežnim ohranjenim gradivom. Za slovensko zgodovinopisje je življenjski primer politika in diplomata Bogumila Vošnjaka naravnost specifičen. Da do sedaj pri zgodovinarjih ni našel vidnejšega (in ustreznega) zanimanja, kakor zapiše avtorica, morda botrujeta njegova bolj jugoslovanska kot slovenska orientiranost, predvsem pa dejstvo, da je pričujoči biografski obravnavanec po drugi svetovni vojni zaradi ideološkega nestrinjanja v zamišljeni domovini prebegnil v Združene države Amerike in se vanjo ni nikoli več vrnil.

Slovenska bi(bli)ografska srenja ga je zaradi političnega idealiziranja in sčasoma jezikovnega eksperimentiranja opredelila za odpadnika, čemur nista pripomogli niti izredna vsesplošna razgledanost in pisateljska nadarjenost. Aleksandra Gačić preko rokopisne in tiskane zapuščine ugotavlja, da je bil Vošnjak med nespornimi začetniki tistega vzajemnega, (nad)nacionalnega jugoslovanstva, na katerega se je drzno skliceval Nobelovec Andrić v času, ko se je pod tlečim južnoslovanskim loncem že kuhala *finis jugoslaviae*.

Avtorica uvodoma predstavi zgodovino Vošnjakove rodbine, predvsem se posveti Bogumilovemu očetu Mihaelu in stricu Jožetu/Josipu, ki sta kot slovenska rodo- in domoljuba ter (jugo)slovanska idealista starega kova tako intelektualno kot gmotno prispevala k razvoju in izpopolnjevanju mladega duševnega profila in bodočega svetovljana

nove dobe. Kot strasten vedoželjnejš je svojo nadarjenost izražal v potopisnih *Zapiskih mladega potnika* (1901), nato pa v bolj študijsko raznovrstnem potopisu o Rusiji *Na razsvitu*, v katerem opiše, kako se je leta 1904 kot diplomatsko neizkušeni, a nadebudni enaindvajsetletnik z zvezčičem in ustreznimi priporočili v suknjiču sukal po meščanskih saloni in delovnih pisarnah takratnih tvorcev ruske stvarnosti in (ne)realnosti. Le kako bi se zavrtelo kolesje zgodovine, če bi mladi Bogumil upošteval nasvet Leva Tolstoja o pasivnem aktivizmu in radikalnemu uporništvu slovansko govorečih plemen znotraj dvojne monarhije, ki mu ga je ostareli markantni oče položil na dušo ob kramljanju na vrtu jasnopoljanskega posestva le nekaj mesecev pred začetkom prve ruske revolucije?

Vošnjak je v študijskih in diplomatskih izpopolnjevanjih vse do izbruha Velike vojne ostajal zvest zagovornik francjožefovske monarhije, ko je nemudoma postal največji pristaš njenega razbitja. V sledečih poglavjih biografije Vošnjak nastopa kot najdrznejši sotrudnik za jugoslovanskost, sprva kot član Jugoslovanskega odbora, kjer kot edini Slove-

nec svoje sočlane vneto prepričuje v enakopravno troedino združitev. Slovenskim političnim samo(p) oklicancem se je zameril zaradi podpisa Krfske deklaracije, saj se mu je zdela slednja jugoslovanska realna utopija, ki so si jo umišljali v vojni emigraciji, smiselnejša od Majniške. Na emigracijski poti (prvi, še nevedoč za mnoge sledeče) po Združenih državah po koncu vojne je skušal pridobiti čimveč podpornikov zamišljene »krfske« Jugoslavije. Na pariški mirovni konferenci leta 1919 je nastopal kot generalni sekretar jugoslovanske delegacije, kar dvakrat pa mu uspelo priti na avdienco k ameriške-mu predsedniku Wilsonu, izbranemu mirovniku za Evropo, kateremu je tudi osebno, kakor je kasneje razvidno iz biografije, še dolga leta najbolje zaupal usodo stare celine. Svojo esejistično nadarjenost je v vojnem in povojnem času spretno izkoriščeval; State department je njegovo knjigo o umirajočem imperiju (*A Dying Empire*) uporabljal za pripravo na omenjeno konferenco, knjiga pa še dandanes v svetovnem merilu velja za verodostojen vir poznavanja o opisanih prelomnih časih srednjeevropske zgodovine.

Vošnjak je poosebljal človeka, ki je po vojni zagovarjal jugoslovansko monarhistično ureditev in je vse od prvega srečanja s prestolonaslednikom Aleksandrom Karadjordjevičem vneto prepričeval skeptike in zagovornike republikanske ureditve. Za idejo dinastične ureditve države je spodbujal tudi slovenske deželne politike. Za uspešno lobiranje pri uveljavitvi Vidovdanske ustave je bil nagrajen z (zelo zaželenim) veleposlaniškim mestom na Češkoslovaškem, kjer je nasledil starokovaškega zagovornika vseslovanske vzajemnosti Ivana Hribarja. Bivanje v češkoslovaški prestolnici, ki je glede na njegove pretekle in sledeče politične funkcije predstavljalo višek njegove diplomatske kariere, je bilo kratkotrajno, saj ga je na tej eminentni funkciji kmalu nasledil bolj oportunističen in še bolj radikalen diplomatski nameščenec srbskega rodu.

Po vrnitvi iz Prage v mlado troedino kraljevino, v kateri so si zapovrstjo sledile kratkotrajne šibke vlade, pa se je začela Vošnjakova pot navzdol. Boga-stvo, ki ga je nasledil po očetu in deloma po stricu, je že med vojno začelo kopneti, imetja v Gorici, kamor sta se z očetom preselila v predvojnem času, ni bilo več, zato je bila vsaka služba zanj dobrodošla. Glede na izkušnje mu je bilo najbližje delovanje na

zunanjem ministrstvu. Nekaj časa je bil zaposlen kot načelnik oddelka za trgovinske pogodbe, pisal je referate o mednarodni trgovini in dolžnostih sodobne diplomatske službe. Avtorica zapiše, da so bile takratne Vošnjakove zaposlitve polne nejasnosti in zapletov, saj je vlada večkrat tik pred imenovanjem na določeno funkcijo svojo odločitev preklicala. Vošnjak se je zavzemal za uveljavitev francoske diplomatske prakse, skozi katero bi morala država natančneje spremljati zunanjo trgovino in mednarodni promet, vse od gospodarskih organizacij do ekonomskih institutov. Konec aprila 1930 je bila sklenjena Trianonska pogodba, ki je določala regulacijo vojnih reparacij do madžarskih državljanov. Oblikovana sta bila dva fonda, Fond A se je ukvarjal z končnimi rešitvami vseh vprašanj glede odškodnin pri agrarnih posestvih, ki so bile last madžarskih državljanov in ki so padle pod vpliv agrarne reforme v Kraljevini SHS, na Češkoslovaškem in v Romuniji, naloga fonda B pa je bila regulacija vseh neagrarnih obveznosti do madžarskih državljanov, dosojenih s strani mešanih in izbranih sodišč. Oba fonda je vodila komisija iz držav Male antante, takrat že Kraljevina Jugoslavija pa je za svojega delegata v fondu B imenovala ravno Vošnjaka. (Ne)nastop na kratkotrajno funkcijo in pravdanje je zaznamovalo skorajda celotno Vošnjakovo udejstvovanje v jugoslovanski politiki, zavzemalo je tudi čas, ko je opravljal vlogo narodnega poslanca.

Že v letu šestojanuarske diktature je držno predlagal ustanovitev Balkanskega inštituta s sedežem v Beogradu, ki bi deloval na solidarnosti in bratskemu sožitju balkanskih narodov. V knjigi *Tri Jugoslavije* je Vošnjak menil, da je zdajšnja kraljevina dovolj močna za premostitev ovir, ki so nastale v slabem desetletju in pol (tudi njegovega) aktivnega propagiranja jugoslovanske ideje. Njegovi takratni kritiki in recenzenti so v knjigah, ki jih je izdajal na predvečer druge svetovne vojne, zastran (pretiranega) idealiziranja med vrsticami ugotavljali sledi osebnih razočaranj. Predvsem slovenske ocenjevalce njegove esejistike pa je v oči bodla njegova nekritična obsedenost z osnovanjem skupnega slovanskega jezika. Kljub skorajda (po) polnemu posvečanju iskanja pravega jugoslovanskega ideala ni pozabil na domačo Šaleško dolino. V času rudarske krize se nanj kot njihovega zvestega zastopnika in (še) vedno pristnega domoljuba obr-

nejo velenjski rudarji, ki ga poprosijo, da s svojimi političnimi vezami poskrbi za razvoj tamkajšnjega gospodarstva in industrije.

Na pragu druge svetovne vojne je v spominih na očeta Mihaela ugotavljal, da slednji s sočasnim stanjem ne bi bil navdušen. Menil je namreč, da bi sodobna Jugoslavija najbrž razočarala tudi najbolj realističnega idealista, zavzemajočega za pravičnost in decentralizacijo. Finančna nestabilnost, ki ga je spremljala vse od praških veleposlaniških dni, mu je ob bombardiranju Beograda preprečila takojšnjo emigracijo (vsaj) na slovensko ozemlje. Z nastalimi okupacijskimi oblastmi se ni želel pogovarjati, čeprav so mu Nemci ponudili »*fremdenpass*« za (že) okupirano Bolgarijo. Ostajajoč v Beogradu tako svojega ideološkega somišljenika najde v vodji razbite kraljeve vojske Draži Mihailoviću, navezuje pa stike s Slovenci, ki so bili nasilno preseljeni v srbske pokrajine. Vošnjakovo sodelovanje s četniško vojsko ni bilo po godu zmagoviti komunistični oblasti, zato se po mukotrpnih poizvedovanjih za emigracijo odloči za odhod v Rim, zatem pa v Združene države. Tam je razočarano ugotavljal, da so se marsikatera prijateljstva, sklenjena v času Wilsonove diplomacije, srkhala, razživila in porazgubila. Povezoval se je s tamkajšnjimi Slovenci in

postal vidni član zamejske demokratske stranke, kot zvest in načelen antikomunist ter kritik Titovega režima pa je branil predvojno in predrevolucijsko jugoslovanskost v glasilih jugoslovanskih emigrantov, vedoč, da njegove zapise spremlja tudi OZNA. V 50. letih se že bolan (rak na želodcu) kot izvedenec za emigracijo vrne v evropska povojna begunska taborišča, v katerih so bili nastanjeni režimu nezaželeni pripadniki jugoslovanske države.

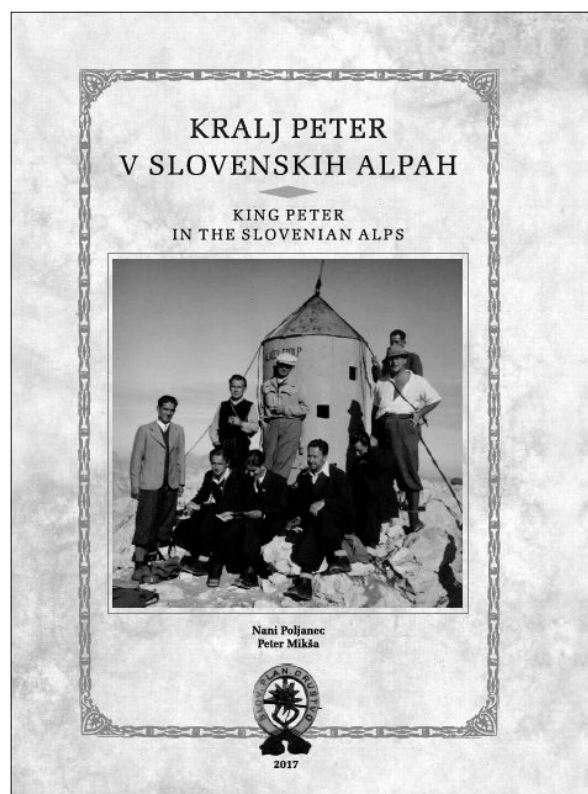
Kot v zaključku političnega profiliranja zapiše Aleksandra Gačić, je Vošnjak celotno življenjsko pot sledil le ideji jugoslovanskega integralizma, ki pa se na njegovo žalost nikdar ni uresničila in ga je razžirala do njegovega poslednjega vzdihljaja (str. 398). Obstoječi in dostopni viri v fondih Arhiva Republike Slovenije so avtorici omogočili izvrsten vpogled v življenje trmo- in svojeglavega človeka polnega nasprotij, iluzij, neutrudnosti za ideal, zastopnika malega človeka in južnoslovanskih narodov. Politična biografija človeka, ki je bil včasih tudi v navzkrižju z lastnimi občutki, razmišljanjem in pogledi na svet, je primerno izhodišče za nadaljnja poglobljena raziskovanja zapuščine tega jugoslovanskega idealista.

Blaž Javornik

Poletne in zimске radosti kralja Petra v naših gorah

Nani Poljanec, Peter Mikša: *Kralj Peter v slovenskih Alpah*. Rogaška Slatina: Zavod Ljudski muzej Rogaška Slatina, 2017. 168 strani.

Nani Poljanec, je že vrsto let vnet zbiralec in raziskovalec zgodovine in zgodb Rogaške Slatine in nekdanje jugoslovanske kraljeve družine Karađorđević. Zbral je izjemno zbirko eksponatov, od redkih fotografij, časopisov, vojaških odlikovanj, vse do povsem vsakdanjih predmetov, ki so dragocen vir za vsakršno preučevanje. Ogledati si jih je mogoče v Ljudskem muzeju Rogaška Slatina v Aninem dvoru, ki je vse bolj obiskan, s svojo zbirko pa se kosa tudi z nekaterimi srbskimi muzeji, ki se prav tako osredotočajo na zgodovino družine Karađorđević. Ljudski ustvarjalec, kot se rad sam poimenuje Poljanec, se zelo trudi obujati to dobo slovenske zgodovine, saj je bila v slovenskem zgodovinopisju dolgo zapostavljena. Poleg zbiranja, dokupovanja in pridobivanja novih muzejskih eksponatov za muzej, spomin na kraljevo družino izkazuje tudi na druge izvirne načine. Med bolj odmevnimi je bil vzpon na Triglav ob 90-letnici rojstva kralja Petra II. v oblačilih, kakršna so nosili v času kraljeve mladosti. Avtor aktivno sodeluje z mnogimi zgodovinarji, zbiralci in drugimi, ki so tako ali drugače povezani s Karađorđevići. V Rogaški Slatini se je zvrstilo že mnogo dogodkov na to temo, prav tako je bilo mnogo napisanega. Knjiga, o kateri je govora v tem prispevku, je nastala ob pridobitvi fotografij, na katerih so ujete podobe vzpona kralja Petra II. na Triglav poleti 1939. Zaradi izjemnosti najdbe je Nani Poljanec, v sodelovanju z zgodovinarjem dr. Petrom Mikšo, pripravil razstavo in knjigo, ki osvetljuje to manj poznano poglavje iz življenja kralja Petra II.

Knjiga je sestavljena kot štiriperesna deteljica, saj so besedila izpod peres štirih avtorjev. Vsak je temo osvetlil iz svojega vidika. Pisci so Nani Poljanec, dr. Peter Mikša, dr. Borut Batagelj in Dušan Babac. Prvi prispevek je delo dr. Mikše, ki se sicer mnogo ukvarja z zgodovino planinstva in alpinizma. Naslovil ga je z mislijo Juliusa Kugyja: »Triglav ni gora, Triglav je kraljestvo.« Pisec v uvodu razloži mit Triglava, od pradaevne zgodovine, ko je bil Triglav s svojo dominantno silhueto v ljudskem verovanju kraj, povezan z bogovi in bajkami, preko burnega 19. stoletja, ko se je tudi v gorah bil narodni boj med Slovenci in Nemci, do obeh Jugoslavij, v katerih je bil Triglav najvišji vrh in do slovenske osamosvojitve, ki je stiliziranega očaka postavila na grb Republike Slovenije. Avtor nato izpostavi dejstvo, da Peter II. ni bil prva kronana glava, ki je uživala v lepoti našega alpskega sveta. Leta 1841 ga je obiskal saški kralj Friderik Avgust II., petdeset let pozneje pa njegov naslednik, Friderik Avgust III., ki se je povzpел tudi na Triglav. Leta 1922 je Pokljuko obiskal Petrov oče, Aleksander I. Pisec na tem mestu navrže nekaj zgodovinskih podatkov po atentatu 1934 v Marseillu. Kot ljubitelju gora so kralju v spomin žalne zastave plapolale na mnogih slovenskih vrhovih in planinskih kočah. Zaradi

Petrove mladostnosti je tedaj oblast prevzel knez Pavle. Peter se je pri 12 letih s spremstvom prvič odpravil v slovenske gore, to je bilo leta 1935. Štiri leta pozneje je zopet prišel v Slovenijo in obiskal troje slovenskih Alp, Kamniško-Savinjske, Karavanke in Julijce, katerih obisk je kronal z osvojitvijo vrha Triglava in Planice. Prenočeval je v dvorcih in kočah, ki so jih Karađorđevići v teh krajih imeli kar nekaj. Vse vzpone je opravil z značko Slovenskega planinskega društva na svoji čepici. Kralj je bil nad svojim izletom navdušen, bili so eni njegovih zadnjih brezskrbnih dni pred bližajočo se viхро druge svetovne vojne. Dr. Mikša je poglavje dopolnil z zapisi o tem, kako je kralj preživil svoje dni in dnevniškimi zapisi njegovega adjutanta. V tabeli je zbral seznam člankov, ki so se pojavili v tedanjem časopisu in pisali o »kraljevskih« vzponih.

Drugi zapis je delo Nanija Poljanca, naslovljen je »*Skupaj lahko premikamo gore ...*«. V njem na kratko opiše, od kot izvira njegovo veselje do zbiranja in raziskovanja družine Karađorđević, ki ga navdihuje zaradi žalostne zgodbe. V življenju je zbiral že vse mogoče, trenutno pa ima v muzeju tri zbirke in sicer domoznansko o Rogaški Slatini, kraljevo zbirko in filografsko s podpisi slavnih osebnosti. V množici eksponatov ima vsak svojo zanimivo zgodbo, kako je prišel v muzej in Poljanec te zgodbe rad pripoveduje obiskovalcem. V nadaljevanju podrobneje predstavi njegove eksponate, ki so povezani s kraljem Petrom. Poleg dvanajstih slik iz kraljeve ekspedicije po slovenskih Alpah ima še množico drugih fotografij in portretov, listin, odlikovanj, značk ter osebnih predmetov članov kraljeve družine. Predvsem je zelo ponosen na manšetne gumbе, ki mu jih je podaril dr. Ljubomir Kostić. Ta je bil prijatelj kralja Petra in jih je od njega nekoč dobil v dar. Ena izmed ugank v povezavi s Karađorđevići, ki jo Poljanec izpostavi v knjigi, je Andrejeva vas. To je bila skupina 17 hiš na Mežakli, kjer je kralj Peter leta 1939 bival s svojim spremstvom in sokoli. Danes so hiše, z izjemo ene, ki je obnovljena, porušene, njihovi temelji so komaj razpoznavni in zaraščeni, do sedaj znanega arhivskega gradiva pa je malo.

Predzadnji prispevek je delo Dušana Babca, ki prav tako goji spomin na jugoslovansko kraljevo družino. Najprej je namenil nekaj pohvalnih besed Naniju Poljancu in njegovim prizadevanjem, nato

pa se je razpisal o simbolih planinskih enot in jugoslovanskih Sokolov. Nekateri izmed njih so bili tudi na razstavi. Prvi planinski polk je bil ustanovljen leta 1932 in je bil znan po tem, da so bili njegovi vojaki dobri smučarji. Nosili so značke z motivom planin in značko »dobremu smučarju«. Peter II. je bil tudi udeležen v jugoslovanskem sokolskem gibanju kot starešina. Udeleževal se je njihovih prireditvev in se oblačil v sokolsko uniformo.

Zadnji zapis osvetljuje popularizacijo smučarskih športov v jugoslovanski kraljevini, na kate-rega je imela kraljeva družina velik vpliv. Njegov avtor je poznavalec zgodovine smučanja, dr. Borut Batagelj. Za naslov je izbral odlomek iz zapiskov Staneta Pelana, ki je bil prisoten pri zimskih počitnicah kraljeve družine leta 1932 na Bledu, glasi se: »*Razpoloženje je izborno, kraljeviči pa tudi Njen. Vel. kraljica uživajo lepoto – vse kaže za naše zim-ske sporte veliko veselje.*« Po prvi svetovni vojni so smučarski športi postajali vse bolj element slovenske nacionalnosti. Jugoslovanska zimsko-športna zveza s sedežem v Ljubljani si je prizadevala, da bi državni vrh prepričala o pomenu smučanja za obrambo mej v gorah, za turizem in vojsko, vendar je bila do tridesetih let državna podpora bolj mlačna. Da se razmere za razvoj smučanja v tedanji državi izboljšujejo, nakazuje tudi dejstvo, da se je kraljeva družina po vzoru drugih evropskih monarhov začela zanimati za smučanje. Pozimi 1931 so prvič smučali, sankali in drsali na Bledu, kjer so imeli dvorec Suvobor (današnja Vila Bled). Velik navdušenec nad smučanjem in podpornik tekmovanj je bil predvsem Peter II. V Planici, ki je že tedaj ponašala ime Slovenije v svet, je bil vsako leto podeljen pokal, poimenovan prav po kralju.

Velika vrednost knjige je njeno obsežno in kvalitetno slikovno gradivo, ki krasi in dopolnjuje zapisano. Z zapisanim je bila zapolnjena še ena vrzel v zgodovini družine Karađorđevićev, ki so bili vladarji tudi Slovencem in so dali pečat tudi planinski in športni zgodovini med obema vojnama. Prav tako knjiga nekoliko zamaje še vedno močni stereotip o samozadostnih jugoslovanskih kraljih, ki jih ne zanima drugega kot v Beogradu centralizirana oblast.

Urh Ferlež

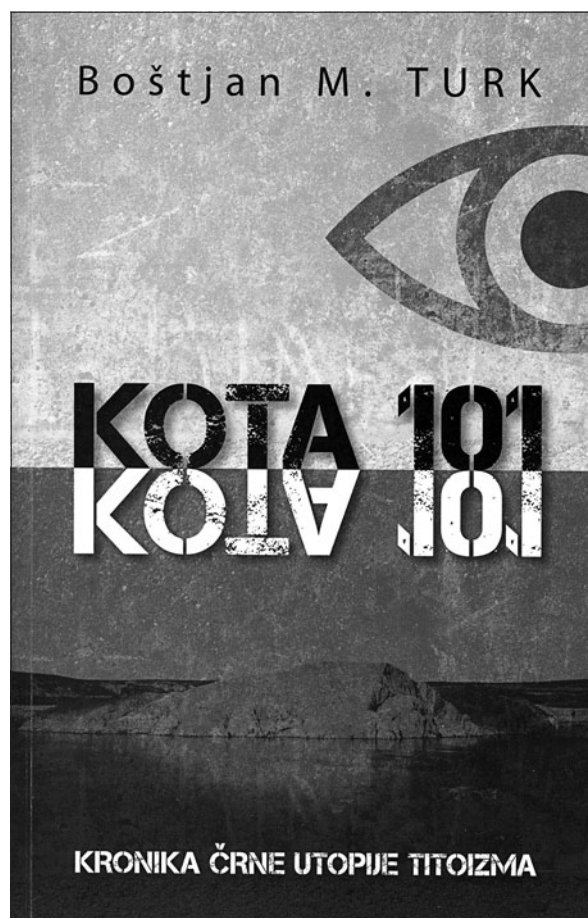
1948, 1984, 2048?

Boštjan Marko Turk: *Kota 101: Kronika črne utopije titoizma*. Ljubljana: Philopatridus Illyricus, Radenci: Društvo za raziskovanje zgodovine, 2017. 775 strani.

Delo Boštjana Marka Turka – gre za objavo kolumn, ki so v različnih medijih izhajale v preteklih letih, oziroma za »monografsko naravnani zbornik o totalitarizmu«, kakor avtor sam poimenuje svoj obsežen izdelek – sodi med kritične zapise o slovenski stvarnosti, kakršna so denimo tudi Markeševa *Premišljevanja o Sloveniji*, ki sem jih v tej reviji že predstavil. Glede na dejstvo, da avtorja prihajata z nasprotnih polov politične in svetovnonazorske mavrice, se torej lahko nadajamo, da bomo s kombinacijo obeh knjig dobili zelo izčrpno poročilo o »stanju naroda«.

Medtem ko je Markeš v svojih zapisih (v glavnem) ostajal zvest stvarnemu podajanju brez posebnih literarnih ambicij, je delo Boštjana M. Turka od prve strani dalje vpeto v eno izmed temeljnih del o družbi nadzora – Orwellov roman 1984. Turk postavi v orwellovski okvir celotno slovensko zgodovino druge polovice 20. stoletja in išče orwellovske odmeve tudi v zadnjih petindvajsetih letih slovenske državnosti. Zelo poveden je tudi izbor naslova – kota 101 se namreč nanaša na golotoško mučilnico, kjer je povojni režim uničeval nasprotnike z »notranjim spreobrnjenjem«. Kljub temu, da gre za hoteno bolj literaren (nadčasni) pristop k problematiki stvarnosti, bralec mestoma pogrša (v obliki opombe pod črto) navedek o datumu objave prispevka (poglavja), ki bi mu olajšal orientacijo v času, saj so vmes o določeni temi prišla na dan nova dejstva, nekatere stvari ne držijo več itd., precej pa je tudi ponavljanja (tem, odlomkov).

Turk začne svoje delo z genezo moderne slovenske države, ki po njegovo sodi v Evropo le »pro forma« – podobno kakor Romunija in Bolgarija, saj so za vse našete države značilni recidivi komunizma, sindrom protidemokratskega prevzema obla-

sti ter sprevrženost javne morale (str. 7). Slovence dodatno omejujejo še servilnost in pomanjkanje samozavesti (8), saj sicer do 3.000 poklicnih revolucionarjev, razpršenih v gospodarski del javnega sektorja, kulturo, sindikate in banke, ne bi moglo držati v šahu vseh ostalih (16). Začetek zamujene priložnosti je bil po njegovo pred osamosvojitvijo, ko so »predstavniki jugokomunizma sestopili v 'socialdemokracijo', 'zeleni' ali v kaj še bolj presukanega. Da bi ostali tam, kjer so bili, na oblasti.« (24)

Delo je vsaj toliko, kakor Slovencem, namenjeno tuji javnosti, zato se avtor že uvodoma posveti nekaterim posebnostim socialističnega obdobja – novemu jeziku in skovankam, deležu revolucije v boju proti okupatorju, Titovi enigmi in njegovemu vrhovodstvu med ideologijo (V) in krediti (Z).

Težišče Turkove analize sodobnosti je sicer postavljeno na kritiko pravosodja (ob primerih Patria, Kangler, Novič in njegovih sodnih procesih, v katerih se je znašel zaradi pisanja o Venu Tauferju in Jožetu Pirjevcu), privatizacijskega kriminala

(izključni krivec zanj so po njegovo dediči starih sil in njihova omrežja) ter nerazčiščen odnos do preteklosti (obžaluje zamujeno priložnost za lustracijo in mobilizacijsko nezmožnost desnice). Posamezna poglavja te obsežne analize so naslovljena po ustreznih poimenovanjih v Orwellovem delu – Ministrstvo ljubezni »skriva« teme iz pravosodja, Ministrstvo resnice prinaša vpogled v režimsko besedotvorje in monopoliziranje resnice, Ministrstvo obilja pa razodeva slovensko kolovratenje iz socialističnega v kapitalistično gospodarstvo.

Medijem in omrežjem, ki jih obvladujejo, je posvečeno poglavje Telekran po orodju kontrole in manipulacije, ki je vdiral v domove družbe nadzora v Orwellovem delu. Sledi poglavje O najhujših anomalijah ali t. i. kriminalstopu z opisi posameznih »zgodb« iz javnega življenja (od Virantovega preloma z lastno zgodovino do vloge Udbe v zgodovini slovenskega pop rocka – skupina Hazard), tudi tri poglavja, poimenovana po parolah totalitarizma – Vojna je mir, Svoboda je suženjstvo in Nevednost je moč –, navdihuje družba nadzora, knjigo pa za-

ključujejo zapisi o nekaterih posameznikih, ki so po avtorjevo zmogli kritično distanco in pogum za obračun z nenaklonjeno družbeno klimo (gre za Justina Stanovnika, Iva Žajdelo, Matijo Horvata in Viktorja Blažiča).

Delo Boštjana Marka Turka bo našlo svoje bralce in goreče zagovornike, kakor jih tudi druge knjige s podobno tematiko (analiza stanja sodobne slovenske družbe). Doseg različnih teorij in razlag aktualnega stanja v Sloveniji vsakokrat najbolj natančno ponudijo volitve, na katerih volivci vedno znova opozorijo na dejstvo, da jih nesposobna in od realnosti odtujena politika hrani s spektakli (poprava krivic, raznobarvne zarote, krasni novi svet armani-komunistov, etika in morala), v ozadju pa družno pleni še zadnje ostanke imetja, ki so ga na kup spravljale generacije Slovencev ter se prodaja za bruseljske in druge drobtinice. Žal doslej »novi obrazi«, po katerih – upajoč na spremembo – hlatamo, niso prinesli omembe vredne razlike.

Aleksander Žižek

DA, naročam(o):

- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNİK** (16 €)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

E-naslov:

Davčna številka (za pravne osebe): Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/>

Navodila piscem prispevkov revije *Zgodovina za vse*

Prispevki v reviji so v slovenskem jeziku. V uredništvo sprejemamo lektorirane oziroma jezikovno neoporečne prispevke.

Razprave (rubrika *Zgodbe, ki jih piše življenje*) v obsegu okrog ene avtorske pole, naj vsebuje:

- naslov (ali naslov kot kratek udaren citat, ki mu obvezno sledi še podnaslov)
- besedilo v obsegu okrog ene avtorske pole (do ene in pol), napisano v MS Word, tekst Times New Roman, velikost 12
- avtorski izveček (sinopsis) do 10 vrstic, priimek in ime avtorja, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, njen naslov, naslov elektronske pošte (sicer privaten naslov in e-pošto). K avtorskemu izvečku avtor navede okvirno 3 ključne besede
- povzetek v obsegu do 30 vrstic
- vsaj 3 do 6 slikovnih prilog. Ločljivost posnetka vsaj 300 ppi (širina: 1 kolona = 915 pixels, 2 koloni = 1890 pixels). Priloge oddajte ločeno. Med besedilo članka, kjer naj približno stoji konkretna priloga, vpišite legendo, ki vsebuje podnaslov in navedbo vira (avtorstvo, kdo hrani). Za dovoljenja objave za potrebe članka poskrbijo avtorji sami.
- opombe (v formi sprotna opomba (pod črto), na dnu vsake strani, »footnote«), velikost 10. Opombe naj bodo v okrajšani obliki in vsebujejo zgolj napotilo na seznam virov in literature na koncu. Opombe naj bodo pisane enotno. Pri arhivskih virih uporabljamo standardne kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja in smiselno skrajšani naslov in številke strani. (npr.: Gestrin, Slovenske dežele, 12).
- poglavje Viri in literatura na koncu, v katerem so sistematično navedeni vsi uporabljeni viri in literatura. Ločeno se navajajo arhivski viri, literatura, po potrebi tudi časopise in ustni viri. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu in sicer v celoti, ne skrajšano.

Arhivski viri

arhiv, signatura in ime fonda ali zbirke, tehnično enoto (arhivsko škatlo), številko ali naslov dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, a.š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, Mestna občina Celje, številka arhivske škatle, ime ali številka dokumenta (leto).

Literatura – monografije

Priimek, ime avtorja; naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku). Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki

navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku), za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

Zapisi

- Besedila v rubriki Zapisi so navadno krajša, zanje pa veljajo enaki pogoji oddaje kot za razprave, ni pa potrebno oddati povzetka in avtorskega izvečka (sinopsisa).

Ocene (rubrika *Iz knjižne police*) naj vsebuje:

- Privlačen, kratek naslov
- Naslov ocenjenega dela, citiran kot primeri zgoraj
- Besedilo naj obsega okvirno 2-3 strani
- Priloži se ločeno še skenirana naslovnica ocenjenega dela (300 ppi)

Za prevode povzetkov in izvečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije.

Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani. Recenzentski postopek je anonimen.

Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov uredništva revije: Zgodovinsko društvo Celje (s pripisom za revijo *Zgodovina za vse*), Prešernova 17, SI-3000 Celje ali po elektronski pošti na naslov: batagelj@gmail.com. Za lažji kontakt pripišite še telefonsko številko, za vse ostale informacije pa smo vam na voljo na zgornjih naslovih.

Uredništvo

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Diskretna izmenjava sporočila (neznan avtor)
(<http://blog.imagesmusicales.be/category/sheet-music-covers/page/15/>)

Zadnja stran:

Refošk (drobni refošk, teranovka). (Zbirka ampelografskih upodobitev Vinzenza in Conrada Keuzerja)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318–2498

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si